

॥ अर्द्धम् ॥

श्रीनेमि विज्ञान कन्तूरसूरि-सद्गुरुभ्यो नम ।
कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्य-विरचिता

द्वात्रिंशिकाद्वयी ।

(अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकास्तुतिरन्य
योगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकास्तुतिश्च ।)

श्रीकीर्तिचन्द्रविजयगणिविरचित-

कीर्तिकला

व्याख्याविभूषिता

संपादक -

वि सं २०१५

मुनि सूर्योदयविजयः ।

प्रकाशक :-

शा. भाईलाल अम्बालाल
पेटलादवाला

सर्वेऽधिकाराः स्वाधीनाः ।

मुद्रक :-

के. सीताराम आल्व
साधना-मुद्रणालय
गान्धीनगर बेंगलोर-९

आचार्य श्रीप्रियप्रज्ञानसूरीधरजी महाराज साहेब

प. पू. आचार्य श्रीविजय कम्तूग्नगिजिप्यग्न

श्रीकीर्तिचन्द्रविजयगणि

यत्किञ्चित्

अयि विचक्षणा ! कलिकालसर्वेन श्रीहेमचन्द्राचार्य किल नाऽविदित केपामपि शब्दानुशासनादिप्रणयनप्रस्त्याताऽप्रतिमप्रतिभ कीर्तिव्याप्तदिगन्तर । तेनैव स्वनामधन्येन विपश्चित्त्रिदशाध्वाऽनुपम ज्योतिर्धरेण पुण्यश्लोकेन निरुद्धेय द्वार्त्रिशिकाद्वयी चरमजिनश्रीमद्वर्धमानस्तुतिमय्ययोगव्यवच्छेदाऽन्ययोगव्यवच्छेदाभ्या जिनासत्त्वममर्थन— नानाविधवादपरीक्षासक्षणा । अत एव चेयमल्पात्स्याद्वादरहस्य जिक्षासुभि सादरमध्येतव्या मन्तव्या चेति नाऽत्र विमति कस्याऽपि मतिमत । कतिपयैश्च व्याख्यातृभि सेय व्याख्याता विविधै सन्दर्भ प्रकारै । किन्तु तासा व्याख्याना कासाञ्चिदतिविस्तृतत्वात्काठिन्याच्च कासाञ्चिच्चाऽतितनुतनुत्वात्सरलतया भावाधनोधाऽपटीयस्त्वाच्चैतस्या अव्ययनादौ नातीवोत्सहन्ते रचिमन्तोऽप्येतस्या श्रद्दालो जिज्ञासव । ततश्च ममाऽपि चात्र तेपा सरलमतीना लेशतोऽपि सौकर्यसम्पादनमनसो नम्र प्रयास कश्चन तादृश । यत्फलरूपेण च कीर्तिकलाख्यव्याख्या- विभूषिता सैषा भवता मनस्तोषाय प्रभवेदिति दृढ विश्वसिमि । तुलनायाञ्चाऽत्र क्रियान्नवीनोऽधिकमनोज्ञ प्रकार पद्यानामन्तरणेषु भावार्थ प्रतिपादनेषु शब्द संयोजनेषु शब्दाथविवरणेषु च स्पष्टमेवाऽभिलक्षित स्यादिति तत्र तत्रभवन्त परिणतबुद्धय एव प्रमाणम् । यदि चाऽत्र किञ्चिदुत्सूत्र मदीयमतितानवाद्भमाद्वा, क्षन्तव्य तत्समाधानभावनाभाविताऽन्त-करणैर्गुणगृह्यै रिति ।

विदुषा प्रणयी—

श्री कीर्तिचन्द्रमित्रपरमणि ।

प्रकाशकीय

आज मैं इस ग्रन्थ के प्रकाशन का सुअवसर मिलने के कारण अनुपम आनन्द तथा कृतकृत्यता का अनुभव कर रहा हूँ ।

प्रस्तुत ग्रन्थ 'द्वात्रिंशिकाद्वयी' कलिकालसर्वज्ञ भगवान् श्रीहेमचन्द्राचार्य विरचित 'अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका तथा अन्य-योगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका का संग्रह रूप है ।

इन दोनों स्तुतियों के उपर संस्कृत में अनेक व्याख्या तथा अवचूरिकाओं के होने का सम्भव है । किन्तु अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका का हिन्दी तथा गुजराती अनुवाद उपलब्ध हैं, संस्कृत व्याख्या उपलब्ध नहीं । अन्ययोगव्यवच्छेद द्वात्रिंशिका के उपर आचार्य श्रीमल्लिषेण सूरीश्वरजी कृत 'स्याद्वादमञ्जरी' नामक विस्तृत तथा व्युत्पन्नमतिभोग्य संस्कृत टीका उपलब्ध है । तथा हिन्दी तथा गुजराती अनुवाद तथा अन्य कई अवचूरिकाये भी उपलब्ध हैं । इन दोनों द्वात्रिंशिकाओं का अव्ययन आज जैन समाज में अत्यन्त आदर के साथ किया जाता है ।

प्रस्तुत द्वात्रिंशिकाद्वयी पर 'कीर्तिकला' नामक संस्कृत टीका तथा हिन्दी भाषानुवाद-जिस के प्रकाशन का सौभाग्य मुझे प्राप्त हुआ है-के रचयिता विद्वद्भार्यमुनिराज श्रीकीर्तिचन्द्रविजयजी गणिवर महाराज हैं, जो सासारिक सम्बन्ध से मेरे लघु सहोदर हैं ।

वे आज से तेरह वर्षपूर्व आचार्यवर्य श्रीविजयविशानसूरीश्वरजी महाराज के पवित्र करकमलों द्वारा दीक्षित हुये, और आचार्यवर्य श्रीविजय कस्तूरसूरीश्वरजी महाराज के शिष्य बने ।

आप ने इस असार ससार के स्वरूप का अपनी पत्नी को सासारिक अवस्था में ही सदुपदेश देकर सयममार्ग का प्रथिक बनाया । जिनका शुभनाम साध्वी श्रीजयप्रभाश्रीजी है । और आपने मुनिराज (सम्प्रति पन्यासप्रवर) श्री शुभङ्कर विजयजी महाराज के साथ स० २००७ का चातुर्मास अपने जन्मस्थल पेटलाद में किया था, उस चातुर्मास की स्थिरता में आपने अपनी लघुभगिनी सविता को भी सयम मार्ग का उपदेश देकर दीक्षित किया, जो साध्वीश्री सत्यप्रभाश्रीजी के शुभनाम से रघात है । तदुपरान्त आपने अपने जीवन का अमूल्य समय पूज्य गुरुदेव की भक्ति एवं सम्यग्ज्ञानोपार्जन में ही अपूव दृढचित्तता के साथ बिताया है । आपने व्याकरण, न्याय, साहित्य तथा जैन दर्शन का गम्भीर अध्ययन किया है । आप के भक्तिभावपूर्णहृदय, तेजस्विता, विचक्षण बुद्धि, लोकप्रियता, व्याख्यान कौशल आदि कई गुणों को देखकर पूज्य गुरुदेवों ने पूना नगर में चातुर्मास के अनन्तर सं २०१४ के मार्गशीर्ष शुद्धि दशमी रविवार को पञ्चमाग श्री भगवतीसूत्र का योगोद्धहन कराकर गणि पदवी से अलङ्कृत कर जैनशासन को प्रदीप्त करने का शुभ आशीर्वाद प्रदान किया ।

पूना से कविरत्न समर्थ व्याख्यानकार पन्यास श्रीयशोभद्रविजयजी महाराज के साथ विहार करते हुये आप दक्षिण में बेंगलोर नगर पधारे, तथा उसके उपनगर गान्धीनगर श्रीसंघ की चातुर्मासार्थ आग्रहपूर्ण विनती का स्वीकार कर पू. पं. श्री की आज्ञा से चातुर्मासार्थ गान्धीनगर पधारे, तथा इस चातुर्मास में ही आपने उक्त द्वात्रिंशिकाद्वयी की 'कीर्तिकला' नामक संस्कृत व्याख्या तथा हिन्दी भाषानुवाद की रचना की है। यहां यह उल्लेखनीय है कि अयोगव्यवच्छेद द्वात्रिंशिका की संस्कृत व्याख्या कर पूज्य गणिवर श्री ने अपूर्व कार्य किया है, जिसके फलस्वरूप एक अनपेक्षित न्यूनता का परिहार हुआ है। यह अत्यन्त अभिनन्दनीय तथा हर्ष की बात है।

इस मूल्यवान् पुस्तक के प्रकाशनार्थ कई पुण्यशालियों ने आर्थिक सहायता प्रदान कर मुझ को अत्यन्त उपकृत किये हैं। उन महानुभावों की शुभनामावली इस पुस्तक में अन्यत्र उल्लिखित है। इस अवसर पर मैं उन महानुभावों का सहर्ष आभार मानता हूँ। तथा प्रा. श्री हीरालाल रसिकदास कापडीयाजी ने विस्तृत तथा मननीय प्रस्तावना लिखकर इस पुस्तक के गौरव में जो अभिवृद्धि की है, तदर्थ मैं सहर्ष अपनी कृतज्ञता प्रकाशित करता हूँ।

यहां पर विशेषरूप से यह सूचित करते हुए मुझे अत्यन्त हर्ष हो रहा है कि दानवीर भावनगर निवासी श्रेष्ठिवर्य

श्रीगिरधरलाल दामोदरदासजी के सुपुत्र 'शान्तिलालभाई, नटवरलाल-भाई, तथा हीरालालभाई' तीनों भाइयों ने 'कीर्तिकला' हिन्दी भाषानुवाद का अवलोकन कर उसकी सरलता, तथा उस में किया गया विलक्षण दृष्टि से भावार्थ का प्रतिपादन तथा मनोश्रुता से प्रभावित होकर उक्त अनुवाद के साथ मूल द्वात्रिंशिकाद्वयी के प्रकाशन का सम्पूर्ण व्ययभारबहन का स्वीकार कर प्रशसनीय तथा अनुकरणीय उदारता बतलायी है। जिससे इस पुस्तक के (कीर्तिकला संस्कृत व्याख्या तथा हिन्दी भाषानुवाद एवं मूल तथा हिन्दी भाषानुवाद) पृथक् पृथक् दो प्रकाशन सम्भव हो सके। उक्त तीनों भाइयों ने निजबुद्धिबल से प्रगति की है, तथा एक सुप्रतिष्ठित पेढी (धी सीनियर सायकल इम्पोर्टिंग कैं० बगलोर सिटी) के कार्यकर्त्ता हैं। तथा आप लोगो ने पूज्य महाराजश्री के चातुर्मास काल में अनेक धर्मक्रियाओं में सौत्साह एवं भक्तिपूर्वक भाग लिया है। तथा महाराजश्री का अपने बगले पर चातुर्मास परिवर्तन करा कर उस के उपलक्ष्य में अपनी लक्ष्मी का अनेक शुभकार्यों में सदुपयोग कियाथा। इस प्रकार के धर्मप्रेमी तथा ज्ञानाराधन की भावनावाले उक्त तीनों भाइयों को जितना भी धन्यवाद दिया जाय, थोड़ा है।

पाठकों से सविनय निवेदन है कि—प्रस्तुत पुस्तक के मुद्रण काल में मुद्रक संशोधन आदि में सावधानी रखने पर भी दृष्टिभ्रम से तथा मुद्रण दोष से कितनी अशुद्धियाँ रह गयी हैं। तथा कुछ पाठ

(४)

त्रुटित रह गये हैं । इसलिये साथ में शुद्धिपत्रक दे दिया गया है । जिस का पठन पाठन के समय आवश्यकतानुसार उपयोग करेंगे । संस्कृत व्याख्या सहित पुस्तक में दोनों द्वात्रिंशिकाओं के मूल श्लोक मात्र पृथक् भी दे दिये गये हैं, जिससे अभ्यासियों को आवृत्ति आदि में सुविधा हो ।

आशा है कि प्रस्तुत ग्रन्थ के अध्ययन तथा अध्यापन के द्वारा जिज्ञासुजन आप का परिचय प्राप्त कर सम्यक्त्व को दृढ़ करने में प्रगति करेंगे इति

भवदीय—

शा भाईलाल अम्बालाल का
जय जिनेन्द्र ।

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં સર્વે આપામાં રચાણી બે મનનીય દ્વાત્રિશિકા અને ૫ બનેલી કીર્તિચલા નામની સર્વે વ્યાખ્યાને તેમજ ૫ પદ્ધતિના જ નામના દ્વિતી અનુવાદને સ્થાન અપાયુ છે । અને સશિષ પરિચય હુ આ પ્રસ્તાવના દ્વારા નીચે મુજબ આપુ છું —

દ્વાત્રિશિકાઓના પ્રણેતા — જેમને વિ સ ૧૧૪૫માં વાર્ષિક પૂર્ણિમા પધુકામાં ‘મોડ’ વર્ણિક જાતિના પુણ્યશાલી ચાલિગની ધમાનુરાગી પદ્ધિ ચાહિળી જન્મ આપ્યો, જેમને ચાલ્યાસધામા વિ સ ૧૧૫૪માં કે મતાતર પ્રણેતા વિ સ ૧૧૫૦માં ‘પૂનતલ’ ગણના દેવચંદ્રસૂરિ પાસે જૈનધર્મની કલ્યાણકારિણી પ્રવચના પ્રવળ કરી, જેમને વિ સ ૧૧૬૨માં કે વિ સ ૧૧૬૬માં ‘સૂરિ’ બન્યા, જેમને વ્યાકરણ, વૈજ્ઞાનિક, ઇન્દ્ર, અલંકાર, મહાકાવ્ય, હિતિદાન, ન્યાય, ધર્મ દત્તાદિને ઈમે મહાશૂણ પ્રિયો રખ્યા, જેમને ‘અપભ્રંશ’ના પાણિનિ થયા, તેમજ ગુરુશ્રેષ્ઠ મિત્રાન જયમિદે થન ‘પરમાહુત’ શ્રેષ્ઠ શુભારપાને સાદર સન્માન થયુ જેમને આ ભારતરખના ‘નન્દન થન’ ન્વ ગુરુસાગને સાયતનસ્થિત પ્રવચના મહીરથ પ્રયાન થયો જેમને ગુરુશ્રીઓના થાનમા ‘અમિતા’ નો મંત્ર થયો, જેમને ‘કરિકાતર મત’ સાયતનસૂરિ પાસે પ્રકાશ વિદ્વાનોના ગુરુ થનસાં સદ્માન્ય પ્રાપ્ત થયું, જમના મુદરથ થનપાણી વિદ્વાનોની સાચી કદર કરી, જેમને વિ સ ૧૨૨૯માં સ્વર્ગે મળ્યા, તેમના મહાશૂણાદિ ગુણોથી મારપાદો

‘આ પદ્ધિ નામની સાદિતના પ્રણેતા પરિચય’ નેન ઇન્દ્ર સદિતના ‘હિત’ નામના મરા પુનર્યામાં મંદ મં, સદિતના સદિતને ઈમેનો સં, ઇન્દ્ર મં અને દાગિદ સદિત પરત્વેનો મંદ ૨, ઇન્દ્ર ૨-માં મે આપ્યો છે ।

આપણા તેમજ પાશ્ચાત્ય દેશના કટેલાએ ધુરન્ધર પંડિતોએ મુક્ત કંટે જેમની પ્રશંસા કરી, જેમને સર્વધર્મસમભાવ અને પરમતસહિષ્ણુતાની યશ:-પતાકા દશે દિશામાં લહેરાવી, જેમને આર્યાવર્તના સંસ્કારસ્વામી તરીકેનું ગૌરવાંકિત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું, જેમને “ કલિકાલસર્વજ્ઞ ”ના વિરુદ્ધી વિભૂષિત કરાયા અને જેમનો સ્મૃતિ-ઉત્સવ મુંબઈમાં, અમદાવાદમાં અને વિશેષતઃ પાટણમાં વિ. સં. ૧૯૨૪-૨૫માં ઉત્સાહપૂર્વક શોભાસ્પદ રીતે ઉજવાયો તે આ ગુજરાતના મહાજ્યોતિર્ધર ‘હેમચન્દ્રાચાર્ય’ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કેન્દ્ર સ્થાન ભોગવતી અને નિમ્નલિખિત ॥નામે ઓલલાવાતી બે સંસ્કૃત દ્વાત્રિશિકાઓ રચી છે ।

૧ અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા ।

૨ અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા ।

સાર્થકતા :—આ સ્તુતિરૂપ બન્ને કૃતિમાં પદ્યોની સંખ્યા બત્રીશ બત્રીસની છે । એટલે એ બન્ને કૃતિઓના નામના અંતમાં જે ‘દ્વાત્રિશિકા’ શબ્દ વપરાયો છે તે સાર્થક ઠરે છે ।

દાર્શનિક વિચારોને સંસ્કૃતમાં બત્રીશ પદ્યોમાં રજૂ કરનાર તરીકે જૈનોમાં મહાતાર્કિક અને સમર્થ સ્તુતિકાર “ સિદ્ધસેન દિવાકર ” પ્રથમ છે એમ ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતાં જણાય છે । † એમણે બત્રીશ બત્રીસીઓ રચ્યાનું મનાય છે । એ કૃતિકલાપને ‘દ્વાત્રિશદ્-દ્વાત્રિશિકા’ કહે છે । ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય યજ્ઞોવિજય ગણિએ રચેલી એક કૃતિનું નામ પણ આજ છે ।

॥ આ નામો મહિષેણસર્વિકૃત સ્યાદ્વાદમંજરીના અવતરણિકામાં છે ।

† બૌદ્ધ વિદ્વાન્ વસુવન્ધુએ વિંશિકા અને ત્રિંશિકા રચી છે । જૈનોમાં સમભાવમાવી હરિમદ્ સરિણ વીશ વિંગિકાઓ જણ મર-દૃષ્ટી [જૈન મહારાષ્ટ્રી]માં રચી છે અને વીસવીસિયા કહે છે ।

છન્દ—અયોગ• દ્વા•નાં પદો ૧-૧૧-૧૨, ૨૭, ૨૯ અને ૩૦ ઉપજાતિમા છે । ૧૨મા પદનુ આયચરણ દ્વદ્વશમાં અને ચાકીના ઘ્રણ ઘટસ્થમા ૩ । ૨૮મા પદનાં પહેલાં બે ચરણો ઘટસ્થમાં અને ચાકીના બે ઉપે દ્વદ્વશમાં છે । એકત્રીમમુ પદ રયોદ્વતમાં અને ૩૨મુ શિગ્ગરિણીમા છે ।

અય•દ્વા•ના પહેલા ૩૧ પદો પૈકી ૨૦મા અને ૨૨મા સિદ્ધાપના ઉપજાતિમા, ૨૦મુ અને ૨૨મુ ઉપે દ્વદ્વશમાં અને અંતિમ શિગ્ગરિણીમા છે ।

જામ યન્ને દ્વિત્રિશિકાઓ છન્દની અપેક્ષા પળ સામ્ય ધરાવે છે ।

વિરત્ત—અયોગ• દ્વા• ૫ અય• દ્વા• કરતાં *સુગમ છે । પૃષ્ઠી કે અય કોઈ કારણસર ણના ઉપર સ્પષ્ટીકરણ રૂપે કોઈ પ્રાચીન ટીકા કે ટિપ્પણરૂપ હયાળ સંસ્કૃતમાં જણાતુ નથી । આ ન્યૂનતા પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાકાર ધ્રીકીર્તિચંદ્રવિજયગણિય હગમગ ૧૦૦ શ્લોક જેવહી છ પદોથી નર ધરાણગી અને 'કીર્તિકળા' નામની સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા રચી દૂર પરી છે । બે માટે એમને અમિનંદન થટે છે ।

વિશેષમાં એમણે અન્ય• દ્વા• ઉપર પણ હગમગ ૧૦૦ શ્લોક જેવહી અને વાચ પદની પ્રામિયાલી કીર્તિકળા નામની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા રચી છે અને ૫ વિ સ ૨૦૧૫માં—આ વર્ષે મૌન પંકાદશીને દિવસે પૂજ કરી છે ।

જામ જે આ યન્ને ગણમક ચાલ્યાનુ તેમન ધીતરાગમ્નોગ્ર અને મહાદેવનોગ્રની પણ વ્યાખ્યાઓનુ 'કીર્તિકળા' ય્યુ એક જ નામ રસાયુ છે તે મહિમાપે કાલિદાસમૃત્ય 'રઘુવંશ' કુમાર સમવ અને મેઘવૃત્ત બે ઘ્રણની ટીકાનુ 'સગ્રીવિની' નામ રાખ્યુ છે તેનુ સ્મરણ કરાવ છે ।

અય• દ્વા• ઉપર મહિષેનમૂરિય મહામ્વજૂળ અને વિશ્વદમોગ્ય

* ગુગો સગ્રાદમંજરીની અવતરણિકા ।

વૃત્તિ નામે સ્યાદ્વાદમંજરી સંસ્કૃતમાં શકસંવત્ ૧૨૧૪ (=વિ. સં. ૧૩૪૯)-માં જિનપ્રભસૂરિની સહાયતાથી રચી છે । છૂટો ‘નાગેન્દ્ર’ ગચ્છના ઉદયપ્રભ સૂરિના શિષ્ય થાય છે । સ્યાદ્વાદમંજરીની રચના છૂટી થઈ છે કે છૂટી વિવરણ છે તે વાત સામાન્ય જનતા જાણે ભૂલી ગઈ છે અને છૂટે જ મૌલિક કૃતિ સમજે છે । જરૂર કેટલાક વિદ્વાનો છૂટી પછી એમ માની લીધું છે । છૂટાં જે દાર્શનિક સંભાર ભરેલો છે છૂટી એને શબ્દાર્થ પૂરતી સામાન્ય કેવલ મૂલોપજીવી (Parasitical) ટીકા ન ગણતાં છૂટે સ્વતંત્ર મૌલિક ગ્રંથનું ગૌરવગાલી પદ પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ।

આ સૂરિનો સમસ્ત અજૈન દર્શનોનો અભ્યાસ છૂટીમાં જ કર્યો હશે નથી । ન્યાય-વૈશેષિક હયાદિનો ઘણો સારો છે, પરંતુ વેદાન્તાદિનું નિરૂપણ છૂટું સચલ નથી એમ ડૉ. આનંદગંધર્વ વાપુભાઈ શ્રુવનું કહેવું છે † ।

સ્યાદ્વાદમંજરીના વિવરણરૂપે ન્યા. વિ. ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજી ગણિય સ્યાદ્વાદમંજૂષા રચી હતી એમ મનાય છે ।

વાનરર્ષિય ઉર્ફે વિજયવિમલે અન્ય. દ્વા. ઉપર સંસ્કૃતમાં છૂટી ટીકા રચી છે તે અસુદ્રિત છે । છૂટી છૂટી હાથપોથી અહીંના (સુરતના) જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે ।

॥ જુઓ સ્યાદ્વાદમંજરી ઉપરનો ડૉ શ્રુવનો અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ ૧૨૫) । આ “Bomcay Sanskrit and Prakrit Series No “LXXXIII” તરીકે “માહારકર પ્રાચ્ય વિદ્યાસંગોધન મંદિર” તરફથી ઇ સ. ૧૯૩૩-મા અન્ય. દ્વા. સ્યાદ્વાદમંજરી અને એને અગેના ડૉ શ્રુવના અંગ્રેજી ટિપ્પણો સહિત પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે ।

† વારમા પદ્યને અંગેની સ્યાદ્વાદમંજરી (પૃ. ૭૬)મા હેતુ તરીકે ‘કાલાત્યાપદિષ્ટ’નો જે ઉલ્લેખ છે તે ભ્રાન્ત છે અને એ ‘સત્પતિપક્ષી’ યાને પ્રકરણસમ જોઈએ એમ કહ્યું છે —એજન પૃ. ૧૦૫ ।

અન્ય૦ દ્વા ના આદ્ય અગિયાર પદ્યો પૂરતી અને લગભગ ૨૦૦ શ્લોક જેટલી સંસ્કૃત ધૃત્તિ નામે ‘આત્મસ્તુતિધૃત્તિ’ આગમોદ્ધારક ધા આત્મ સાગર સુરિણ વિ૦ સ૦ ૧૭૮૪ પહેલા રચી છે ।

અન્ય૦ દ્વા૦ ઉપર જે કીર્તિકલા રચાઈ છે તેમાં, ત્યાદાદમતરીના જે વિવિધ આનુષંગિક ॥ વિષયોનું નિરૂપણ છે તે પૈકી તત્ત્વોવાદ સિદ્ધાંતના કોઈ વિષયને સ્થાન અગત્ય નથી તે ણી મર્યાદાને આધારી જણાય છે ।

આપાતર—અયોગ૦ દ્વા ના પંચાષોદ્ધારક શ્રીચિત્રપાનદસુરિણ ઉર્ફે આત્મારામતરી મહારાજધીણ વિ ॥ ૧૯૫૧માં હિન્દીમાં † ચાલારશોધ રચ્યો છે । યમાં પદ્યોના અન્યથ સંગ્રહ ન આપતા કાલકે કટરે ખારી ણનો હિન્દીમાં અથ કરાવ્યો છે । આ જ સુરિણ આ દ્વાર્તિ શિક્ષાનો ગુરુતરીના ૨ આગ્રાથ કર્યો છે અને મ ણ બેનો અનુવાદ કર્યો છે ણ બે અત્યારે છો અપ્રકાશિત છે । નિરોપમા શાસ્ત્રી જગદીશચંદ્ર જૈને આ દ્વાર્તિશિક્ષાનો હિન્દીમાં † અનુવાદ કર્યો છે ।

॥ સમુદ્ધાન, છા, જાતિ અને નિમ્નદશ્યાન, જિનાલ્પનું નિમાળ, ઘેદતી અપોધ્ધયના, અસરગતિ ઘરે રચ્યાતિજો, શબ્દના પૌર્ણાલિકા, આત્મતી ના સરગતી શિદ્ધિ, સમગ્રા, સર્ગદેશ અને નિર્મલદેશ, માત્રાદિમા જાગેનત્તિ, તૈગમાદિ નવા અને પ્રમાણના મેદો, પૃથ્વી ઓ ધનમ્પતિની સમેતના તેમજ નિગોદનુ મ્વસ્વ ।

† આ ચાલારશોધ ૬ ॥ ૧૯૦ મા પ્રસાદિત તત્ત્વનિર્ણય પ્રાગદ (મમ ૩ ૪ ૮૪-૧૧૮)માં છપાઈ છે ।

૨ આ ૬ ઈ ૧૯૧૩ મા પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં ‘સર્ગ સન્નિધા’ (૪ ૧૫૧-૧૬૫)માં અગાયો છે ।

। આ અનુવાદ ‘સર્ગસંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમત્તા આ ઘરે હેમ દ્વા ત્રિશિક્ષા આ સ્વાદશમગ્ધ અન્ય૦ દ્વા ના તમજ ત્યાદાદમગ્ધનિ રિન્દી અનુવાદ, અને દ્વાર્તિશિક્ષાના પદ્યોની અનુક્રમિકા અને એમાં

અન્ય૦ ટા૦નું તેમજ સ્યાદ્વાદમંજરીનું ગુજરાતી ભાષાંતર હીરાલાલ વિ. હંસરાજે કર્યું છે । મૂલ તથા સ્યાદ્વાદમંજરીનો હિન્દી અનુવાદ ઉપર્યુક્ત શાસ્ત્રીય કર્યો છે । મેં અન્ય૦ ટા૦નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે । એ હવે પછી છપાશે ।

શ્રીકીર્તિચન્દ્રવિજયગણિય વંને દ્વાર્ત્રિંગિકાનો હિન્દીમાં ભાવાનુવાદ કર્યો છે ।

ઢાં. ધ્રુવે સ્યાદ્વાદમંજરી સહિત મૂલનું અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત અને ટિપ્પણ સહિત સંપાદન કર્યું છે § ।

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ઉપર્યુક્ત બે “હેમ” ટા૦ ત્રિ૦ કાઓ પૈકી એકનું અંગ્રેજી ભાષાંતર અત્યાર સુધીમાં કોઈએ કર્યું હોય અને તે પ્રસિદ્ધ થયું હોય એમ જણાતું નથી । જો એમ જ હોય તો પહેલી તકે એ કાર્ય હાથ ધરાવું જોઈએ । આગળ વધીને કહું તો જૈન દર્શનની વિગિષ્ટતાદિનું યથાયોગ્ય સન્માન અને મૂલ્યાંકન થાય તેમજ વિવિધ ભારતીય અજૈન દર્શનોના મુલ્ય મન્તવ્યોનું પણ પરિચય થાય તે માટે સ્યાદ્વાદ-મંજરીનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરાવી તે પ્રકાશિત કરાવવું જોઈએ ।

પદ્ધતિ—બન્ને દ્વાર્ત્રિંગિકાઓ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ રૂપે છે અને એ દ્વારા એમને યથાર્થવાદી-આત્મ સિદ્ધ કરવાનો હેતુ છે । તેમ છતાં વન્નેની રજૂઆતમાં ફેર છે, અયોગ૦ ટા૦ દ્વારા જૈન દર્શન સત્ય દર્શન છે જ એમ સ્વપક્ષસાધનનું—વિધાયક

વિશિષ્ટ શબ્દોની સૂચી તેમજ વિવિધ પરિશિષ્ટો સહિત ઇ સ ૧૯૩૫-મા પ્રસિદ્ધ કરાયો છે ।

આ અનુવાદ મૂલ તેમજ સ્યાદ્વાદમંજરી સહિત ભાષાતરકારે ઇ. સ. ૧૯૦૩મા છપાવ્યો છે ।

† આ છપાયો છે । જુઓ પૃ ૧૦

§ આ સંસ્કરણ પ્રકાશિત છે । જુઓ પૃ. ૫

નીતિનુ-પોતાના પક્ષના સરક્ષણનુ પ્રદર્શન જે જ્યારે અન્ય૦ દ્વા૦ દ્વારા અજ્ઞેન દર્શનો એવા-તપાદનો આશ્રય લેતા હોવાથી એમા સત્ય નથી એમ પરપક્ષદૂષણનુ=નિવેધાત્મક (સહનાત્મક) નીતિનુ-પરપક્ષોના ઉપરના આક્રમણનુ પ્રદર્શન છે । આ જાતની દ્વિવિધ પદ્ધતિ ચાદરાયણ-કૃત બ્રહ્મસૂત્રનો દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ અને દ્વિતીય પાદને અંગે જોવાય છે । સ્વપક્ષમમથન અને પરપક્ષ દૂષણ એ બેનો પ્રયોગ આચાર્ય સાયને પેતરેય બ્રાહ્મણની ટીકામા કર્યો છે ‡ ।

અવતરણો— અયોગ૦ દ્વા૦માથી ૨૧, ૨૫, અને ૩૧ પ્રમાક ઘાલા ત્રણ પદ્યો ‘કલિ૦’ હેમચંદ્રસૂરિણ “પ્રમાણમીમાસા” (અધ્યાય ૧, આદિક ૧, સૂત્ર ૧૬)ની સ્વોપજ્ઞ યુત્તિમા અવતરણ રૂપે આપ્યા છે । વિશેષમા એમણે યોગશાસ્ત્રના પ્ર૦ ૨, શ્લો ૪ ના સ્વોપનનિવરણમા ૧૨મુ અને ૨૨મુ પદ્ય, અને પ્ર૦ ૨ શ્લો૦ ૧૭ના નિવરણમા ૨૭મુ પદ્ય ટાંચણ રૂપે આપ્યા છે, ૨૦મુ પદ્ય વીતરાગસ્તોત્ર (પ્ર ૬, શ્લો૦ ૪)ના વિવર્ણ (પત્ર ૪૯)મા પ્રમાણદસૂરિણ ઉદ્દ્યત કર્યું છે । ૩૧મુ પદ્ય મેરુતુગ સૂરિણ “પ્રબંધચિંતામણિ” (પ્ર ૪, પૃ ૧૮૫) મા અને ‘પ્રમાચંદ્રસૂરિ’ ણ પ્રમાદક ચરિત (શ્લો ૨૨)માં ૩૪૭મા પદ્ય સરીકે આપ્યું છે । પ્રથમ પદ્યનુ ‘શ્રીવધમાનાભિધમ્’ જેટલો અંશ અન્ય૦ દ્વા૦ના આદ્ય પદ્ય ઉપરની સ્વાદ્વાદમજરીમા જોવાય છે ।

અન્ય૦ દ્વા૦નુ ૩૦મુ પદ્ય ‘કલિ૦’ હેમચંદ્રસૂરિણ સિદ્ધ હેમચંદ્ર (૧-૧-૨)ની સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્બુત્તિનામે તત્ત્વપ્રકાશિકામા ઉદ્દ્યત કર્યું છે અને કનકપ્રભે એના ઉપર પોતે રચેલા ન્યાસમા ણનુ નિવરણ કયુ છે । “યાત્યાવિશારદ મહાયગિરિસૂરિણ આવસ્થા ઉપરની ટીકા (ભાગ ૧, પત્ર ૧૧ જા)માં “તથા ચાહુ સ્તુતિષુ ગુરવ ” એવાં ઉલ્લેખદૂતક આજ

‡ જુઓ ડૉ૦ ધ્રુવના ટિપ્પણો (પૃ ૮)

જુઓ ‘નિલોચેકા દિલ્હિ સિરીશ’ મા પ્રસાશિત આદ્યુત્તિના પૃ૦ ૧૬૧ ૧૮૧ અને ૫૮૮-હેમસમીક્ષા (પૃ૦ ૨૦૭)

પદ્ય અવતરણ તરીકે આપ્યું છે । આ જ પદ્ય માધવાચાર્યે સર્વદર્ગન-સંગ્રહમાં આર્હત દર્ગનમાં ઉદ્દૃષ્ટ કર્યું છે પરન્તુ એને તેમજ પુની પહેલાં ન્યાયાવતારમાંથી આપેલાં વે પદ્યોને પણ સ્યાદ્વાદમંજરીના હોવાનો આન્ત ઉલ્લેખ કર્યો છે । ન્યા.વિ. ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિન નયોપદેશ (શ્લો. ૧૧૮)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ નામે ન્યાસૃતતંગિણીમાં ચોથું પદ્ય અવતરણરૂપે આપ્યું છે ।

રચનાક્રમ—કીર્તિકલા (પૃ. ૧૧ અને ૪૯)માં અયોગ. દ્વા. અન્ય દ્વા. કરતાં પહેલાં રચાયાનો ઉલ્લેખ છે । આ ગ્રાન્થત કોઈ પ્રમાણ અપાયું નથી અને અગ્રાપિ મને પણ કોઈ મલ્યું નથી । પૃથી તેમજ પૃ. ૧૯માં “હદમ્” નું સ્પષ્ટીકરણ જોઈ વ્યાખ્યાકારને આ સંબંધમાં પુછાવતાં એમણે નીચે મુજબનો ખુલાસો લખી મોકલવા કૃપા કરી છે ।

(૧) સ્યાદ્વાદમંજરીમાં અયોગ. દ્વા.ના નિર્દેશપૂર્વક અન્ય. દ્વા. નો ઉલ્લેખ છે ।

(૨) અન્યયોગવ્યવચ્છેદનું સ્થાન અયોગવ્યવચ્છેદ પછી જ હોય । જો એમ ન હોય તો અન્યયોગવ્યવચ્છેદરૂપ નિરૂપણ વાદ અયોગ-વ્યવચ્છેદ નિરૂપણનો શો અર્થ ?

રચનાસમય-પરમાર્હત કુમારપાલની અભ્યર્ચનાથી યોગગાસ્ત્રનું સ્વોપજ્ઞ વિવરણ રચાયુ હતુ । એમાં અયોગ. દ્વા.માંથી અવતરણો અપાયાં હોવાથી આ દ્વાત્રિશિકા વિ. સં. ૧૩૯૯ પહેલાં રચાણી ગણાય ।

વિષય—કલિ. હેમચન્દ્રસૂરિણે એકંદર પાંચ સ્તોત્રો રચ્યાં છે :-
(૧-૨) અહીં અપાણલ વે દ્વાત્રિશિકા (૩) ‡ વીતરાગસ્તોત્ર (૪)

‡ આ નામોત્તેલપૂર્વક એમા શ્રી ગ્રણપદ્યો યોગગાસ્ત્ર (પ્ર. ૩-૧૨૨) ના સ્વોપજ્ઞવિવરણ (પત્ર ૨૧૭ આ)મા અપાયા છે । આ પત્રાક જૈનધર્મપ્રચારક સમા તરફથી સવિવરણ યોગગાસ્ત્રની આવૃત્તિનો છે ।

મહાત્મવસ્તોત્ર અને (૫) સકલાર્હવ । ૫ અધ્યાયો અર્ચ્યો દ્વા. અને
વીરરાત્રોત્ર વિશેષ મહત્વના છે ।

અર્ચ્યો. દ્વા.મા અનુક્રમે નીચે મુજબની યાચતો રૂ. કરાડ છે —

(૧) મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા, (૨) સ્તુતિ
કર્તાની અશક્તિ, (૩) સ્તુતિકારની હથુતા, (૪) અજૈનોના દેવોણ
દૂષણોને આપેલો આશ્રય, (૫) મહાવીરસ્વામીનો યથાથયાદિતા, (૬) વ્યથ
કલ્પાનો અભાવ, (૭) દુર્બાલુઓની હુદ્દતા (૮) વીરશાસત્રાની અજો
યતા, (૯) વીરશાસન વિષે સદેહ અને વિપ્રતિપત્તિની અનુચિતતા,
(૧૦) અજૈન આત્મનુ અપ્રમાણ્ય, (૧૧) વીરાગમનુ પ્રમાણ્ય, (૧૨)
વીરની દેશનાની અજેયતા, (૧૩) વીરશાસત્રાની ઉપેશાત્રા પારણો, (૧૪)
કેવલ તપશ્ચર્યાદિથી મુક્તિની અપ્રાપ્તિ, (૧૫) અજૈનોના ઉપવેશાત્રા
નિષ્ફલતા (૧૬) વીરશાસનના વિષયો અભાવ, (૧૭) અજૈન દેવતા
સ્વરૂપોમા પરસ્પર વિરોધ, (૧૮) અવતારના અભાવનું પારણ, (૧૯)
વીરદેશનની અપૂર્વતા, (૨૦) જિત મુદ્રાની અભૈતિયતા, (૨૧) વીર
શાસનને નમસ્કાર, (૨૨) વીરની યથાથયાદિતા (૨૩) આજ્ઞાત્રાત્રાની
પ્રતિબોધવાની સ્તુતિકારની અશક્તિ, (૨૪) મમવરણની મહત્તા, (૨૫)
મદાદિપ્રસ્ત અજૈન દેવોના સામ્રાજ્યની વ્યથતા, (૨૬) શુદ્ધિશાલિઓનો
આક્રમણનુ કારણ, (૨૭) મધ્યસ્થોની મત્સરતા, (૨૮) સ્તુતિકારની
ઉદ્બોધણા, (૨૯) સ્તુતિકારનો વીર પ્રત્યેના આશ્રયણનો હેતુ, (૩૦)
વીરવાણીની મહત્તા (૩૧) વાતરાગની ઉત્તમતા અને (૩૨) સ્તુતિ
રચનાના ઉદ્દેશો સ્વયં દર્શિવિન્દુઓ

પાંચમા પત્રમા ઉપહાસ કરાયો છે । જ્યાં વીરના ઉદાહરણ અર્ચ્યો

૧ જા ત્રિગ્વિશ્વકર્માપુરુષારિયના ૬ વાદિક્ષેપો તેમજ પરિ
શિષ્યના પ્રારમ્ભના ત્રણ પત્રમ્મ નાશાય છે । ૫૪૦ વાના મ્યત્ર ગંગના
કરો ૬ કેમ તે ત્રિવલ્કલી દોરે ત્વર આગમ ગમે છે ।

દ્વાબનાં પદ્યો ૧૦, ૧૨ તેમજ ૧૬-૧૮માં છે ।

અન્ય૦ દ્વા૦ નાં આદ્ય તેમજ અંતિમ ત્રણ ત્રણ પદ્યો મહાવીર-સ્વામીની સ્તુતિરૂપે છે । પદ્ય ૪-૨૦ માં ॥ વૈશેષિકાદિ સાત અજૈન દર્શનોની સમીક્ષા છે અને એનાં પછીના નવ પદ્યમાં જૈન ન્યાયનું નિરૂપણ છે । આ વાત હું વિસ્તારથી કહીશ:-

પહેલાં ત્રણ પદ્યોમાં અનુક્રમે ચાર † મૂલાતિશયોનું સૂચન, યથાર્થવાદની સ્તુતિ અને નયમાર્ગની વિચારણા માટે ‡ વિજ્ઞપ્તિ એ બાબતો રજૂ કરાઈ છે :-

પદ્ય ૪-૯માં વૈશેષિકોનાં નિમ્નલિખિત મંતવ્યોનું નિરસન કરાયું છે ।

સામાન્ય-વિશેષવાદ, નિત્યાનિત્યવાદ, જગત્કર્તૃવાદ, ધર્મ અને ધર્મીની પુકાંતે ભેદ અને સમવાય, સત્પદાર્થોની સત્તા, જ્ઞાનની ઔપાધિકતા અને આત્માથી ભિન્નતા તથા મોક્ષમાં જ્ઞાન અને આનન્દનો અભાવ, તેમજ આત્માની સર્વવ્યાપકતા ।

પદ્ય ૧૩માં વૈદાન્તિકોના માયવાદનું નિરસન છે ।

॥ વૈશેષિક દર્શનની, સત્યના શોધનની લાક્ષણિક પદ્ધતિ વિશેષો શોધી કાઢવાની છે । ઈથી તો એ દર્શનનું એ નામ યોજાયું છે અને ઈથી એ દર્શનની સમીક્ષા જે સૌથી પ્રથમ હાય ધરાઈ છે તે ઉચિત છે એમ ડૉ૦ ધ્રુવે (પૃ ૨૫)મા કહ્યું છે । સ્યાદાદમંજરીમા વિગેષણોની સાર્થકતા દર્શાવતાં, અતીતદોષં, એમ અનંતવિજ્ઞાનં કહેવા છતાં જે કહ્યું છે તે વૈશેષિકોના મતના નિરસનાર્યે છે એવો ઉલ્લેખ છે । એ હિસાબે તો વૈશેષિક દર્શનની સમીક્ષા આદ્ય જ પદ્ય થી ગણાય છે ।

† આને અગે મેં “ તીર્થંકરની વિભૂતિ નામની મારી લેક્ચરમાલામાં લેવાક ૨મા વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે ।

‡ વૈદાન્તના હિતાર્થે, ધ્વજનધ્વજવાદનો ઉદ્દેશ આ સાથે સર-લાવવા જેવો છે । જુઓ ડૉ૦ ધ્રુવનો અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ૦ ૩) ।

દસમા પદ્યમા નૈયાયિકોના વિત્તણ્ડા નામના પદ્યનો ઉપહાસ કરાયો છે ।

પદ્ય ૧૧-૧૨મા પૂર્વ મીમામ્સકોની યેદ્રવિદિત હિંસા તેમજ જ્ઞાનની કેવલ પરપ્રકાશતાનું સ્પષ્ટન છે ।

પદ્ય ૧૪મા શાચ્યવાચકમાય વિષે વિચાર કરાયો છે ।

પદ્ય ૧૫મા સાલ્વોના ચૈતન્ય, ઘુઢિ, સમાજા અને પુરુષના બંધ અને મોક્ષ સબંધી મતપ્પોની આલોચના કરાઈ છે ।

પદ્ય ૧૬-૧૯ મા ધૌર્યોના નિમ્નલિખિત મતપ્પો વિષે ઉદાહરણ છે પ્રમાણ અને ગમિતિની સમકાલીનતા તેમજ ઈમનો જ્ઞાનાદૈત્યાદ, શૂન્યવાદ, ક્ષણભગ્યાદ તેમજ ધામના અને ક્ષણસનતિ ।

પદ્ય ૧૯માં “તટાદર્શિશકુન્તપોત” ન્યાયનો ઉલ્લેખ છે ।
પદ્ય ૨૦માં શાસ્ત્રિક (વાચક)ની માન્યતાનું નિરૂપણ છે । પદ્ય ૨૧-૨૨માં અનુક્રમે પ્રાયેક પદ્યોની રૂપાદાદિયી યુક્તતા, પ્રાયેક પદ્યોની અનતથમામકતા, દ્વિવિધ સત્યભાગી, સત્વાદિમાં જ વિરોધ, ક્યચિત્ સત્વાદિરૂપ ઉદગારો, પદ્યોત્તરાર્થનું નિરસન, દુષ્ટાદિયી વિગત, દુનય, નય અને પ્રમાણનું સ્વરૂપ, તેમાં જીવોની અપરિમિત સત્યા વિષે નિરૂપણ છે ।

પદ્ય ૩૦મા ધીરાગમનો નિષ્પક્ષપાત, ૩૧મા વચનાતિશયના અપરિમિતતા અને ૩૨માં ધીરોનો વિશ્વોદારક તરફ ઉલ્લેખ છે ।

§ દુષ્ટતાના દષ્ટાંતો - પ્રમુખ મત ગુણોની વિશ્લેષના કરવી અશક્ય છે એ વાચક ૩૧મા પદ્યમાં એ દષ્ટાંતો દ્વારા દર્શાવાઈ છે —

(૧) સમુદ્રનું વળાંકી ઉદયન કરવું ।

§ ધીરભાગ્યોગતા પ્રથમ પ્રકારનું પદ્ય આટલું સ્તુતિદારના સ્તુતિ કરવાના અસમર્થતાનું સ્પષ્ટન કરે છે । એને અંગે પાછાં મનુષ્ય વગરનાં તત્ત્વોને યન યગ્યે તેની જેમ આ દુષ્ટ-અશક્ય કાવ્ય છે એમ કહ્યું છે ।

[૨] જ્યોત્સ્નાનું પાન કરવાની હચ્છા રાણવી ।

સન્તુલન—સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલી દ્વાત્રિંશિકાઓથી પ્રભાવિત થઈ ‘કલિ૦’ હેમચન્દ્રસૂરિણે વે દ્વાત્રિંશિકાઓ રચી છે. છતાં એમાં શાબ્દિક તેમજ આર્થિક સામ્ય જણાય છે. આ ઉપરાંત સ્તુતિકાર સમન્તભદ્ર વગેરેના અન્ય ગ્રંથો સાથે પણ ઓછે વધતે અંગે સામ્ય જોવાય છે. આ વાત અવતરણો આપીને અને કેટલી વાર તેમ કર્યા વિના શ્રી૦ જગદીશચન્દ્ર જૈને પોતાના સંસ્કરણ (પૃ. ૩૪૭, ૩૫૪)માં દર્શાવી છે. આ હું નીચે મુજબ રજૂ કરું છું :—

અયોગ૦ દ્વા૦

અન્યકર્તૃકગ્રંથ

૧	દ્વાત્રિંશિકા ૧, ૨, ૩, ૪	યુક્ત્યનુશાસન ૧
૨	કલ્યાણમંદિર સ્તો૦ ૩-૬	દ્વાત્રિંશિકા ૫, ૩૧, ભક્તમરમ્તોત્ર ૩-૬ ~ સ્વયમ્ભૂસ્તોત્ર ૧૫, ૩૦ ।
૪	ભક્તમરસ્તોત્ર - ૨૭ ।	
૬	દ્વાત્રિંશિકા ૧, ૭, યોગગાથા, [પ્ર. ૨, ૧]ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ ।	
૮	,, ૨, ૧૧	
૧૧	§§ આસમીમાંસા ૬.	યુક્ત્યનુશાસન-૬,,
૧૨	,, ૧-૬	
૧૩	યુક્ત્યનુશાસન ૫	
૧૪	દ્વાત્રિંશિકા ૧, ૨૩,	યુક્ત્યનુશાસન ૩૭
૧૬	,, ૧, ૧૭; ૫, ૨૬, ૨૭	
૨૦	,, ૨, ૧૫,	પાતંજલયોગદર્શન [૪, ૧૨૫ ?]
૨૬	,, ૫, ૨૩	
૨૯	,, ૧, ૪;	યુક્ત્યનુશાસન ૬૪, લોકતત્ત્વ નિર્ણય ૩૨,

“—§§ આ ત્રણે કૃતિઓ દિગંવર સ્તુતિકાર સમન્તભદ્ર જેમને હું “મુરજસમન્તભદ્ર” કહું છું તેમણે રચી છે ।

૩૩, સ્વયમુત્તોત્ત ૫૧ ।

૩૦ ૨, ૧૭

અન્ય૦ દ્વા૦નુ સતુલન માટે ખાસો પ્રયાસ થયો નથી । આક્રી શાસ્ત્રવાતાસમુચ્ચય, અનેકાસજયપતાકા હત્યાદિ મહામૂલ્ય શાસ્ત્ર ગ્રન્થો આ વિષયના આકરગ્રન્થો છે ।

મૂલ્યાવન—અયોગ૦ દ્વા૦નુ મૂલ્યાવન કર્તાઈ જાતે અંતિમ પદ દ્વારા કર્યું છે । એમણે કહ્યું છે કે કોમલ (મદ) બુદ્ધિશાલી વ્યક્તિને મન આ સ્તોત્ર શ્રદ્ધાજય, વિવાદરમિકને મન પરનિર્દાપરક અને સત્યપરીક્ષકને મન તત્ત્વદર્શક છે ।

અન્ય૦ દ્વા૦ની પ્રશામા ઠોં ધ્રુવે કરી છે , ૪ દ્વાત્રિશિકામા કેવલ કર્મિની રેલ્હેલ છે એમ નહિ, પરતુ ૪ તાર્કિકતાથી ભોતપ્રોત છે ૫ કોઈ વિત્તવાવાદ નથી । દૂકમા કહુ તો બહે દ્વાત્રિશિકાઓ દાશ નિક સાહિત્યના ભૂષણરૂપ હોવા સાથે સાથે અક્ષિતસાહિત્યના—રહિત સાહિત્ય ના પણ મનોરમ નમૂનારૂપ છે ।

કીર્તિકલા અને એના કર્તા—કીર્તિસ્ત્રા વિષે મેં બહે દ્વાત્રિશિકાની વ્યાખ્યા વિષે ઉલ્લેખ કરતી વેલા (૫ ૩)માં થોડુક કહ્યું છે । એના પ્રાગ્મના પાંચ પદો દ્વારા અનુક્રમે સામાન્ય જિનની દ્વાત્રિશિકાકાર (દિમચદ્રસૂરિ)ની અને વ્યાખ્યાકારના પ્રગુરુ શ્રીવિજયવિજ્ઞાતસૂરિ ના ગુરુ અપાત્ વ્યાખ્યાકારના ધર્મપ્રણિતામહ—જૈન જનતાના પ્રથમ પસ્તિતા કળધાર શ્રીવિજયનેમિસૂરિની, પ્રગુરની અને ગુરુ શ્રીવિજયવસ્તુરસૂરિની સ્તુતિ કરાઈ છે ।

છટ્ટા પદમાં વ્યાખ્યાકારના શિષ્ય નામે મુનિચન્દ્રજી અમ્યથનાયી પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા રચાયાનો ઉલ્લેખ છે । અહીં આ વ્યાખ્યાને ‘સરલ’ તેમજ ‘રઘુ’ કહી છે તે વાત યથાથ છે ।

* તુઓ સ્યાદ્વાદર્મજરીનો અંગ્રેજી સ્પેદ્ધાત (૫ ૧૨૪-૧૨૫)

અવતરણિકા, § અન્વય તેમજ અન્વયગત પદાદિના ક્રમે છે પદાદિનું પર્યાય પૂર્વક ‡ સ્પષ્ટીકરણ એમ પ્રત્યેક પદ્યની વ્યાખ્યાના મુખ્ય ગ્રણ અંગ છે । કોઈ કોઈ ધાર મૂલના નિર્દેશ પૂર્વક અને ઘણું-ચલું એમ ને એમ અવતરણો અપાયાં છે । પદ્યોની સંકલ્પના - શૃંગલાવદ્ધતા ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે એથી મૂલનું મહત્ત્વ તરી આવે છે ।

અયોગ૦ દ્વા૦નું ૨૬મું પદ્ય “કાવ્યલિંગ” નામના અલંકારથી વિભૂષિત હોવાનું કહ્યું છે । એના સાતમા પદ્યમાં ‘પ્રલમ્ભ’ ને ક્રિયાવિશેષણ ગણી એનો ભાવાર્થ અપાયો છે એમ વ્યાખ્યાકારને પુદ્ગાવતાં જાણવાં મળ્યું છે ।

અયોગ૦ દ્વા૦ની વ્યાખ્યા એકંદર સુબોધક અને દોષો થી મુક્ત રચાઈ છે એટલે આ પ્રયાસ પ્રશંસનીય ગણાય ।

પૃ૦ ૯૯માં § સસમંગીપ્રકરણ અને નયચક્રનો તથા પૃ૦ ૧૦૪ માં ‘સુન્દોપસુન્દ’ ન્યાયનો ઉલ્લેખ છે ।

પૃ૦ ૧૦૩માં જે ‘ઢેકાર’ શબ્દ વપરાયો છે તે મારી પાસેના એક પળ કોગમાં નહિ મલવાથી વ્યાખ્યાકારને પુદ્ગાવતાં તેમણે જણાવ્યું -

‘ઢેકાર’ એ ગુજરતી ઓઢકાર માટેનો અનુકરણરૂપ શબ્દ છે । એ ક્યાંક ‘ઊર્ધ્વ ગચ્છતિ ઢેકારઃ’માં વપરાયો છે ।

અન્ય૦ દ્વા૦ના દ્વિતીય પદ્યને અંગે પૃ. ૫૫માં પાઠાંતર અપાયું છે તેમજ અયોગ૦ દ્વા૦ના ૧૮મા પદ્ય પરત્વે અન્યત્ર પાઠાંતર મળે છે તો પાઠાંતરો અપાયાં હોત તો કીર્તિકલાના મહત્ત્વમાં વૃદ્ધિ થતે ।

§ અયોગ૦ દ્વા૦ના પંદરમા પદ્યનો અન્વય સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી એ અપાયો નથી ।

‡ ‘ચ’ અને ‘વા’ ના વિગિષ્ટ અર્થો દર્શાવાયા છે ।

§ જુઓ શુદ્ધિપત્રક । આ કૃતિ પંન્યાસ શ્રીશિવાનન્દવિજયગણિય રચી છે ।

સ્યાદ્વાદમંતરી ૫ ૫માં જાણી અનેકવિધ દાર્શનિક ચર્ચાઓને
છઠ્ઠાને સામાન્ય રીતે હુર્ગમ મનાય છે અને ૫થી ૭નો યથાયોગ્ય અભ્યાસ
કરવાની શક્તિ અલ્પ પ્રમાણમાં જોવાય છે । પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા ૭ના
પ્રવેશદ્વારની ગરજસારે સેવી છે ૭ન્ટે જા પરિસ્થિતિમાં સુધારો થવાનો
સમ્ભવ છે । જો સરેસર તેમ થશે તો વ્યાખ્યાકારે સેવેલો પરિશ્રમ
ફૂતાથ થપ્પકો ગણાશે અને મારા જેવાને જ્ઞાન-દ થશે ।

જ્ઞાણસ્વીકાર- અમે દ્વાર્ત્રિશિકાઓના ગુનરાતી અનુવાદ તૈયાર કરવાની
મારી અભિલાષા કીર્તિરૂપા વાવર્તા વિશેષતઃ સીમ બની અને ૫ કાર્ય મ ધોઢા
વલ્લભ ઉપર યથામતિ કર્યું તે વદલ હુ વ્યાખ્યાકારનો જામાર માનુ છુ ।
વિશેષમાં જા પ્રભાવના હાલવાનુ કાર્ય વ્યાખ્યાકારે મને સોંપ્યુ તેથી
પ્રસ્તુત વિષયના મારા અભ્યાસ પરત્વે મને જે લાભ થયો તે ૫માટે
પણ હુ ૫મનો ખ્રણી છુ ।

સાકંબી શેરી, ગોમીપુરા,

ધુરત તા ૨૧-૧૦-૪૮

હીરાગલ ર

વારઢિયા

सहायकों की शुभनामावली

प्रति	नाम	स्थान	प्रति	नाम	स्थान
५५	पारेख राघवजी लक्ष्मीचंद	बेंगलोर	५	शाह नवीनचंद एन्ड कं	बेंगलोर
३०	देसाई लल्लुभाई वेलचंद	,,	५	केशवलाल एन्ड कं.	,,
३०	धी. सीनियर सायकल कं-	,,	५	शाह नेमचंद वालाभाई	,,
५	पारेख लवजी गोरधन	,,	५	बोरा नानालाल ग्रंथुलाल	,,
५	पारेख रतनसी कल्याणजी	,,	५	शाह हीराचंदजी फुलचंदजी	,,
५	धी. हंसा पिक्चर्स	,,	५	शाह देवीचंदजी पनाजी एन्ड कं.	,,
५	शाह बाबुलाल हीरालाल कं-	,,	५	,, देवीचंद नीसरीमल एन्ड कं.	,,
५	शाह पाशवीर लालचंद	,,	३	शाह मनसुखलाल मोतीलाल	,,
५	स्वस्तिक ड्रेस मेन्यु. कं.	,,	३	भंडारी वस्तीमल भानाजी	,,
५	शाह जमनादास पोपटलाल	,,	३	शाह रतिलाल जगजीवन	,,
५	महेता वसनजी सांकरचंद	,,	२	धी. नरेन्द्र स्टोर्स	,,
५	शाह अमृतलाल भाईचंद	,,	२	शाह महेता एन्ड कं. हा. बनुभाई	,,
५	शाह प्रभुदास अमलख	,,	२	देसाई मणीलाल नेमचंद	,,
५	रजनीकान्त एन्ड कं.	,,	१	शाह बाडीलाल करसनजी	,,
५	धी. किरन मेंटल स्टोर्स	,,	१	शाह सरमलजी श्रीवराज	,,
५	धी. मेट्रोपोलीटन सायकल कं. मद्रास		१	पारेख पोपटलाल गोरधन	,,

द्वात्रिंशिकाष्टय्याः कीर्तिकलासहितायाः

— शुद्धिपत्रकम् —

पृ	प	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१०	शृङ्गाण्युप	शृङ्गाण्युप
२	२०	कलसे	कलसे
६	१८	न	न
४	३, ३,	आत्मप्रदेश, निर्गुण	आत्मप्रदेश, निर्गुण
४	९	श्लेषद्वय	श्लेषद्वय
७	३	तव	त
८	३, २०	पितराग, तिर्गिक्मस्तम्	पितराग, तीर्गिक्मस्तम्
१०	४	दाना	दानेन
१२	१६	दयानु	दयातु
१२	२०	अज्ञानिनो	अज्ञानिनो
१३	९	प्राप्त्यापु	प्रदेशेषु
१३	१७	विनेय	विनेय
१३	१९	विद्वन्वना	विद्वन्वना
१३	६	विद्वन्वनेय	विद्वन्वनेय
१४	१, ७,	पामनभ्यो, त्वदित्याह	पामनभ्यो त्वादित्याह
१४	८	पारण्य	पारण्य
१६	१	प्यत्त्या	प्यात्त्या
१६	१०	प्राथम्येन	प्राथम्येन
२०	१	महनि	महनि
२०	५	नेतत्राऽऽह	नेतत्राऽऽह

२१	१०	भोक्षस्या	मोक्षस्या
२२	११	कृत्स्न	कृत्स्न
२३	११	कलुप्त	कलुप्तस्य
२४	११	मित्यर्थ	मित्यर्थ
२६	६, ७	उद्देश, परिहारैणैव	उपदेश, परिहारैणैव
२७	२	ध्यानैक	ध्यानैक
२७	८	रगादय	रागादय
२७	९	रगादिविरहे	रागादिविरहे
२७	२०	करुणावन्तो	करुणावन्तो
२८	१	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
२८	१३	समर्थो	ममर्थो
३१	१०	विनाशनाय	विनाशनाय
३२	१४	गृहण	गृहाण
४१	१८	वधारणे	वधारणे
४२	६	अश्रिता.	आश्रिता.
४३	५	ज्ञानिना	ज्ञानिना
४३	१७	सर्वे	सर्वे
४७	२	वय	वर्य
४९	५	सम्बद्धैव	सम्बद्धैव
५०	५	सिद्धान्तम्	सिद्धान्तम्
५०	८	सम्बुद्धम्	सम्बुद्धम्
५२	९	विरुद्धा	विरुद्धा
५२	१४	एवेति	एवेति
५३	७	मित्याशा	मित्याशा
५७	१२	बोध्यम्	बोध्यम्
५७	१३	तद्वश	तादृश
६०	१	घटित्वादिकं	घटित्वादिकं

६०	१६	विशेषश्च	विशेषश्च
६१	३	आप्योम	आप्योम
६२	१	यये	यये
६२	४	स्यात्	स्यात्
६३	१	भेदित्वादेतो	भेदित्वादेतो
६४	१	स्ववश	स्ववश
६४	८	असहायो	असहायो
६८	९	वाच्यम्	वाच्यम्
७२	७	पदा च	पदायतश्च
७२	८	कुर्वन्ती ना	कुर्वन्तीत्यशाना
७२	९	चैतन्य	चैतन्यस्य
७२	११	दा मनश्च	दारमनश्च
७३	१४	दिपये	दिपये
७४	१७	स्वात्था	यास्या
७५	६	हिंसाया	हिंसाया
७७	१	परेभ्यो	परेभ्यो
७७	३	क्षमम्	क्षम
७८	२०	श्रुते	श्रुते
८०	३	वृष्णोद्	वृष्णोद्
८०	४	ण्यकारी	ण्यकारा
८३	९	वध	वध
९१	५	समुच्चये	समुच्चये
९२	१८	अकारै	आकारै
९३	२	परभिप्रायो	पराभिप्रायो
९३	१०	प्रराभिप्राय	पराभिप्राय
९९	१३	सप्तमद्वीसमुच्चय	सप्तमद्वीप्रकरण ।
१०५-६-७	३, १५, ४-५-६-१०	दुर्नीति, दर्शी	दुर्नीति, दर्शी

१०८	३	क्लीव	क्लीव
१०९	१९	परिमितत्वे	परिमितत्वे
११२	३	कार्याशुद्धेः	कार्याशुद्धेः
११२	१०	वग्वैभवं	वग्वैभवं
११३	१	चाग	वाग्
११४	१५	परैरप्यतत्वे	परैरप्यतत्वे
११८	१४	वच्चा	वच्चा
११९	१७	वरना	करना
१२३	१०	अप्रामकाणि	अप्रामाणिक
१३०	८	लिय	लिये
१३२	१९	हते	होते
१३२	२०	धारण	धारणा
१३९	३	मामन्य	सामान्य
२५७	९	पितृत्व	पितृत्व

त्रुटितग्रन्थाऽनुसन्धानम् ।

द्वादशपृष्ठे पञ्चमपङ्क्तौ—प्रलम्भमित्य विवरणे प्रलम्भो यथा स्यात्तथा व्यवस्यन्नितिक्रियाविशेषणमिदम् । नित्य लभमाना इति यावदित्येवं पाठो बोध्यः ।

सप्तत्रिंशत्तमपृष्ठेऽष्टमपङ्क्तौ 'च' इत्यस्य पूर्वम्—लोभेन, यज्ञादौ वल्यादिग्रहणेनेष्टप्रदत्वस्य तेषां पुराणादौ वर्णनादिति भावः । सम्मटेन= हर्षेण, विषयाऽऽसेवनजनितेनेति भावः । उपलक्षणत्वाच्छोकेनेत्यपि बोध्यम् । विषयाऽऽसेवया हृष्टस्य तद्वियोगे शोकस्याऽप्यवश्यं भावादिति भाव इत्यधिकः पाठो बोध्यः ।

चतुरधिकशततमे पृष्ठे—समा इत्यस्याऽनन्तरं—तुल्याः । समे इति पाठे तु सर्वे इत्यर्थः । दोषा इति परामृश्यते ।—इत्येवं पाठो बोध्यः ।

॥ अष्टम् ॥

श्री विनयनेमि-विज्ञान-कस्तूर-श्रिसद्विरुह्यो नमः ।

॥ अयोगव्यवच्छेदद्वित्रिशिकास्तुतिः ॥

॥ कीर्तिकलाव्याख्याविभूषिता ॥

प्रमादमागद्य यदीयमागमास्तनोनुगोऽगुर्निदिरानिवाऽजमा ।
गणेन्द्रवर्मा प्रणिधीयतामय जिनो भवोषारतरीगिरांपति ॥१॥
अयोगाऽशोगव्यवच्छेदिकान्द्रम्नयो येन भूपेन्द्रवन्देण गीत ।
समैरान्ननागाऽपदाराऽवतारो मुनीन्द्र तच्छ हेमचन्द्र प्रपद्ये ॥२॥
जनेद्वीथोऽगुनिरित्तरीधिं शान्तागुनप्रदमहम्बिन्मूर्तिम् ।
नेमिं विगीताऽष्टपुल्लङ्गिण्य गप्रद्यय भक्तिभगवतामि ॥३॥
विज्ञानशक्तिं प्रपुण्ड्रं गुण्णो रत्नप्रराजानिद सद्गुणागाम् ।
रत्नादयः शान्ततनु विधिं चोपाति पुन्यदगन्धर्वानि ॥४॥
जाया रत्नलङ्कारप्रकृतो दिगुज्ज्वलं धुने च भक्तिगुण रयाम्बुका
त प्रादुर्भावाः गुणैर्गौर श्रीरम्बुगुरिमगिर्वाग्नि नरीमि ॥५॥
शिवेनमृतिवन्देणाऽन्वयित मल्लं त्पुण्ड्र ।
धोः कीर्तिकलाव्याख्याविभूषिता ॥६॥

तत्र भगवता पुण्यश्लोकेन कलिकालसर्वज्ञश्रीहिमचन्द्रा-
चार्येण ख्यातनामश्रीसिद्धसेनदिवाकरचिनिर्मितद्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकाऽ-
नुसारि श्रीवीरजिनस्तवनरूपमयोगव्यवच्छेदाऽन्ययोगव्यवच्छेदनामधेयं
द्वात्रिंशिकाद्वयमुज्जगे ।

तत्राऽयोगव्यवच्छेदो नाम=अयोगो विशेष्ये विशेषणस्याऽसम्बन्धः,
तस्य व्यवच्छेदो निराकरणम् । विशेष्ये विशेषणसम्बन्धाऽवधारण-
मिति यावत् । सचाऽयोगव्यवच्छेदो विशेषणसम्बन्धैवकारेण प्रति-
पाद्यते ।- यथा-‘शङ्खः पाण्डुरेव’ । अत्र विशेष्ये शङ्खे
‘पाण्डुर, एवेति’ पाण्डुररूपविशेषणसम्बन्धैवकारेण पाण्डुरत्वस्य=
श्वेतत्वस्याऽसम्बन्धो निराक्रियते । शङ्खेऽश्वेतत्वं निराक्रियत इति
यावत् । तथा जिनेश्वरे आसत्वमेव, न कदापि कुतोऽप्यनासत्व-
मिति मनसिकृत्य-अयोगो व्यवच्छिद्यते=जिनेश्वरे आसत्वस्याऽसम्बन्धो
निराक्रियते=जिनेश्वर आस एवेति प्रतिपाद्यते यथा साऽयोगव्यव-
च्छेदा । करणे घञ् । द्वात्रिंशच्छ्लोकसङ्ख्यापरिमाणमस्या
इति सा द्वात्रिंशिका । अयोगव्यवच्छेदा चाऽसौ द्वात्रिंशिका,
च साऽयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका, तदाख्या स्तुतिः ।

तां निबध्नाहः—

अगम्यमध्यात्मविदामवाच्यं,

वचस्विनामक्षवतां परोक्षम् ।

श्रीवर्धमानाऽभिधमात्मरूपः ।

सह स्तुते गोचरमानयामि ॥१॥

अन्वयः—अद्यात्मविदाम् अगम्य वचस्विनाम् अवाच्यम् अक्षवता
परोक्ष श्रीवर्धमानाऽभिधम् आत्मरूपम् अह—स्तुते गोचरम्
आनयामि ॥१॥

व्याख्या—अध्यात्मविदाम्=आत्मनीत्यध्यात्मम्, तद्विदन्तीति ते,
आत्मानिनि । मनोयोगवन्त इत्यर्थः । मनःपर्यायिण इति यावत् ।
तेन केवलिना सर्वज्ञत्वेऽपि न क्षतिरित्यववेयम् । तेषाम्—योगिना-
मिति सारार्थः । अपीत्यर्थप्रलालभ्यते । अगम्यम्=अप्राप्यम्,
अज्ञेयमित्यर्थः । निर्गुणत्वान्मनोऽतीतत्वाज्ज्ञानातीतमिति तात्पर्यम्,
सगुण एव हि मनोविषयः । यो ह्यध्यात्मविदामगम्यः, सोऽ-
न्यस्याऽगम्य इति किमु वक्तव्यमिति भावः । अत्राऽऽत्मरूपमिति
विशेष्य सर्वत्र द्वितीयान्तेषु नो यम् । वचस्विनाम्=प्रशस्तवचसाम्,
उक्तिचतुराणां कर्मीनामपीत्यर्थः । अवाच्यम्=अवर्णनीयम्, सगुण-
स्यैव वाच्यत्वानिति भावः । तदेव बोध्योपाऽतीतत्वमुक्तम् ।
अथेन्द्रियाऽतीतत्वमाहे—अक्षवताम्=प्रशस्तेन्द्रियाणामपि, परोक्षम्=
अप्रत्यक्षम्, निर्गुणत्वादेवेति बोध्यम् । सगुणपर्यायाऽपेक्षयाऽऽह—
श्रीवर्धमानाऽभिधम्=श्रिया युक्तश्चाऽमौ वर्धमानेत्यभिधा नाम यस्य
स, तादृशस्तम्, वर्धमाननामानमित्यर्थः । अत्र चोभयत्राऽगम्यत्वादौ
हेतुरप्युक्तः । यो हि कीर्त्यादिभिरनुममय वृद्धिनिपयः तस्य कथं

गम्यत्वादि, प्रतिक्षणं विलक्षणत्वादिति ध्येयम् । वार्षिपीष्टेत्या-
शिष्यानश् । वर्धमाननामा कश्चिदात्माऽचेतनो वेत्याशङ्कानिवृत्तये
आह—आत्मरूपम्=आत्मनो रूपम् विशेषम्, अत्मविशेषमित्यर्थः ।
प्रशस्तमात्मानमिति वा । प्राशस्त्ये रूपम् । परमात्मानमिति
यावत् । अहम्=श्रीहेमचन्द्राचार्यः । स्तुतेः=गुणकीर्तनस्य,
गोचरम्=विषयम्, आनयामि=प्रापयामि, करोमीत्यर्थः । निर्गुण
संस्तादृशमविषयोऽपि सगुणः कथञ्चित्तोतव्य एव । स एव
मयाऽल्पमतिना स्तूयते इत्यहमित्येकवचनेन सूच्यते । अत्र
प्रान्ते श्लोकद्वयं मुक्त्वा सर्वत्रोपजातिश्छन्दः । एतादृश आप्त एव
भवितुमर्हतीति सोऽवश्यस्तोतव्यो भवतीति श्लोकहृदयम् ॥१॥

ननु तादृशे तवालपज्ञस्य तुष्टूपाऽनुरूपेति चेन्महतोऽपि
सा तथैवेति सा न मम दोषायेत्याहः—

स्तुतायशक्तिस्तव योगिनां न किम् ?

गुणाऽनुरागस्तु ममाऽपि निश्चलः ।

इदं विनिश्चित्य तव स्तवं वदन्

न बालिशोऽप्येष जनोऽपराध्यति ॥२॥

अन्वयः—तव स्तुतौ योगिनाम् अशक्तिः किं न ?, गुणाऽनुरागः
तु मम अपि निश्चलः । इदं विनिश्चित्य तव स्तवं वदन्
बालिशः अपि एष जनः न अपराध्यति ॥२॥

व्याख्या — तव=निर्गुणस्य मुक्तस्य जिनेश्वरस्य, स्तुतौ=गुणकीर्त्त-
नविधौ, योगिनाम्=योगत्रयवतामपि, अशक्ति*= असामर्थ्यम्,
किन=नाऽस्ति किम्?, अपि त्वस्त्येव । गुणद्वारा हि कोऽपि
स्तूयते । तव च तस्यैवाऽभावात् कथं कस्याऽपि तव स्तुतौ
सामर्थ्यं भवत्विति, भाव । ननु योगिभिर्गुणानुरागात्सगुण
एव स कथञ्चित्तूयते इति चेन्ममाऽपि तस्मादेव, तथाप्रवृत्तिरित्याह
गुणानुरागः=गुणेषु जगदुपकर्तृत्वादिरूपेषु अनुराग प्रीत्यतिशय,
तुः साम्ये, यथा योगिना तथेत्यर्थ । मम=हेमचन्द्रस्य, अपिना
योगिसमुच्चय । निश्चल*=ध्रुव, सम्यक्स्वरत्वादिति भाव ।
इदम्=स्थिरगुणाऽनुरागस्यैव स्तुतिहेतुत्वम्, विनिश्चित्य=विचार्य,
तव=जिनेश्वरस्य, स्तवम्=स्तुतिम्, वदन्=कुर्वन् बालिश*=अल्पन,
अपिमहत समुच्चये । यथा महतो नापराधस्तथेत्यर्थ । एष=
प्रस्तुत स्तोता, जनः=व्यक्ति, नाऽपराध्यति=नाऽनिष्टमप्रियमनुचित
वाऽऽचरतीत्यर्थ । अशक्तेरुभयत्र तौल्ये गुणाऽनुरागात्प्रवृत्तेरेकत्राऽ
दोषत्वेऽन्यत्राऽप्यनोपत्वम्, दोषस्य मुखप्रेक्षिकयाऽप्रवृत्तेरिति भाव ॥२॥
ननु भवतु गुणाऽनुरागस्तवाऽपि, निन्वल्पनतया त्वत्कर्तृरु-
स्तुतौ त्रुटि सम्भाव्यते इति चेन्महाजनाऽनुमरणस्येष्टतया तत्र
त्रुटेरकिञ्चित्करत्वादित्याह—

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था

अशिक्षिताऽऽलापकला क्व चेष्टा ॥

तथाऽपि यूथाऽधिपतेः पथस्थः

स्खलद्रतिस्तस्य शिशुर्न वाच्यः ॥३॥

अन्वयः—महार्थाः सिद्धसेनस्तुतयः क्व, एषा अगिक्षिताऽऽलापकला च क्व । तथाऽपि यूथाऽधिपतेः पथस्थः तस्य शिशुः स्खलद्रतिर्न वाच्यः ॥३॥

व्याख्याः—महार्थाः=महान् सारवान् अर्थः प्रतिपाद्यो यासु ताः अत्युत्कृष्टार्था इत्यर्थः । सिद्धसेनस्तुतयः=सुगिक्षितसिद्धसेनाख्यमहान् मुनिर्विरचितस्तुतयः । उपलक्षणत्वात्तादृशाऽन्यमुनिर्कर्तृकस्तुतयश्च । क्व=कुत्र, एषा=प्रस्तुता, अगिक्षिताऽऽलापकला=अगिक्षितस्य तादृगगिक्षाविहीनस्य मम आलापकला आभाषणलेशो वाक्चातुरी वा, चः=समुच्चये । क्व=कुत्र । द्वयोर्महदन्तरम्, सुगिक्षिताऽशिक्षिताऽन्तरवदिति भावः । यद्यप्येवम्, तथाऽपि=तादृशाऽन्तरसद्भावेऽपि, यूथाऽधिपतेः=हस्तिसमूहमुख्यस्य गजेन्द्रस्य, पथस्थः=मार्गमध्याश्रितः, तमनुसरन्निति यावत् । तस्य=यूथाऽधिपतेः, शिशुः=कलमः, स्खलद्रतिः=खलत्वेन तादृगशक्तिपाटवाद्यभावाद् गतिविकलोऽपि, न=नैव, वाच्यः=उपालभ्यः, महदनुसरणेऽजक्तस्य त्रुटिः क्षन्तयैव, नतूपालभ्या । तथा महदनुसारित्वान्ममाऽपि प्रवृत्तिर्न दोषायाऽजक्त्या विकलाऽपि, शुभाऽव्यवसायप्रवृत्तत्वादिति भावः ॥३॥

नन्वन्यतीर्थनाथा अपि गुणिन इति ते किमिति न स्तूयन्ते इति चेद्वोपस्पृष्टत्वादेवेति गहाणेत्याह—

जिनेन्द्र ! यानेव विवाधसे स्म-

दुरन्तदोषान्, विविधैरुपायैः -

तव एव चित्र त्वदसूययेव

कृताः कृतार्थाः परतीर्थनाथैः ॥४॥

अन्वय — जिनेन्द्र ! यान् एव दुरन्तदोषान् विविधैः उपायैः
विवाधसे स्म । चित्रम्, परतीर्थनाथैः त्वदसूययेव त एव
कृतार्था कृता ॥४॥

व्याख्या — जिनेन्द्र ! = धीतरागमुख्य !, एतेन दोषाऽभाव-उक्त,
तत्र भङ्ग्या हेतुमाह-यान् = हिंसाऽनृतादीन्, दुरन्तदोषान् = दुरतान्
दुष्परिणामान्, दोषान्, दूषणानि, श्रेयसस्तस्मिन्मोक्षस्य च प्रति-
पन्थित्वादिति भाव । यानेन त एवेत्युभयत्रैवकारो यत्पदतत्पद-
ग्राहयोरत्यन्ताऽभेदसूचनाय । विविधैः = अनेकप्रकारैः, उपायैः =
चारित्र्यादिरूपैः साधनैः, दोषान्हुत्वादुपायस्याऽपि बहुत्वमिति भाव ।
विवाधसे स्म = दूरीकृतमात्, ननु यानितिकिमित्यत आह-चित्रम् =
आश्चर्यमेतद्यत्, परतीर्थनाथैः = परेष्टतीर्थप्रवर्तकैः, विष्णुनादिभिः,
त्वदसूयया = त्वदुत्कर्षाऽमहिष्णुतयेन, त एव = त्वया नाधिता, एव
दोषा, कृतार्था = तद्दोषपरिमिहेण दूषणादोषा-इत्येव स्वः दोषवद्भिः
सद्भिस्ते कृतः सिद्धोऽर्थः प्रयोजनयेषा-तादृशा, फलवन्त इत्यर्थः ।
कृताः = विहिता, दूषणादि दोषा फलवन्तः, अन्यथा ते, दोषा
एव न स्युः । परे च दोषैर्दूषिता, तेऽपि च परे विरोधान्वि
जुताश्रयन्ति, द्वयोर्विरोधिनोरेकतरेण - बाधितमन्यो, रक्षत्यसूययेति

लोकप्रसिद्धम् । विष्णवादयो हि छलादिनाऽयुरादिर्हिंसका निग्रहा-
ऽनुग्रहपराश्च कोपप्रसादादिना परशास्त्रेषु प्रसिद्धाः । त्वन्तु
वितराग इति त्वमेव दोषरहितत्वास्ततोत्तम्यो न तु परे, दुष्ट-
त्वादिति त्वमाप्तएवेति मिलितार्थः । अहो विवेकलुण्ठाकी मात्सर्या-
न्धतेति भावः ॥४॥

ननु सन्ति निष्परिग्रहा अपि कतिपये परे इति तेऽपि
कथं न स्तोतव्या इति चेत्ते त्वसदुपदेशकत्वाद् दूरत एव नमस्करणीया
इत्याह—

यथास्थितं वस्तु दिशन्नधीश !

न तादृशं कौशलमाश्रितोऽसि ।

तुरङ्गशृङ्गाण्युपपादयद्भ्यो

नमः परेभ्यो नवपण्डितेभ्यः ॥५॥

अन्वयः—अधीश ! यथास्थितं वस्तु दिशन् तादृशं कौशलं न
आश्रितः असि, तुरङ्गशृङ्गाणि उपपादयद्भ्यः नवपण्डितेभ्यः
परेभ्यः नमः ॥५॥

व्याख्याः—अधीश ! =स्वामिन् !, दोषरहितत्वेनाऽन्येभ्योऽधिको विशिष्ट
ईशः शासकः, तत्सम्बोधने । यथास्थितम् = स्थितमनतिक्रम्य,
अनन्तधर्मात्मकमिति हृदयम् । वस्तु = पदार्थम्, दिशन् = उपदिशन्,
प्रतिपादयन् वा । वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकत्वञ्चाऽन्ययोगव्यवच्छे-
दिकायांमुपपादयिष्यते । तादृशम् = परतिर्थिकसदृशम्, कौशलम् =

वस्तुप्रतिपादननैपुण्यम्, नाऽऽश्रितोऽसि=नाऽऽङ्गीकृतोऽमि, परती-
र्यिन्कौशलशून्योऽमीत्यर्थः । वस्तु यथाऽस्ति, तथा प्रतिपादने किं
कौशलम्, वस्तुन एव तथास्थितत्वात् । अधिकप्रतिपादने तु
कौशलमुपयुज्यते, एतत् — तुरङ्गशृङ्गाणि=तुरङ्गशृङ्गदसन्ति यस्तूनि,
तुरङ्गस्याऽधस्य हि न शृङ्गाणि भवन्ति, ततश्च तत्प्रतिपादनं न
यथाम्भितस्तुप्रतिपादनम् । तुरङ्गस्य शृङ्ग नास्तीत्येव प्रतिपादनं
च । तथाप्रत्यक्षतया सुकरम् । तुरङ्गशृङ्गवानित्येव प्रतिपादनं
तु तथास्थिततन्मन्वाभावात्कौशलमपक्षते, तथा वस्त्वनेकान्तात्मकमित्येव
प्रतिपादनं सुकरम् तथा प्रत्यक्षोपलम्भात्, एकान्तात्मकं तु वस्तु
नास्ति, प्रत्यक्षादिना तथाऽनुपलम्भात् । असद्वर्मपुरस्कारेण प्रतिपादनं
च तुरङ्गशृङ्गप्रतिपादनमेवेत्यतस्तानि, उपपादयद्भय=विशद्भय,
परेभ्य=त्वन्येभ्य, नमपण्डितेभ्य=असद्वस्तुप्रतिपादनकौशल-
वद्भयो विलक्षणविद्वद्भ्य, एतान्तगादिभ्य शङ्करप्रभृतिभ्य इति
यावत् । नमः=नमस्कारोऽस्तु । अधिककौशलनामस्मरणीयो
भरतीति भावः । भगवनेन यथाम्भितस्तु यत्का, न त्वन्ये,
तथागानाऽभावात्, ज्ञानरचनयोश्च सार्यकारणभावात् । तस्मात्तेऽज्ञा
अमदभिनिवेशयन्तो नमस्कारणीया एव, नतु तेभ्य श्रोतव्यम्,
तेऽनुसरणीया वेत्युपहासोऽभिप्रायः ॥५॥

ननु वृत्तान्ततया रयात् सुगत एव तन्नुसारिभिरि-
न्त्ययताम्, कः आप्रहो जिह एव स्तोत्रं इतिनेऽस्तुत स
वृत्तान्तरेव गाम्भीर्यं सोऽप्यनाश्रयणीय एवेत्याह—

जगत्यनुध्यानवलेन शश्वत्—

कृतार्थयत्सु प्रसभं भवत्सु ।

किमाश्रितोऽन्यैः शरणं त्वदन्यः

स्वमांसदानेन वृथा कृपालुः ॥६॥

अन्वयः—अनुध्यानवलेन जगन्ति प्रसभं शश्वत् कृतार्थयत्सु भवत्सु
अन्यैः त्वदन्यः स्वमांसदानेन वृथाकृपालुः शरणं किमाश्रितः ? ॥६॥

व्याख्या— अनुध्यानवलेन = केवलित्वात्प्रत्यक्षतोऽवलोकनवशात्,
जगन्ति= भुवनानि, उपलक्षणत्वात्तत्र स्थितान् सूक्ष्मान् बादराश्च
जन्तून्, नतु पर इव बादरानेव कांश्चिदिति भावः । प्रसभम्=
आग्रहपूर्वकं यथास्यात्तथा, एतेनाऽकारणवत्सलत्वं सूचितम् ।
शश्वत्=सदा, नतु पर इव यदाकदाचिदेवेति भावः । कृतार्थयत्सु=
कृतः सम्पादितोऽर्थः प्रयोजनं येषां तानि तादृशानि, तानि कुर्वत्सु,
सिद्धप्रयोजनानि कुर्वत्स्वित्यर्थः । चरित्रादिसदुपदेशादिनेति भावः ।
जीवस्य हि जीवनमर्थः, स च साकल्येन ज्ञातः सर्वविरत्याद्युपदे-
शादिना सूक्ष्मी बादरश्च सर्व एव संरक्ष्यते इति स कृतार्थः
क्रियते भवद्भिः, ततस्तादृशेषु, भवत्सु=पूज्येषु सर्वहितेषु जिनेश्वरेषु
वर्तमानेष्वपि, अन्यैः=परतीर्थाऽनुसारिभिः, सौगतैरिति हृदयम् ।
त्वदन्यः=भवद्भ्यो जिनेश्वरेभ्योऽतिरिक्तः, अत्र त्वदित्यव्ययम्,
अतो न बहुवचनान्तेन भवत्स्वित्यनेनाऽसम्बन्ध इति बोध्यम् ।
स्वमांसदानेन=निजमासवितरणेन, कृत्वा, जीवरक्षणाय व्याघ्रै

कस्याऽपि सौगतस्य स्वमामदानकथाऽत्राऽनुसन्धेया । वृथा=निर्दे-
 तुक-यथा स्यात्तथा; कृपालु* = दृपालुतया, ख्यात, शरणम् = रक्षक,
 उपदेशान्तिनेति भाव । “शरण गृहरक्षित्रोरि” त्यमर ।
 किम् आश्रितः ? = कुनो हेतोराश्रित इति प्रश्न । न दयालुत्व तद्वेतु,
 तस्य वैयर्थ्यात्, तथादयालुत्वस्य कादाचित्कत्वाच्च । वृथात्व च
 दयालुत्वस्य नादररक्षणे सूक्ष्मोपेक्षणमेव । स्वमासे हि सन्तो बहव
 सूक्ष्मा जीवा नाशिता इत्यनेकनाशनेनैकरक्षण यदाकदाचिन दयालुता,
 किन्तु, सर्वदा सर्वरक्षणमेव । तथाकरण च तस्य सूक्ष्माऽज्ञान-
 मूलमिति, स न जानी नाऽपि दयालुरिति तस्य शरणतयाऽऽश्रयणे
 न कोऽपि हेतु । भवन्तस्तु सर्वज्ञाः सर्वदा सर्वरक्षकाश्चेति
 भवन्त, एवाऽऽश्रीयन्ते इति भाव ॥६॥

ननु तर्हि सर्वे ते जिनेमेव कुनो नाऽऽश्रयन्ति, प्रत्युत
 दूषयन्त्येवेति चेन्मूययेवेत्याह—

स्वयं कुमारं लपतो नु नाम

प्रलम्भमन्यानपि लम्भयन्ति ।

सुमार्गं तद्विदमादिशन्त—

महोपयाऽन्या अपमन्वते च ॥७॥

अन्वयः — असूयया अन्वा स्वयं कुमारं प्रलम्भं नु नाम
 लपतोऽन्यानपि लम्भयन्ति । तद्विदं सुमार्गं आदिशन्त
 अपमन्वते च ॥७॥

व्याख्या — असूयया=गुणेष्वपि दोषारोपहेतुना, तत्र चाज्ञानमेव हेतुरित्यतः, अन्धाः=नेत्रहीनवद्वेयोपादेयमार्गमनवलोकयन्तः, स्वयम्=आत्मना, कुमार्गम्=कुत्सितं मार्गम्, कण्टककूपादिभिर्यथार्थज्ञाना-
 ऽभावहेतुकभवाऽनन्त्यप्राप्त्यादिभिश्च साऽपायन्वाद्दुष्टं मार्गमित्यर्थः ।
 प्रलम्भम्=नित्यं लभमानाः, नु नामेति=साऽभिनयस्वेदे, लपतः=अज्ञत्वात्पृच्छतः, अन्यान्=स्वेतरान्, अपिः=स्वसमुच्चये,
 लम्भयन्ति=प्रापयन्ति, कुमार्गमित्यनुपज्यते । अन्धो ह्यनवलो-
 कनाद्धेतोः स्वयं कुमार्गं गच्छति, पृच्छतश्च स्वगतमार्गमेवोपदिशन्
 तानपि तत्रैव गमयतीति परेऽपि स्वयं कुमार्गमेकान्तं श्रित्वा
 अन्यान्पि तथैवोपदिशन्तीति ते कथं नाम परिचयं विनैव जिनमाश्रयन्तु ?,
 ननु तर्हि जिनेन स्वयमेव तदनुसारिभि र्भवद्भि र्वा ते उपदेष्टव्या
 इति चेत्तत्राह—तद्विदम्=सुमार्गज्ञम्, न तद्विदेव, किन्तु
 तज्जोऽपीत्याह—सुमार्गगम्=सन्मार्गगमनमनुतिष्ठन्तम्, एतेन न
 परवत्परोपदेशपाण्डित्यमात्रं जिनस्य, किन्तु स्वयं तथाऽनुष्ठानमपीति
 वचःकर्मणोरैक्यं तस्येति सूचितम् । आदिशन्तम्=उपदिशन्तम्,
 अर्थात्सन्मार्गमेवेति बोध्यम् । दयलुतया लोकेहितायेति भावः ।
 अवमन्वते=नाऽऽद्रियन्ते, उपेक्षन्ते दूषयन्ति चेत्यर्थः । अत्राऽपि
 हेतुरसूययाऽन्धत्वमेव, गुणेषु दोषारोपस्वभावतया, को मत्तोऽधिको
 वेत्ता ?, यो मद्विरुद्धमुपदिशतीतीत्यमसहिष्णुतया स्वाऽन्धत्वाऽज्ञान-
 विजृम्भमाणयेति चार्थः । अज्ञनिनोऽसूयिनश्च दुर्वोधाः, “ज्ञानलव-
 दुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि नरं न रञ्जयती ” ति भावः ॥७॥

ननु यदि नाम जिनशासनस्याऽऽत्मानसम्भवन्तर्हि न तदा-
श्रयणीयमित्यतोऽन्यैस्तदवमानाऽसम्भव सहेतुक प्रतिपादयन्नाह—

प्रादेशिकेभ्यः परशासनेभ्यः
पराजयो यत्तव शासनस्य ।
सद्योतपोतद्व्युतिदम्बरेभ्यो
विलम्बनेय हरिमण्डलस्य ॥८॥

अन्वय—प्रादेशिकेभ्यः परशासनेभ्यः तत्र शासनस्य पराजयं
यद् इय सद्योतपोतद्व्युतिदम्बरेभ्यः हरिमण्डलस्य विदम्बना ॥८॥

व्याख्या—प्रादेशिकेभ्यः=प्रादेशेषु भग्न प्रादेशिका अल्पदेश-
प्रकाशका, तेभ्य इव, नित्याऽनित्यन्यादिरूपवन्वेदाशमात्रप्रतिपादक-
त्वाच्छुल्येभ्यः, परशासनेभ्यः=परेषां बुद्धकपितादीनां शासनेभ्यः
एकान्तरूपप्रत्यक्षमात्रप्रतिपादकप्रवचनेभ्यः सकाशात् । तत्र=सर्वत्र
जिनस्य, शासनस्य=नित्याऽनित्यन्यादिरूपवस्तुसर्वांगप्रतिपादक—
प्रवचनस्य, यथास्थिताऽनन्तधर्माऽऽमरुन्तुप्रतिपादकस्याद्वाङ्मात्रस्येति
यावत् । पराजयः=अवमाना, निगकरणमभिभयो वा । यद्=
यदि सम्भाष्यते, इयम्=प्रवृत्ता सम्भाषणा, विदम्बना वा ।
सद्योतपोतद्व्युतिदम्बरेभ्यः=सद्योतो राज्ञो प्रकाशकं क्षुद्रसीटविशेषं,
तस्य पोतं शाव, तस्य व्युते प्रकाशस्य दम्बरेभ्यः आदोषेभ्यः,
हरिमण्डलस्य=सूर्यत्रिम्बन्य, विदम्बना=अभिभव । यथा सद्योतेन
जगत्प्रदेशात्प्रकाशकेन सर्वजगत्प्रकाशस्य सूर्यत्रिम्बन्याऽभिभयोऽ-

सम्भवदुक्तिकस्तथा वस्त्वेकाग्रमात्रप्रतिपादकगासनेभ्यो वस्तुसकलांश-
प्रतिपादकजिनगासनस्य पराजयोऽप्यसम्भवदुक्तिक एव । नहि
हीनेनाऽधिकोऽभिभूयतेऽपि त्वधिकेन हीन इति भावः ॥८॥

ननु सर्वैव गोपालिका स्वं स्वं दधि मधुरं कथयति, तेन
किम्?, अन्येषां तु तत्र संग्रहो विप्रतिपत्तिर्वा भवत्येव ।
तथा जिनगासनेऽपि परेषां तदिति चेन्न । प्रमाणपवित्रत्वाच्च-
तथासंशयादेरयुक्तत्वदित्याह—

शरण्यः ! पुण्ये तव शासनेऽपि
सन्देग्धि यो विप्रतिपद्यते वा ।
स्वादौ स तथ्ये स्वहिते च पथ्ये
सन्देग्धि वा विप्रतिपद्यते वा ॥९॥

अन्वयः—शरण्यः ! तव पुण्ये तथ्ये शासनेऽपि यः सन्देग्धे
विप्रतिपद्यते वा, स स्वाज्ञौ स्वहिते च पथ्ये सन्देग्धि वा
विप्रतिपद्यते वा. ॥९॥

व्याख्या—शरण्यः ! = शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः, तत्सम्बोधने,
शरणद इत्यर्थः । तव = जिनस्य सर्वज्ञस्य सर्वहितस्य च । पुण्ये =
प्रत्यक्षादिप्रमाणाऽनुगृहीतत्वाद्निर्दुष्टत्वात्पवित्रे, अत एव, तथ्ये = यथार्थे,
यथार्थप्रतिपादनादिति भावः । शासने = प्रवचने स्याद्वादरूपे,
अपिर्विसमये, तथ्येऽपि सन्देहादि विसमयकरमिति भावः । यः =

परतीर्थिकः, सन्देग्धि=शङ्कामित्य नयेति सशय करोति, वा=
अथवा, निप्रतिपद्यते=शङ्कामित्यमन्यथा वेत्यनिश्चयेमाश्रयति, सः=
तादृश संशयिता निप्रतिपद्य वा, स्वादौ=प्रत्यक्षाद्यनुभवसाक्षिक-
त्वादुचित्तरे, स्वहिते=गोपोपगमस्तथा शरीरान्निपोपगमन्या च हितस्तरे,
च=म्यादुसमुच्चयक । पथ्ये=पथि साधावन्नादौ, उपलक्षणत्वा-
त्त्वाम्ब्याऽविगोच्याहारे, मन्देग्धि वा निप्रतिपद्यते वा । बाह्वय
समुच्चये । सन्देग्धि निप्रतिपद्यते चेत्यर्थ । यथा म्यादो हिते
च पथ्ये संशयो निप्रतिपत्तिर्गो पथ्यत्यागाऽपथ्यम्बीकाराभ्यामनर्थाय,
तथा प्रामाणिके यथार्थं तत्र शासने सशयनिप्रतिपत्ती त्वच्छा-
सनत्यागाऽप्रामाणिकाऽयथार्थशासनन्वीकारफलस्तथाऽनर्थपरम्पराया
एव । तत्र शासने सशयान्निप्रामाणिक, जत एवाऽनरसरप्रप्त
इति भावः ॥९॥

ननु सर्वजिनगामनमेवाऽनुमरणीयमिति न राजाना, विश्व
परोऽपि निनाऽऽगम पुण्य पथ्य चाऽऽगतातीति चेदाश्रीयता नाम
परगासनम्, भिन्नक्षिति लोके । किन्तु तत्प्रमाणमियेतावन्मात्र
ब्रूम — इत्याह—

हिंसाद्यसत्कर्मपथोपदेशादमरविन्मूलतया प्रवृत्ते ।

नृगसद्वृद्धिपरिग्रहाच्च ब्रूमस्त्वदन्याऽऽगममप्रमाणम् ॥१०॥

अन्यथ — त्वदन्याऽऽगमम् अप्रमाणम्, हिंसाद्यसत्कर्मपथोपदेशात्,
अमरविन्मूलतया प्रवृत्ते, नृगसद्वृद्धिपरिग्रहाच्च ॥१०॥

व्यख्या—त्वदन्याऽऽगमम्=त्वत्तो जिनादन्यस्यैकान्तवादिन आगमं
 शासनम्, अप्रमाणम्=प्रमाणशून्यम्, ब्रूमः=प्रतिपादयामः, न
 केवलमहमेव, किन्तु बहव इति बहुवचनेन सूचितम् । तत्र हेतुमाह
 हिंसाद्यसत्कर्मपथोपदेशात्=हिंसादिरूपाणामसत्कर्मणां भवाऽनु-
 बन्धितया हेयाऽनुष्ठानानां पथो मार्गस्य “ श्वेतं वायव्यं पशुमालमेत
 भूतिकामः ” “ श्येनेनाऽभिचरन् यजेते ” त्यादिना पश्वादिहिंसा-
 साध्यभवपरम्पराऽनुबन्धियज्ञादिरूपस्योपदेशाच्छासनात् । ननु तत्र
 यदेव सत्तदेव ग्राह्यमिति चेदल्पज्ञोपदिष्टत्वेन तत्र सत् एवाऽ-
 सम्भवादित्याह—असर्वविन्मूलतया=न सर्वं वेत्तीत्यसर्वविदसर्वज्ञो
 मूलमुपदेष्टा प्रथाम्येन यस्य स तथा, तस्य भावोऽसर्वविन्मूलता, तथा
 कृत्वा, प्रवृत्तेः=आत्मलाभात्, वेदस्याऽपौरुषेयत्वेन स्वीकारादसर्वविन्
 मूलता, अन्येषा च सर्वज्ञप्रणीतत्वाऽसिद्धेश्चेति भावः । ननु सद्भिरुपभु-
 ज्यमाने स्वाद्वाम्रफले केन तद्वृक्षो रोपित इत्यचिन्तनीयमिति चेत्त-
 त्राह—नृशंसदुर्वृद्धिपरिग्रहात्=नृशंसा घातुकाः, “ नृशंसो घातुकः
 क्रूर ” इत्यमरः । दुर्वृद्धयो हेये यज्ञादानुपादेयवृद्धिसत्त्वाद्विताऽ-
 हितविवेकाऽपटवश्च तैस्तादृगैः परिग्रहात्स्वीकारद्वेतोः, चो हेतुत्रय-
 समुच्चये । हिंसादिविरतैः श्रेयोऽर्थिभिस्तदस्वीकारादिति हृदयम् ।
 यद्धि प्रमाणं तत्सत्कर्मोपदेशकं सर्वज्ञमूलतया प्रवृत्तं सत्परिगृहीतं
 च भवति, न च परशासनं तथा, तस्मादप्रमाणमित्यर्थः । एवञ्चा-
 ऽनुपादेयमेव तदिति भावः ॥१०॥

सम्प्रत्यन्यवैलक्षण्येन जिनशासनं प्रमाणमित्याह—

हितोपदेशात्सकलजकलप्ते मुमुक्षुसत्साधुपरिग्रहाच्च ।

पूर्वाऽपराऽर्थव्यभिरोधसिद्धेस्तदागमा एव सत्ता प्रमाणम् ॥११॥

अन्वय — हितोपदेशात्सकलजकलप्ते मुमुक्षुसत्साधुपरिग्रहात् पूर्वाऽ—
परार्थेषु अविरोधसिद्धेश्च सत्ता त्वदागमा एव प्रमाणम् ॥११॥

व्याख्या—हितोपदेशात्=हितस्य कर्मनन्धादेर्दोषस्याऽप्रयोजकतया
तन्निरासकतया च भगवत्कृत्वा मायारोगोच्छेदकत्वात्तदवश्योपादेयतया
पथ्यम्याऽहिंसादे, उपदेशात् उपदेशनानात्, उपदेशात्मकत्वाद्वा ।
नन्वल्पजकलप्ते हितमपि जनानाम् " एतद्धित नवेति " सन्देहास्पदम्,
अन्यत्रैव कल्पितौषधमिव, निश्चाऽल्पनकलप्तेऽपि घुणाक्षरन्यायेन
प्रिद्धित भवति, न च साधता तस्य प्रामाण्यमिति शङ्कानिरसायाऽऽह—
सकलजकलप्ते = सर्वेन प्रगीतत्वात्, एवञ्च तत्रोपनिष्ठ हित न
शङ्काम्यम्, नञा तद्धितमनुद्धिक्ल्पितमिति न तत्राऽप्रामाण्यशङ्काऽ—
वकाश इति भावः । ननु कर्तृशिष्टञ्च तत्र चेत्कथं न तल्लोकपरिगृही-
तमिति चेन्मुग्धोऽपि, न केवल सामान्यैरपि तु विशिष्टैः परि-
गृहीतमेतत्त्याह—मुमुक्षुसत्साधुपरिग्रहात् = मुमुक्षुभिर्निर्वाणेच्छुभि-
सद्विनिर्दिष्टि साधुभिः परोपकारपरायणैः मुनिभिश्च परिग्रहात्स्वीकारात्,
सेवात्तन्विर्य । ण्ते हि प्रेशावन्नोऽनुकरणीयाश्च, लोकाभ्यामूनि-
त्वात्, यः तदप्रमाण म्याभिः परिगृहीत म्यामिति भावः ।
नन्वप्येऽपि निजनिताऽऽजमानेन गुणविशिष्टानेन मन्यन्ते इति

कथमेतेषामेव प्रामाण्यमिति चेत्तत्राऽऽह—पूर्वोऽपराऽर्थेषु=पूर्वेषु
 पूर्वमुक्तेषु अपरेषु पश्चादुक्तेषु चाऽर्थेषु । अविरोधसिद्धेः=अविरो-
 धस्य विरोधाऽभावस्य सिद्धेर्निश्चयात्प्रमाणेन सम्पादनाद्वा साधनाद्वा,
 अन्यत्र तु वेदादिषु न तथा, तथाहि—“मा हिंस्यात्सर्वभूतानी”
 ति पूर्वं हिंसानिषेधमुक्त्वा “श्वेतं वायव्यं पशुमालभेत भूतिकाम”
 इत्यादिना हिंसाया एव पश्चाद्विधानात्सप्त एव पूर्वाऽपराऽर्थविरोधः ।
 विरुद्धा वाक्च बालानामप्यनुपादेयेति कुतस्तत्र प्रामाण्यगन्धोऽपि ।
 तत एव हेतोः, सताम्=विवेकिनाम्, त्वदागमाः=त्वया विहितत्वा-
 त्त्वत्सम्बन्धिन आगमाः द्वादशाङ्ग्यादयः, एव, नान्ये । प्रमाणम्=
 युक्तियुक्ततयोक्तगुणविशिष्टतया यथार्थज्ञानजनकतया श्रद्धेयतया विना
 शङ्कामुपादेयम् । एवञ्च भवानास इत्यत्र न सन्देहगन्धोऽपीति
 भावः ॥११॥

अन्यगुणेषु केषाञ्चिद्विप्रतिपत्तावपि यथार्थवादाख्यो गुण
 एव भवत आसत्त्वे प्रमाणमित्याह—

क्षिप्येत वान्यैः सदृशीक्रियेत वा
 तवाऽङ्घ्रिपीठे लुठनं सुरेशतुः ।

इदं यथाऽवस्थितवस्तुदेशनं

परैः कथङ्कारमपाकरिष्यते ? ॥१२॥

अन्वयः—तव अङ्घ्रिपीठे सुरेशतुः लुठनं परैः अन्यैः क्षिप्येत

वा सदृशीक्रियेत वा, इदं यथावस्थितमस्तुदेशनं कथङ्कारम्
अपाकरिष्यते ॥१२॥

व्याख्या—तव=भक्तो जिनेशितु, अङ्घ्रिपीठे=अङ्घ्रयो पीठमामन
तस्मिन्, पादपीठे इत्यर्थः । सुरेशितु.=सुरेषु देवेषु ईशिता
शान्ता तस्य देवेन्द्रस्य, लुठनम्=आलोटनम्, भक्त्यतिशयेन
मूर्त्ता तत्र पादप्रणमनमिति मिलिताथ । परै=आनाविराधनया
शत्रुतुल्यं, अन्यै.=अन्यनीयाञ्जुमारिभि, क्षिप्येत=गण्टयेत, न
मन्येतेत्यर्थः । देवादिवृत्तचत्प्रणामस्य चर्मचक्षुष्यैस्तैरर्गनादिनेति
भावः । एते वाकारो विरुल्ले, द्वितीयो वाक्यालङ्कारः । सदृशीक्रियेत=
स्वेष्टदेवम्याऽपि देवेन्द्राद्वृत्तपादप्रणामाद्विर्णनादुक्त्युक्त्या तस्यापि
खण्डनापत्तिभिर्ना मम देवम्याऽप्येतत्तु मित्येव विधीयेत । तथा
च न तावता कस्यचिदेकस्यैव वैशिष्ट्यमिति सङ्गतम्, उभयोरविशेषा-
निति भावः । अत्र साम्यप्रतिपन्नान्तेऽपि त्वयि वैशिष्ट्यमवगच्छित-
त्वेत्याह—इदम्=अन्ययोगव्यवच्छेदाद्विशिष्टता समवधिष्यमाण
मन्त्रेति बुद्धिस्थम्, यथावस्थितमस्तुदेशनम्=अवस्थितं सम्बन्ध-
मननिकम् यथावस्थितं तेषां वस्तूनां पदार्थानां देशनं प्रतिपादनात्,
स्यस्याऽऽतिशयेनाऽनन्तरमात्रमस्तुप्रतिपन्नमित्यर्थः । अन्येषां
वस्तुप्रतिपन्नस्य दुर्नवान्तरता न तत्त्वमिति भावः । कथङ्कारम्=
तेन प्रारेण, अपाकरिष्यते=निगदयिष्यते, तादृग्युक्तेरभावात्
कस्यपि तत्पादङ्गीयमित्यर्थः । अत्र मर्तास्त्वितमन्त्रेण निगद-
यिष्यते

णमर्हति, सर्वज्ञेन वस्तुसर्वांगाऽवलोकनात्, तेन च वस्त्वेकदेशा-
वलोकनादिति भावः । एवञ्च यथावस्थितवस्तुदेशनरूपवैशिष्ट्यस्या-
ऽन्यविलक्षणस्य त्वग्येव सत्त्वात्त्वमाप्त एवेति हृदयम् ॥१२॥

नन्वेवं, तर्हि कथं न सर्व एव जिनशासनमेव न प्रतिप-
द्यते इति तेत्तत्राऽऽह—

तद्दुःपमाकालखलायितं वा पचेलिमं कर्म भवाऽनुकूलम् ।

उपेक्षते यत्तत्र शासनार्थमयं जनो विप्रतिपद्यते वा ॥१३॥

अन्वयः—अयं जनः तव शासनार्थं यद् उपेक्षते विप्रतिपद्यते
वा, तद्दुःपमाकालखलायितं भवाऽनुकूलं कर्म पचेलिमं वा ॥१३॥

व्याख्या—अयम्=बुद्धिस्थः परतीर्थिकः, जनः=सदसद्विवेकशून्यतया
पामरकल्पो लोकः, जने साधारण्यद्योतनार्थमेवैकवचनेनोपन्यास
इत्यवगन्तव्यम् । तत्र=स्तुतिविषयस्य भवतो जिनस्य, शासनाऽर्थम्=
शासनस्य प्रतिपाद्यतया शासनसम्बन्धिनम्, अर्थम् अनेकान्तात्मकं
वस्तु, यद्, उपेक्षते=युक्त्या समर्थितं यथावस्थितमपि गजनिमी-
लिकया तिरस्करोति, न मन्यते इत्यावत्, वा=अथवा,
विप्रतिपद्यते=एतदित्थमन्यथा वेत्येवं विरुद्धबुद्धिविषयं करोति,
तत्=तत्प्रकारमुपेक्षणं विप्रतिपत्तिर्वा, दुःपमाकालखलायितम्=
दुःपमायास्तदाख्यस्य कालस्य कालविशेषस्य द्वादशारघटकस्य
खलायितम् खलवदाचरितम्, काल एव तथा, येन लोको न सद्वस्तु

परिच्छिनतीत्यर्थ । वा=अथवा, भग्नानुकूलम्=भग्नस्य ससार-
परम्पराया अनुकूलमनुगृहि, कर्म=अदृष्टम् 'पचेलिमम्=विपाकमा-
पनम् । भग्नानुगृह्णन् कर्मणो विपच्यमानतया कथं नाम भव-
विरोधिपदार्थप्रतिपत्तिस्तस्य भग्नतु ? कर्मफलस्याऽऽश्रयमोक्तव्यत्वात् ।
नच तत्र युक्तिविरहादि कारणान्नरम्, अत एव न तावता भव-
दासत्वं विहन्यते, नहन्धो न पश्यतीति प्रदीपो न प्रकाशा-
त्मकः, न वा फामलादिदूषितनेत्रं सर्वं पीतं पश्यतीति न
श्वेतं वस्त्विति भावः ॥१३॥

ननु परोपदिष्टमार्गाऽऽश्रयणतोऽपि चेन्मोक्षस्तर्हि कथमुपा-
लम्भयोग्या परे इति चेन्न । ततो मोक्षस्याऽसम्भवात्, अयदर्थं
त्वेन तस्य मोक्षमार्गत्वाऽभावादित्याह—

परःसहस्रा शरदस्तपासि

युगान्तर योगमुपासता वा ।

तथापि ते मार्गमनापतन्तो

न मोक्ष्यमाणा अपि यान्ति मोक्षम् ॥१४॥

अन्वय —पर सहस्रा शरदस्तपासि वा युगान्तर योगम् उपासताम्,
तथापि ते मार्गम् अनापतन्त मोक्ष्यमाणा अपि मोक्षं न
यान्ति ॥१४॥

व्याख्या—परःसहस्राः=सहस्रेभ्य परा परमहन्मा, सहस्रा-

धिका इत्यर्थः । शरदः=वर्षाणि, यावदिति शेषः । तपांसि=
 व्रतोपवासादिविधिरूपाणि तपांसि, वा=तथा, युगान्तरम्=अन्यो-
 युगःसत्ययुगादिः प्रसिद्धो युगान्तरम्, यस्मिन् युगे समुत्पन्नस्ततोऽ-
 प्यन्यान् युगान् यावत्, असङ्ख्यातकालं यावदिति भावः ।
 योगम्=योगशास्त्रप्रसिद्धमनुष्ठानविशेषरूपम्, चित्तवृत्तिनिरोधरूपं समा-
 धिं वेत्यर्थः । उपासताम्=चरन्तु, तथापि=तावत्प्रयासाऽऽश्रयणेऽपि,
 ते=तव जिनेश्वरस्य, मार्गम्=सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपं मोक्षमार्गम्,
 अनाप्ततन्तः=अप्राप्तुवन्तः, असेवमाना इत्यर्थः । मोक्ष्यमाणाः=
 भविष्यत्काले मोक्षं प्रप्स्यन्तोऽपि, भव्या अपीत्यर्थः । अपिनाऽ-
 भव्यानां तु मोक्षचर्चाऽनवसर एवेति ध्वन्यते । मोक्षम्=
 कृत्स्नकर्मक्षयजन्यशाश्वतिकाऽनन्तसुखाद्यात्मकं परमं पदम्, न=नैव,
 यान्ति=प्राप्तुवन्ति । यथार्थतया त्वदुपदिष्टमार्गस्यैवैकस्य मोक्ष-
 मार्गत्वात्परकलप्तमार्गस्य च तपोयोगाद्यात्मकस्याऽसर्ववित्कल्पितत्वाद्य-
 नेकदोषदुष्टतयाऽयथार्थत्वान्मोक्षमार्गत्वाऽभावादिति त्वन्मार्गस्यैव सर्वाऽ-
 तिशायितया भवानाप्त एवेति भावः ॥१४॥

परमार्गान्मोक्षो हि जिनमार्गाद्वैशिष्ट्य एव स्यात्, तदेव
 च तत्र दुर्लभम्, तत्र बहुविधविप्रलम्भसत्त्वादित्याह—

अनाप्तजाड्यादिविनिर्मितत्वसम्भावनासम्भविप्रलम्भाः ।

परोपदेशाः परमाप्तकलप्तपथोपदेशे किमु संरभन्ते ? ॥१५॥

अत्राऽन्वयो निगदसिद्ध एव ॥१५॥

व्याख्या — अनाप्तजात्यादिविनिर्मितत्वसम्भाजनासम्भविनि—
 प्रलम्भाः=अनाप्तेन एकान्तवान्तितयाऽसर्जजत्पनिश्चयाद् यथावस्थित-
 वस्तुतत्त्वानविधुरेण, अतएव जाड्यादिना मन्दमतित्वपुरस्कारेण
 आदिना परस्परपक्षप्रतिपक्षभावान्मात्सर्यादिपुरस्कारेण च यद्विनिर्मित
 मुपदिष्टम्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्य या सम्भावना समारोप,
 युक्तिविरुद्धतयेति भाव, तथा हेतुना सम्भजिन समुद्भवन्तो विप्रलम्भा
 विरोधोक्तयोऽनाप्तादिना विनिर्मितत्वान्न यथाथ इत्येवप्रकारा अधिक्षेपा
 येषु तादृशा, अल्पनादिप्ररूपितत्वादयथाथप्रकारा इत्यत्र ।
 परोपदेशाः=परवचनानि, परमाप्तकलसपथोपदेशे=परमेण सर्जनतया
 यथाथनादितया च सर्जमुज्येनाऽऽप्तेन कलम्य प्ररूपितम्य सेवितम्य
 च पथो मार्गस्य, मोक्षमार्गस्येत्यथ । उपदेशे प्रवचनत्रिपये, जस
 दादिकृतेऽपीति शेष । सरभन्ते=तदधिक्षेपायोत्सहन्ते, प्रगरभन्ते इति
 यावत् । किमिति प्रश्ने । नैव सरभन्ते इत्यर्थ । स्वय दुष्टा
 नाऽन्यमदुष्ट दूषयितु प्रभवन्तीति भाव । भगदुपदेशस्य परैरनधि
 क्षेप्यत्वाद्भवानाप्त एवेति ह्ययम् ॥१५॥

किञ्च परशासनेषु गुरगिष्ययोरपि मतभेद, न च तत्र
 शामने तथा, यथाथत्वेन तत्र कस्याऽपि मतभेदाऽनरुशाशान्ति
 तव शासनमेव विजयते इत्याह—

यदार्जवादुक्तमयुक्तमन्यै—

स्तदन्यथाकारमकारि शिष्यैः ।

न विप्लवोऽयं तव शासनेऽभू—

दहो अधृष्या तव शासनश्रीः ॥१६॥

अन्वयः—अन्यैः यद् आर्जवाद् अयुक्तम् उक्तम्, शिष्यैः तद् अन्यथाकारम् अकारि, अयं विप्लवः तव शासने न अभूत्, अहो तव शासनश्रीः अधृष्या ॥१६॥

व्याख्या—अन्यैः=परैः गौतमकणादादिभिः, यत्=यत्प्रकारम्, आर्जवात्=ऋजुमतिभावात्, अल्पज्ञत्वादित्यावत् । अयुक्तम्=युक्तिविरुद्धम्, नित्यैकान्तादिरूपम् । उक्तम्=उपदिष्टम्, शिष्यैः=अन्तेवासिभिरनुसारिभिश्च, परेपामित्यर्थवलाल्लभ्यते । तद्=अयुक्तम्-परोक्तम्, अन्यथाकारम्=प्रकारान्तरमापन्नम्, अकारि=व्याख्यातम् । तथाहि—गौतमेन षोडश, कणादेन च षट्पदार्थाः कथिताः, तच्छिष्यैस्तु नव्यैः सप्तैव पदार्था इति निर्णीतम्, तथा शङ्करेण ब्रह्माऽद्वैतमुक्तम्, तच्छिष्यैस्तु वाचस्पत्यादिभिर्विशिष्टाऽद्वैतादि समर्थितम्, तथा तथागतेन सर्वमनित्यमिति सामान्यतः प्रतिपादितम्, तच्छिष्यैस्तु क्षणिकत्वं सर्वशून्यत्वं च समर्थितम् । एवमन्येष्वपि बोध्यम् । यत्र गुरुशिष्ययोरेव परस्परं मतमेदस्तत्र यथार्थत्वस्य कोऽवकाश इति भावः । किन्तु, अयम्=गुरुक्तस्य तच्छिष्यैरन्यथा-

करणरूप, विप्लवः=दौस्थ्यम्, तत्र=भवतो जिनेन्द्रस्य, शासने=प्रवचने, न=नैव, अभूत्=जात, तत्र यथार्थमादित्योक्तप्रकार-विप्लवाऽनवकाशानिति भाव । अहो=माश्चर्यहर्षप्रकर्षकमेतद्, यत्, तव=जिनस्य, शासनश्रीः=प्रवचनसमृद्धि, अगृह्या=अपराभवीया, विमतेरस्पृष्टेति यावत् । तव शासने विमत्यनवकाशाच्च तव शासनमेव विजयते, तत्र च भवत आसत्त्वमेव मूलमिति भाव । अत्र “उदेति सविना ताम्रस्ताम्र एवाऽस्तमेति चे ” त्यादिवत्तरेत्यस्य द्विरक्तिर्न पौनरुक्त्या इत्यवग्रेयम् ॥१६॥

न केवल परशासनेषु विप्लव, परेष्टदेवेष्वपीत्याह—

देहाद्ययोगेन सदाशिवत्वं शरीरयोगादुपदेशकर्म ।

परस्परस्पर्धिं कथं घटेत परोपकलृप्तेष्वधिदैवतेषु ? ॥१७॥

अन्वय—परोपकलृप्तेषु अधिदैवतेषु परस्परस्पर्धिं देहाद्ययोगेन सदाशिवत्वं शरीरयोगाद् उपदेशकर्म कथं घटेत ॥१७॥

व्याख्या—परोपकलृप्तेषु=परैः परतीर्थिं के उपकलृप्तेषु करपनया-स्वीकृतेषु, वस्तुतस्तादृशानामभावाति भाव । अधिदैवतेषु=विशिष्टेषु देवेषु, परस्परस्पर्धिं=परस्परविरोधि, निरोधमेव विवृणोति-देहाद्ययोगेन=देहादीनाम् अयोगेनाऽसम्बन्धेन हेतुना, तेषां तैर्निर्गुणत्व

स्वीकारादिति भावः, सदाशिवत्वम्=सर्वदासुखत्वम्, यो हि न मुक्तः स शरीरादिसम्बन्धवान् भवति, न च ते तथा, तस्मात्सदाशिवत्वमेव तेष्विति भावः । ननु कथं तर्कशरीरिणां तेषामुपदेशादिकर्तृत्वमिति चेत्तत्राह - शरीरयोगात्=ऐश्वर्यशालितया शरीरादिसम्बन्धमाश्रित्य, यल्लोपे पश्वमी । ईश्वरो हि सर्वसमर्थः, अन्यथेश्वरत्वमेव व्याहन्ये-
तेति भावः । उददेशकर्म=शासनकरणम्, कथं=केन प्रकारेण, घटेत ?=सङ्गच्छेत ?, विरुद्धधर्मयोः परस्परपरिहारैरेव स्थितैरेकत्राऽऽ-
त्मनि शरीरयोगाऽयोगयोः परस्परविरोधिनोरसम्भवान्नैव घटेतेत्यर्थः । एवञ्च यत्रोपदेशकेष्वेव विवादस्तत्र तदुपदेशरूपेण कल्पिते शासने विवाद इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥१७॥

भवन्तु कथञ्चित्तथा ते देवाः, तथापि रागाद्याश्रयतया न ते आप्ताः, भवांस्तु वीतरागतया आस एवेत्याह—

प्रागेव देवान्तरसंश्रितानि

रागादिरूपाण्यवमान्तराणि ।

न मोहजन्यां करुणामपीश !

समाधिमाध्यस्थयुगाश्रितोऽसि ॥१८॥

अन्वयः—ईश ! समाधिमाध्यास्थयुक् ! रागादिरूपाणि अवमा-
न्तराणि प्रागेव देवान्तरसंश्रितानि, मोहजन्यां करुणाम् अपि
नाऽऽश्रितोऽसि ॥१८॥

यान्या—ईश ! = निर्वेतुकामणिस्तया सन्मर्गेष्वदेशद्वारा स्वामि-
 त्वात्कृत्वात्म्यामिन् !, ममाधिमाध्यस्थ्ययुक् ! = समाधिना ध्यनैक-
 तानतया मध्यस्थ्येनोपेक्षया च युज्यते इति स, तन्मन्द्रोधने,
 शुभध्यानम् । हितेष्वहितेषु चोपेक्षाऽऽस्थाऽऽस्थ !, एतेनोपशमो वीत-
 रागता च कथिता, एतद्विशेषणद्वयदृश्यमेवाऽऽह—रागादिस्पाणि=
 रागद्वेषादिलक्षणानि, अस्माऽऽन्तराणि=अस्मानि अदृश्यदेवतया
 निदृष्टतमानि च तानि आन्तराणि मनोवृत्तिविशेषाश्च तानि, आन्तरा-
 ऽस्यो रगादय इति यावत्, प्रागेव=जन्मतोऽपिपृथगेव, कैवल्यवस्थात
 पूयमेव वा, जिनस्य जन्मत एव तानत्रययुक्ततया, रगादिरिह एव
 कैवल्योन्पत्तेश्चेति भाव । देवान्तरसंश्रितानि=अन्यो जिनभित्तो देवो
 देवान्तर तत्र संश्रितानि संश्रितानि, भक्तो विनेश्वरस्य समाधि-
 स्थनया मयस्थतया च भवति निनाऽऽरागमप्राप्येव भक्तो
 विपुज्य देवान्तरेषु प्राप्तातीत्यव । तिस्र्य वीतरागत्वान् दवा-
 न्तरस्य च दाग्परिग्रहाऽमुरातिनागमनेन गगात्मित्तनिधना-
 शेति भाव । ननु भवद्वि तत्र परमस्वर्गिकृतया धर्म्यते,
 कृष्णा च परदुःखप्रलापेच्छा, मा च रागमन्तरेणाऽमन्मविनी,
 तत्रश्च कथं तत्र गगायभाव इति चेत् । तिस्र्य गग-
 धर्मणा क्षयाच्च तेष्वन्यस्वर्गाया अपारान्, किन्तु परम-
 कारिण्यत एवैवहारान्तरसन्निधौ च तिस्र्यैव कृष्णा तत्र ।
 परेऽदेयाश्च म्यनक्तगणादिनिमित्त कृष्णात्तनो यतिना इति तेषां

करुणा मोहजन्यैव, कथमन्यथा स्वप्नेषु निग्रहार्थं तेषां प्रवृत्तिः ?, जिनस्य तु मध्यस्थतयाऽनिमित्तमेव करुणेत्याह—मोहजन्याम्=स्वभक्तेषु ममत्वमूलिकाम्, करुणाम्=परदुःखप्रहणेच्छारूपां दयामपि, अपिना यत्राऽवश्यं रागादिनिमित्तत्वसम्भवस्तदपि भवतो न रागादि-निमित्तम्, मध्यस्थत्वादिति परेष्टदेवाद्ववतो महदन्तरमिति वैशिष्ट्यं द्योत्यते । न=नैव, आश्रितः=स्वीकृतः, असि, अन्यथा माध्य-स्थविलोप एव स्यादिति भावः । तथा चैतादृशवैशिष्ट्यस्य भव-त्येव सत्त्वाद्भवानाप्त एवेति हृदयम् ॥१८॥

ननु परेष्टदेवा जगत्कर्तुं हर्तुं च समर्थाः, न तु जिन-स्तथा भवता वर्ण्यते इति परेष्टदेवेषु वैशिष्ट्यमतिरिच्यत इति चेद्, भवन्तु ते तथा, न च तैः प्राणिनः परमो लाभः, भवपरम्परायास्तेषां तदवस्थत्वात् । भवक्षयक्षमोपदेशे तु जिन एव समर्थो नाऽन्य इति शाश्वतिकाऽनन्तसुखप्रदत्वाज्जिन एव महा-नित्याह—

जगन्ति भिन्दन्तु सृजन्तु वा पुन-
र्यथातथा वा पतयः प्रवादिनाम् ।

त्वदेकनिष्ठे भगवन् ! भवक्षय-

क्षमोपदेशे -तु परं तपस्विनः ॥१९॥

अन्वयः—भगवन् ! प्रवादिना पतयः यथातथा वा जगन्ति

सृजन्तु पुन भिन्दन्तु वा । त्वदेकनिष्ठे भवक्षयक्षमोपदेशे तु
पर तपस्विन ॥१९॥

व्याख्या — भगवन् [=पेश्वर्यशालिन्], सिद्धान्तचतुष्कत्वात्ति
भाव । प्रमादिनाम् = युक्तिरिद्वत्त्वादयथार्थगदिनाम्, एकान्त-
वात्तिनामित्यर्थ । निर्युक्तिरो हि वाद प्रमाद एव, न तु
वादव्यपदेशयोम्य इति भाव । पतय* = इष्टा देवा विष्णवादय,
यथातथा वा = येनकेनाऽपि प्रकारेण, तुप्यन्तु दुर्जना इति न्यायेन ।
वस्तुतस्तु नैव, स्वमते जगतोऽनाद्यनन्तत्वात्ति भाव । जगन्ति =
भुवनानि, सृजन्तु = रचयन्तु, “विधम्य कर्त्ता भुवनम्य गोप्ते”
त्यादिश्रुतेरिति भाव । पुन, = तथा, भिन्दन्तु = नाशयन्तु, सहर-
न्वित्यर्थ । वाकारोऽनास्यायाम्, तद्धेतुम्लुक्त एवेति बोध्यम् ।
तु रिज्ञेपे, तमेगाऽऽह-त्वदेकनिष्ठे = त्वय्यैरस्मिनिष्ठ, तस्मिन्,
त्वन्मात्रकर्तृन्तया त्वन्मात्राऽऽश्रिते इत्यर्थ । भवक्षयक्षमोपदेशे =
भगवन् य क्षयोऽपुनर्भावन्तत्र क्षम समर्थो य उपदेशे प्रवचाम्,
तत्रेत्यर्थ । परम् = श्रत्यन्तम्, तपस्विन = गौणलक्षणया तपस्वि
वहिरक्ता तस्मा दुर्जना वेत्यर्थ । तेषामेकान्तवात्तिनाऽ-
यथार्थोपदेशकत्वात्, मोक्षश्च यथार्थोपदेशत एव, तस्य च तेषु
नितराममम्भन इति तद्विनिष्ठय भवत एवेति भगवन् सत्यमहानास
इति भाव ॥१७॥

अतु यदि ते परेष्टदेवा जगन्निष्ठेभ्योऽतिशालिन्मर्ति भव-

क्षयक्षमोपदेशं स्वयमजानन्तोऽपि जिनसकागादेव कथं न गृह्णन्तीति
चेत्तत्राह—

वपुश्च पर्यङ्कशयं श्लथं च
दृशौ च नासानियते स्थिरे च ।
न शिक्षितेयं परतीर्थनाथै—
जिनेन्द्र ! मुद्राऽपि तवाऽन्यदास्ताम् ॥२०॥

अन्वयः—जिनेन्द्र ! वपुः पर्यङ्कशयं च श्लथं च, दृशौ नासानियते
च स्थिरे च, इयं तव मुद्रा अपि परतीर्थनाथैः न शिक्षिता,
अन्यदास्ताम् ॥२०॥

व्याख्या—जिनेन्द्र ! = जिनेश्वर !, वपुः = गरीरम्, तवेत्यर्थव-
लालभ्यते, पर्यङ्कशयम् = पर्यङ्काख्याऽऽसनविशेषस्थितम्, तत्प्रकारश्च
यथा—“स्याज्जङ्घयोरधोभागे पादोपरिकृते सति । पर्यङ्को नाभि-
गोत्तानदक्षिणोत्तरपाणिकः” इति ॥ श्लथम् = गिथिलम्, अकठिनम-
नम्रं चेत्यर्थः । चद्वयं यौगपद्ये, एवमग्रेऽपि, दृशौ = नेत्रे, नासानियते =
नासायां नासिकाग्रभागे नियते लूने, अतएव स्थिरे = निश्चले,
एतेनैकाग्रता सूचिता । इयम् = ईदृशी, तव = जिनेन्द्रस्य, मुद्रा =
अवस्थानसन्निवेशविशेषः, अपिनोपदेशादिग्रहणाऽपेक्षयैतद्ग्रहणे सुक-
रत्वं ध्वन्यते । न = नैव, शिक्षिता = गृहीता, अन्यत् = त्वत्प्रवचन-
रहस्यादिकम्, आस्ताम् = दूरे तिष्ठतु । यद्धि सुग्रहं, तद्ग्रहणेऽपि

चेदप्रवृत्तस्ते, तर्हि तीनवुद्धिग्राह्यत्वप्रवचनरहस्यग्रहणस्य का
चर्चा ? मल्लवच्छरीरसामर्थ्यवन्तोऽपि जटा एवेति भवक्षयक्षमोपदेश
ग्रहण तै र्दुष्करमिति स त्वदेकनिष्ठ एवेति भवान् मुक्तिप्रद
त्वादात एवेति भाव ॥२०॥

ननु जिनस्तादृश इति वचनमात्रमिति चेन्न । तदुक्त-
शासनादेव तस्य तादृशस्याऽनगममिति तच्छासनमपि विजयत
एवेत्याह—

यदीयसम्यक्त्वजलात्प्रतीमो—

भवादृशानां परमस्वभावात् ।

कुशासनापाशविनाशनाय

नमोऽस्तु तस्मै तत्र शासनाय ॥२१॥

अन्वय —यदीयसम्यक्त्वजलाद् भवादृशानां परमस्वभाव प्रतीम, तस्मै
कुशासनापाशविनाशनाय तत्र शासनाय नमोऽस्तु ॥२१॥

व्याख्या— यदीयसम्यक्त्वजलात् = यत्सम्बन्धिसम्यग्ज्ञानप्रभावात्,
भवादृशानाम्=भवानि दृश्यन्ते इति ते, तेषाम्, भवन्मदृशानां
जिनेश्वराणामित्यर्थः । परमस्वभावात्=पारमार्थिकस्वरूपम्, यथाव
द्वस्तुनेयव्याप्तिरूपं यथार्थस्वरूपमित्यर्थः । तेषां परोक्षत्वमिति भावः ।
प्रतीम,=अनगच्छाम, तस्मै=तादृगायेतरविलक्षणाय, कुशासनापाश-

विनाशनाय=कुवासना बन्धप्रयोजकत्वाद्द्वेयत्वात्कुसिता या वासना
 संस्कारः, विषयाऽभिमुखचेतनतेति यावत् । सैव पाथो बन्धनरज्जुरिव,
 तस्य विनाशनाय समूलोच्छेदनाय, तव=जिनेश्वरस्य, शासनाय=
 द्वादशाङ्गादिरूपाय प्रवचनाय, नमः=नमस्कारः, अस्तु=भवतु ।
 यत्र प्रतिपादितसम्यग्ज्ञानं प्रपद्य दुर्वोध्यस्याऽपि बोधकं शक्तिविशेष-
 मासाद्यैव भवतो यथार्थस्वरूपं जानामि, तत्रोपायाऽन्तराऽभावात् ।
 किञ्च तत्त्वच्छासनं भवक्षयक्षमोपदेशरूपत्वाद् बन्धप्रयोजककुवासना-
 विनाशनमपि, नैतद्वैशिष्ट्यमन्यत्र लभ्यम्, तेषां रागिपुरुषप्रणीतत्वेन
 कारणगुणस्य कार्ये सङ्क्रमणाऽवश्यंभावाद्वागप्रयोजकत्वात् । तस्मा-
 त्सर्वाऽतिशायितया त्वच्छासनमेव नमामीत्यर्थः । यस्य शासनं तादृक्,
 स न कथमप्यनाप्तो भवितुमर्हतीति भवानाप्त एवेति भावः ॥२१॥

ननु परेऽपि तत्त्वच्छास्त्रप्रणेतार एवेति कथं ते जडाः
 शक्या वक्तुम्, एवन्तर्हि तेषां जिनशासनोपेक्षणेऽसत्प्रतिपादने च
 स्वमतहठाग्रह एव निदानमिति गृहण, तदाह—

अपक्षपातेन परीक्षमाणा—

द्वयं द्वयस्याऽप्रतिमं प्रतीमः ।

यथास्थिताऽर्थग्रथनं तवैत—

दस्थाननिर्वन्धरसं परेषाम् ॥२२॥

अन्वयः—अपक्षपातेन परीक्षमाणा द्वयस्य द्वयम् अप्रतिमं प्रतीमः,

तत्र यथास्थिताथप्रथन परेषाम् अस्थाननिर्बन्धरसम् ॥२२॥

व्याख्या—अपक्षपातेन=न पक्षे स्वाऽभ्युपगते पात आग्रहोऽपक्षपात-
स्तेन, तदन्वयतयेत्यर्थः । एतेन स्वस्मिन्नप्रामाण्यशङ्का निरस्ता ।
परीक्षमाणा=माधकृताधक्युक्त्या तारतम्य विचारयन्त, वयमिति
शेषः । द्वयस्य=तत्र परेषाञ्च, द्वयम्=उभयम्, अप्रतिमम्=असदृशम्
प्रतीम.=अनगच्छाम्, उपमानाऽमावान्तिभावात् । द्वयमेवाऽऽह-
तत्र=भवनो जिनेन्द्रस्य, यथास्थितार्थप्रथनम्=स्थितमनतिरस्य यथा-
स्थितम्, अर्थस्य वस्तुन प्रथनमुपदेशः, वस्तुयथार्थस्वरूपोपदेश
इत्यर्थः । सर्वत्रात्वादिति भावः । परेषाम्=परवादिनाम्, अस्थाननि-
र्बन्धरसम्=अस्थानेऽस्मति यो निर्बन्धोऽभिनिवेशस्तत्र रमोऽनुरागस्तम्,
असदाग्रहपरतन्त्रतामिति यावत् । स्वस्य लोके लाघव मा जनीति
भवत्प्रतिपादितस्तुयथार्थस्वरूपमगम्याऽपि स्वप्रतिपादितमसदपि हठा-
त्समर्थयन्ति, नानलभदुर्विदग्धत्वान्ति भावः । एवञ्च भवद्यथास्थिताथ-
प्रथनं तत्त्व, पराऽस्थाननिर्बन्धरसः स इवेत्यनन्वयो ध्वन्यते ॥२२॥

ननु स्वलक्ष्य प्रकाश्यैव तदाग्रहो निग्रहीतव्य इति चेत्,—
“उपदेशो हि मूर्खाणां प्रज्ञेपाय न ज्ञान्तये” इत्याह—

अनाद्यविद्योपनिषन्निषण्णै-
र्विशुद्धसलैश्चापलमाचराद्भिः ।

अगूढलक्ष्योऽपि पराक्रिये य—

त्वत्किङ्करः किं करवाणि ? देव ! ॥२३॥

अन्वयः—देव ! अनाद्यविद्योपनिषन्निषण्णैः विशृङ्खलैः चापलम्
आचरद्भिः अगूढलक्ष्यः अपि यत् पराक्रिये, तत् त्वत्किङ्करः किं
करवाणि ? ॥२३॥

व्याख्या—देव ! =स्वामिन् !, अनाद्यविद्योपनिषन्निषण्णैः = न आदि-
र्यस्याः सा तादृशी या अविद्या कुत्सिता विद्या, न आद्या विद्या
सा च, अर्वाचीनेत्यर्थः, पुरा हिंसादिविधानरहिता आर्यवेदा आसन्,
याज्ञवल्क्यादिभिश्चाऽऽनार्यवेदाः कृता इति त्रिपटिशलाकापुरुषचरितादौ
प्रतिपादितमिति भावः । तस्या योपनिषद्ग्रहस्यं तत्र निषण्णैर्निविष्टैः,
कुशलैरित्यर्थः, अभव्यत्वेनाऽनादिकालतः कर्मबन्धप्रयोजकविधि—
प्रतिपादकशास्त्रपारङ्गतैः, मायिभिः, अल्पज्ञैश्च, अतएव, विशृङ्खलैः =
उच्छृङ्खलैः, नियमबन्धनाऽनवीनैरित्यर्थः । विद्या हि विनयं
• ददाति, नाऽविद्येति भावः । अत एव, चापलम् = अनवस्थितताम्
आचरद्भिः = भजमानैः, वितण्डापण्डितैरिति यावत् । यो हि
छलप्रधानोऽल्पज्ञः कुशास्त्रज्ञो नियमानधीनो वैतण्डिकश्च सोऽतिदुर्वोध्यः,
प्रत्युत छलमाश्रित्य नियममुलङ्घ्य वितण्डामवलम्ब्य च सदुपदेशकमेव
पराकरोतीत्याह—अगूढलक्ष्यः = स्पष्टस्वाभिप्रायः, स्वाभिप्रायस्याऽ-
स्पष्टत्वे तु कथैव केत्यपेरर्थः । यत् = यत्प्रकारम्, पराक्रिये = तिरस्कृतो
भवामि, त्वत्किङ्करः = तव जिनस्याऽपराधिन्यपि कारुण्यवतः किङ्करः

सेन, किं करवाणि ?=किं विदधानि ?, नैव निमपीत्यर्थः ।
यतो चीतरागस्य तत्र निह्वर, अतोऽपराधिन्यपि सहिष्णुरेव, यः स्व-
हितं स्वयं न वेत्ति, तदर्थं वा न यतते, बोध्यमानश्च प्रत्युत
पराकरोति, तमन्यो मादृशो चीतरागकिह्वर निमन्यत्करोतु ?, प्रकारा-
न्तरस्य ग्रंथे शाठ्यान्तरूपस्य मादृशोऽनालम्बनीयत्वादिति भावः ॥२३॥

सम्प्रति जिनेश्वरस्य देशनाभूमेरप्यन्यैर्लक्षण्यादाश्रयणी-
यत्वमाह—

विमुक्तैरव्यसनानुबन्धा-
श्रयन्ति या शाश्वतैरिणोऽपि ।
परैरगम्या तत्र योगिनाथ !
ता देशनाभूमिमुपाश्रयेऽहम् ॥२४॥

अथ —योगिनाथ ! शाश्वतैरिणोऽपि विमुक्तैरव्यसनाऽनुबन्धा या
श्रयन्ति, परैरगम्या ता तत्र देशनाभूमिमुपाश्रये ॥२४॥

व्याख्या—योगिनाथ ! =योगिषु योगप्रयत्नसु समाधिमत्सु लब्ध्या-
न्मिलसु च सर्वोत्पद्यमानाश्च ईश इव, स, तन्मन्त्रोद्यमे, एतेन शाश्वत-
वैरिणा निर्वरेताया कारणमाहव्यमुक्तम्, योगप्रभावाद्धि सर्वमपि
संभवतीति भावः । शाश्वतैरिण =शाश्वतं नित्यं च तद्वैरं च, त-
न्लोपासिति ते, सर्ववैरिण इत्यर्थः । अनरयन्ति चप्राणीनिव-
र-

र्मधारयान्मत्वर्थीयो बोध्यः, यद्वा शाश्वतं वैरिण इति विस्पष्ट-
 पटुवत्समासः । अपिना=निर्वैरिणां कृत्रिमवैरिणां च कथैव केति
 सूच्यते । विमुक्तवैरव्यसनानुबन्धाः=विमुक्तो विवर्जितो वैरस्य, अत
 एव, व्यसनस्य च, वैरजनितदुःखस्य वाऽनुबन्धः संसर्गो यैस्ते तादृशाः,
 वैरमेव व्यसनं तदनुबन्ध-आसक्तिर्यैस्ते इति वा, त्यक्तसहज-
 वैराग्रहा इत्यर्थः । यासु=यत्प्रकाराम् देशनाभूमिम्, श्रयन्ति=सेवन्ते,
 एतेन देशनाभूमेर्महाप्रभावशालित्वमवश्याऽऽश्रयणीयत्वं च ध्वनि-
 तम् । परैः=परवादिभिः, अगम्याम्=अप्राप्याम्, अभव्यत्वादि
 भावः । ताम्=तत्प्रकाराम् तव=जिनेश्वरस्य, देशनाभूमिम्=
 प्रवचनस्थानविशेषम्, समवसरणमिति यावत् । सहजवैरिणोऽपि निर्वै-
 रिणो भूत्वा या श्रयन्ति, तामेव परे न प्राप्नुवन्तीति महद्दुरदृष्टं
 तेषामित्युपहासोऽपि काक्वा व्यज्यते । अहम्=स्तोत्रन्यतमः, उपाश्रये=
 सेवे, वीतरागस्य तव सम्पर्कात्तत्र देशनाभूमिरपि रागद्वेषादिविरह-
 प्रयोजिका, न च सा तथा परेषाम्, तत एवाऽन्यविलक्षणं तव
 वैशिष्ट्यमिति त्वं तव शासनं त्वद्देशनाभूमिरेव चाऽऽश्रयणीयानि
 न त्वन्यान्यतादृशानीति भावः ॥२४॥

ननु परेष्टदेवानां त्रिभुवनसाम्राज्यरूपं वैशिष्ट्यमन्यविलक्षण-
 मिति तेऽपि कथं नाऽऽश्रयणीया इति चेत्तत्राऽऽह—

मदेन मानेन सनीभवेन
 क्रोधेन लोभेन च संमदेन ।

पराजिताना प्रसभ सुराणा
वृथैव साम्राज्यरुजा परेषाम् ॥२५॥

अन्वय — मदेन मानेन मनोभयेन क्रोधेन लोभेन समदेन च
प्रसभ पराजिताना परेषा सुराणा साम्राज्यरुजा वृथैव ॥२५॥

व्याख्या — मदेन = सुरापानात्जितमन्वन्मादकत्वादैश्वर्यादिजनित-
चित्तोद्रेकेण, मानेन = अहमेव सर्वमहानित्यादिरूपेण गर्वण, मनोभयेन =
कामेन, कथमन्यथा दारपरिग्रहस्तेषामिति भाव । क्रोधेन =
क्रोधेन, अमुरातिहननस्याऽन्यथाऽमम्भनादिति भाव । चः समुच्चये ।
प्रसभम् = हठात्, पराजितानाम् = यशीकृतानाम् । अनीतरागाणामिति
समुत्पायाऽथ । परेषाम् = परवादिनाम्, सुराणाम् = देवानाम्,
साम्राज्यरुजा = साम्राज्यरूपो रोग, जन्वास्थ्यमूलत्वात्साम्राज्य तेषा
रोग एवेति भाव । वृथैव = निष्फल्मेव, तत्र साम्राज्य हि वापिष्-
दानादिपूषयोगान्मन्त्रधरणाच्च सफलम्, नतु तेषा तथेति तद्वृथै
वेत्यर्थ । तत्रैव हि साम्राज्य यद्वागाधजननमिति भाव ॥२५॥

ननु परो निन भवाश्चाऽन्य विगोषयन इति रागादेन
द्वयो म्यपत्तातो न तादृश्यादिति चेन्न, तद्वद्वृथै

स्वकण्ठपीठे कठिन बुठार
परे किरन्त प्रलपन्तु किञ्चित् ।

मनीषिणां तु त्वयि वीतराग !

न रागमात्रेण मनोऽनुरक्तम् ॥२६॥

अन्वयः—वीतराग ! परे स्वकण्ठपीठे कठिनं कुठारं किरन्तः
किञ्चित्प्रलपन्तु, मनीषिणा तु त्वयि रागमात्रेण मनः अनुरक्तं
न ॥२६॥

व्याख्या — वीतराग ! = वीतो दूरीभूतो राग उपलक्षणत्वादन्त-
राऽरिवर्गो यतः, स तादृशः, निर्मलचित्तवृत्ते ! इत्यर्थः । परे =
अत्वदीयाः, स्वकण्ठपीठे = स्वकण्ठः पीठमिव, तस्मिन्, स्वकण्ठरूपे
स्थाने इत्यर्थः । कठिनम् = तीक्ष्णाऽग्रम्, कुठारम् = परशुम्,
किरन्तः = अर्पयन्तः, किञ्चित् = किमप्यवाच्यम्, असम्यवचन-
मित्यर्थः । प्रलपन्तु = निरर्थकं वदन्तु, तव तदयोग्यत्वात्, अतस्त्वव्य-
वाच्यवचनं स्वकण्ठे कुठाराऽर्पणमिव तेषाम्, तेन तव किमप्य-
पकाराऽभावात्, प्रत्युत तेषामेव मुक्तिमार्गज्ञानाऽलाभेन दुःख-
सन्ततेरेव प्राप्यत्वादिति भावः । मनीषिणाम् = बुद्धिमता विवेकि-
नाम्, तुर्विशेषे, तमेवाह—त्वयि = वीतरागे भवति जिने विषये,
रागमात्रेण = पक्षपातादेव, मनः = चित्तम्, अनुरक्तम् = भक्तिपरवशम्,
न = नैव, किन्तु वीतरागत्वादेवेति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
परेषां तु तच्चाऽभावात्कुतस्तेषु मनोऽनुरज्यतु मनीषिणाम् ?
नहि कस्याऽपि प्रलापमात्रतः कुतोऽपि मनीषिणा मनो विरज्यति,

मनीषित्वस्यैव तथा सति व्याघातान्ति भाव ॥२६॥

ननु तेऽपि स्व मध्यम्यमेरोद्घोषयति, भवानपि च तथा,
ततश्च जनो व्यामुह्यति, ततश्च स किं प्रत्येतिनिति चेन्न । तेषां
मत्सरित्वात्माध्यस्याऽभावात्तित्याह—

मुनिश्चित मत्सरिणो जनस्य
न नाथ ! मुद्रामतिशेते ते ।
माध्यस्थ्यमास्थाय परीक्षका ये
मणौ च काचे च समाऽनुबन्धाः ॥२७॥

अन्वय — नाथ ! ये माध्यस्थ्यमास्थाय परीक्षका मणौ च काचे
च समाऽनुबन्धाः, ते मत्सरिणो जनस्य मुद्रा नाऽतिशेते,
मुनिश्चितम् ॥२७॥

व्याख्या—नाथ ! = स्वामिन् !, ये = यत्प्रकारा जनाः, माध्यस्थ्यम् =
स्वम्याऽपक्षपातित्वम्, आस्थाय = आश्रयणीयतरोद्घोष्य, परीक्षकाः =
साधनमाधनप्रमाणैः कृत्वा वस्तुतत्त्वचिन्तकाः, मणौ = म्वनामप्याते
हीरकादिमणौ, काचे = म्वनामप्रसिद्धे वस्तुविशेषे च, एकश्च समु-
च्चयेऽपरो हेतुः, यत इति तत्पर्यं, समाऽनुबन्धाः = तुल्यनुबन्धः,
ते = तादृगाः, मत्सरिणः = रागिनः, ईर्ष्यावनो वा, जनस्य = लोकस्य,
मुद्राम् = भित्तिम्, न = न, अतिशेते = उल्लङ्घयति, मुनिश्चितम् =

एतदतिप्रतीतम् । को नाम परीक्षको मय्यस्थः सन् मणिं काचं च तुल्यं मन्येत विना मात्सर्यम्?, अतोऽसद्वस्तुप्रतिपादके स्वेष्ट-
देवे यथावद्वस्तुप्रतिपादके भवति जिनेश्वरे च समत्वबुद्धिर्न तेषा
तन्माध्यस्थं गमयति, तर्हि भवतु प्रलापास्तेषा तथेति किमु वक्त-
व्यमिति भावः ॥२७॥

अतो जिनस्य तद्वचनस्य च सर्वाऽतिशायित्वमुद्घोषयति—

इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणा—

मुदारघोषामवघोषां ब्रुवे ।

न वीतरागात्परमस्ति दैवतं

न चाऽप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥२८॥

अन्वयः—प्रतिपक्षसाक्षिणा समक्षमिमामुदारघोषामवघोषणा ब्रुवे, वीत-
रागात्परं दैवतं नास्ति, अनेकान्तमृते च नयस्थितिर्नाऽपि ॥२८॥

व्याख्या—प्रतिपक्षसाक्षिणाम्=प्रतिकूलः स्वविरुद्धः पक्षोऽभ्युपगमो
येषां ते प्रतिपक्षास्तेषां साक्षिणः सहचराः सपक्षास्तेषाम्, समक्षम्=पुरत
एव, नतु गुप्तम्, येन कस्याऽपि विकथाऽवसरः स्यादिति भावः ।
इमाम्=इदं प्रकाराम्, उदारघोषाम्=उदारः प्रामाण्यबलाद्दृढतरो घोषो
नादो यस्यां तां तादृशीम्, न तु दौर्बल्यान्यन्दस्वरामिति भावः ।
अवघोषणाम्=प्रतिज्ञात्मकगभीरोक्तिम्, ब्रुवे=वच्मि, का सेत्याह—

वीतरागात्=जिनात्, परम्=उत्कृष्टम्, दैवतम्=देव, नास्ति=
न विद्यते, वीतरागत्वात्, अन्यस्य तथात्वाऽभावाच्चेति भाव । तथा,
अनेकान्तम्=स्याद्वाद जिनोक्तिरूपम्, ऋते=विना, नयस्थिति =
नया वस्तुयथार्थतत्त्वप्रतिपादकाऽनवधारणात्मकमार्गविशेषा, तेषा
स्थिति र्व्यवस्था, नाऽपि=नैव, तत्र जिनस्य सर्वाऽतिशायित्वमेतावता
समर्थितमेव, स्याद्वादस्य तु तत्त्वमन्ययोगव्यवच्छेदद्वान्निश्चिक्या समर्थ-
यिष्यते, वीतरागोक्तिरेव सर्वाऽतिशयिनीति वा समर्थनीयम् ॥२८॥

जिनोपासने तत्तात्त्वमेव हेतुरिति स्वस्थ प्रेक्षावत्त्व प्रकट-
यन्नाह—

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो

न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।

यथावदासत्त्वपरीक्षया तु

त्वामेव वीर ! प्रशुमाश्रिता स्मः ॥२९॥

अन्वय — वीर ! त्वयि श्रद्धया एव पक्षपात न, परेषु द्वेषमात्राद्
अरुचि न, यथावदासत्त्वपरीक्षया तु त्वाम् एव प्रशुम् आश्रिता स्म ॥२९॥

व्याख्या—वीर ! =वाक्षाऽऽन्तरोक्तप्रकाराऽरिजेतृत्वाढीरशब्दवाच्य !,
महावीर !, त्वयि=भजति विषये, श्रद्धया=विश्वासाऽतिशयेनेन,
एवकारोऽवधारणे, पक्षपात =अनुरागाऽतिरेकात्त्वदम्भुपान्तमर्मनादि

रूपो, निजोत्साहः, न=नैव, तथा, परेषु=परेष्टदेवेषु, द्वेषमात्रात्=
 मत्सरभावादेव, अरुचिः=अप्रीतिः, न=नैव, तुर्विशेषे । तमेवाह—
 यथाचद्=विधिपूर्वकम्, आप्तत्वपरीक्षया=वस्तुयाथात्म्योपदेशस्य
 सप्रमाणत्वनिश्चयेन, त्वाम्=भवन्तमेव, न त्वन्यम्, तस्याऽऽप्तत्वाऽ
 भावात्प्रेक्षावतोऽनाप्ताश्रयणस्याऽयोग्यत्वादिति भावः । प्रभुम्=ईशम्,
 उपदेशादिना पालकत्वेन स्वामिनम्, अश्रिताः स्मः=उपास्महे,
 समीक्ष्यकारिणां ह्यसमीक्षिताऽभिधायके प्रीतिर्न जायत इति स्वस्य
 प्रेक्षापूर्वकारित्वं ताटस्थ्येन मन्तृत्वं च ध्वन्यते ॥२९॥

तवाऽऽश्रयणञ्चाऽऽप्तत्वरूपत्वस्वरूपप्रकाशकत्वदाज्ञाराधनेन
 कृत्वेत्याह—

तमःस्पृशामप्रतिभासभाजं
 भवन्तमप्याशु विविन्दते याः ।
 महेम चन्द्रांशुदृशोऽवदाता—
 स्तास्तर्कपुण्या जगदीश ! वाचः ॥३०॥

अन्वयः—जगदीश ! याः तमःस्पृशाम् अप्रतिभासभाजं भवन्तम्
 अपि आशु विविन्दते, चन्द्रांशुदृशः अवदाताः तर्कपुण्याः ता
 वाचः महेम ॥३०॥

व्याख्या—जगदीश !=जगता सन्मार्गोपदेशादिनेशवत्पालकत्वा—

दीना !, परमेश्वरेत्यर्थः । याः=यप्रकारा भगद्धाच, तमस्पृशाम्=
तमास्पृशकारवन्तर्थाऽप्रकाशकृत्वात् तानाणि स्पृशन्तीति तादृशा, अना-
निनो रागादिपरतन्त्रतया तमोगुणिनश्च, तेषाम्, जप्रतिभासभाजम्=
न प्रतिभास गोचरता भजतीनि न तादृशम्, अगोचरमित्यर्थः,
चनिनामेव गोचरस्त्वमिति भावः । भवन्तम्=त्वा योगिन ज्ञान-
गम्यम्, अपिना वाच सूक्ष्मप्रकाशकृत्वेऽन्यत्रिपयप्रकाशकृत्वा सुतरा-
मिति सूच्यते । आशु=शीघ्रम्, सदृजत एवेत्यर्थः । एते वाचोऽ-
नुपमरत्नमप्यम्, सूक्ष्मतरस्याऽप्याशु प्रकाशकृत्वात्ति सूचिनम् ।
विमिन्दते=लभन्ते, प्रन्दयन्तीति यावत् । चन्द्राशुदृशः=चन्द्राशव
इव दृश्यन्ते इति ताश्चन्द्राशव इव निर्मला, जगदाता=शेषाऽ-
सम्पृक्तत्वाद्विशुद्धा, तत्र निक्षेपणद्वारेण हेतुगाह—तर्कपुण्या=परी-
णिना, प्रमाणपरिच्छिन्ना इति यावत् । ता=तादृश, वाच=
भगवत्प्रवचनानि, महिम=पूजयेम । यथाविधि पूजयाम इत्यर्थः ।
अन्यास्तु न तयेति तासां प्रेमावलम्बेन पूजाऽनन्तरं ण्वेति
भावः ॥३०॥

वीतिरत्नाख्याख्याविभूषिता इति भग-
वन्मन्त्रेण सर्वं एव नमस्या भगवन्तीत्याह—

यत्र तत्र ममये यथा तथा
योऽग्नि मोऽन्यभिपया यथा तथा ।

वीतदोषकलुषः स चेद्भवा-

नेक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ॥३१॥

अन्वयः—यत्र तत्र समये यथा तथा यया तथा अभिधया योऽसि सोऽसि, स चेद् वीतदोषकलुषः, भवान् एक एव, भगवन् ! ते नमोऽस्तु ॥३१॥

व्याख्या—यत्र तत्र=यस्मिन् कस्मिन्, समये=काले, युगादेरा-
रभ्याऽनन्तकालं यावदित्यर्थः । यथा तथा=येन केन प्रकारेण,
तीर्थङ्करादिप्रकारेणेत्यर्थः । यया तथा=येन केनाऽपि, अभिधया=
नाम्ना, वृषभादिनाम्नेत्यर्थः । योऽसि सोऽसि=यः कोऽपि वा
भवसि, नत्वेको वीर एव वा वृषभ एव वेत्येवमिति भावः ।
सः=तादृशः, चेद्=यदि, वीतदोषकलुषः=वीता अतीता दोषा
रागादयः कलुषाणीव यतः, स तादृशः, जिन इत्यर्थः । तदेति
शेषः, भवान्=वीरः, एकः=अभिन्नः, एककारेण भेदव्यवच्छेदः,
वीतरागत्वेन रूपेण सर्वेऽपि तीर्थङ्करा भवदभिन्ना इति भवानेव,
नतु व्यक्तिभेदाद्भेदः, तस्या नमस्कारेऽनपेक्षणादिति भावः ।
अतः, भगवन्!=ऐश्वर्यशालिन्!, अतिशयचतुष्टयाऽलङ्कृतेत्यर्थः ।
ते=तादृशाय तुभ्यं सर्वजिनात्मने, नमोऽस्तु=नमस्कारः सम्पद्यताम् ।
भवते मत्कृतो नमस्कारो भवतादात्त्येन सर्वजिननमस्काररूपेण
परिणमत्विति यावत्, रथोद्धताच्छन्दः ॥३१॥

सम्प्रत्युपसहरन् वृतेरस्या प्रशस्तिमाह—

इदं श्रद्धामात्रं तदथ परनिन्दां मृदुधियो
विगाहन्ता हन्त ! प्रहृतिपरवादव्यसनिनः ।

अरक्तद्विष्टानां जिनवर ! परीक्षाक्षमधिया—
मय तत्त्वाऽऽलोकं स्तुतिमयमुपाधि विधृतवान् ॥३२॥

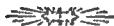
इति फलिफालमर्चनश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिताऽयोगत्रयवच्छेद-
छात्रिंशिरास्तुति समाप्ता ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अन्वय — जिनवर ! मृदुधियः तदिदं श्रद्धामात्रम् अथ प्रहृतिपरवा-
दव्यसनिनः परनिन्दां विगाहन्ताम्, हन्त !, अरक्तद्विष्टानां परीक्षाक्षम-
धिया स्तुतिमयम् उपाधि विधृतवान् अतः तत्त्वालोकं ॥३२॥

व्याख्या—जिनवर ! = श्री महावीरस्वामिनः । निनयेष्ट !, मृदुधियः =
मृदुः तत्त्वग्रहणाऽऽदृष्ट्यात्फलोन्नामधीर्बुद्धिर्धैर्या ते तादृशा, अपरिप-
क्वन्तव इति यावत् । तद् इदम् = मन्त्रमन्त्रासत्त्वममर्चनस्य काव्यम्,
श्रद्धामात्रम् = श्रद्धैव, श्रद्धाचिन्तितोद्धारणस्य । निनेष्टे भक्ति-
विधामाऽनिगदप्रार्थनमेवेति यावत् । विगाहन्तामिति सम्बध्यते ।
साधारणजनानां तथाग्रहृते निनेष्टप्रसारणपरे दृष्टव्यत्वात् । नानि-
तय, अथ = तथा, प्रहृतिपरवादव्यसनिनः = प्रहृत्या निर्गतं पदं,

कारणं विनैवेति यावत् । परस्य स्वेष्टमिदस्य यो वादोऽपवादस्तत्र
व्यसनिनः कदाग्रहवन्तः, परापवादगीला इत्यर्थः । दुर्जना इति यावत् ।
परनिन्दाम्=स्वेष्टमिदमिदं विग्राहन्ताम्=प्रतिपद्यन्ताम्, यत्र
हि यथार्थकथनेनैकस्य लाघवमपरस्य च महत्त्वं जायते, तत्र दुर्जनास्ता
परनिन्दां प्रख्यापयन्तीति लोके प्रतीतमिति भावः । हन्तेति खेदे ।
दुर्जना यथार्थमपि परनिन्दात्वेन प्रख्याप्य सरलमतीनुत्पथे नयन्तीति
खेदजनकमिति भावः । किन्तु, अरक्तद्विष्टानाम्=रक्ताश्च द्विष्टाश्च न
भवन्तीत्यरक्तद्विष्टास्तेषाम् रागद्वेषवर्जितानाम्, मध्यस्थानां विवेकि-
नामिति यावत् । अतएव, परीक्षाक्षमधियाम्=परीक्षाया सदस-
द्विवेके क्षमा पट्वी धीर्येषां ते, तादृशास्तेषाम्, मर्मग्रहणपटु-
बुद्धीनामित्यर्थः । मध्यस्था एव हि परीक्षका इति भावः ।
स्तुतिमयम्=स्तुतिः प्राचुर्येण प्रकृता यत्र तं तादृशम्, स्तुत्यात्मक-
मित्यर्थः । उपाधिम्=उपाख्याम्, धर्मचिन्ता वा, “उपाधि-
नो धर्मचिन्ते” त्यमरः । विधृतवान्=आश्रितः, अयम्=
प्रस्तुतः प्रबन्धः, तत्त्वालोकः=यथार्थरहस्यप्रकाशकः, स्तुतिरूपेयं
तत्त्ववार्तैव, यतश्च स्तुतिमयोऽतो धर्मचिन्तैव, जिनस्तुतेर्धर्म्यत्वात् ।
मध्यस्थतयाऽस्य निवद्धत्वाच्चेत्यर्थः । एवञ्चैतदध्ययनेनाऽध्येतृणां
तत्त्वज्ञानं धर्मश्च जायते इत्येव प्रबन्धोऽवश्यमुपादेय इति भावः ।
शिखरिणीच्छन्दः ॥३२॥ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

द्वात्रिंशिकास्तुते श्रीतपोगच्छाधिपतिशासनसम्राट्कन्धगिरिप्रभृत्यनेक-
 तीर्थोद्धारकबालब्रह्मचार्याचार्यवयश्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कारसमय-
 नुशान्तमूर्त्त्याचार्यश्रीविजयविजानम्बूरीश्वरपट्टधरसिद्धान्तमहोदधिप्राकृत-
 विद्विशारत्नऽऽचार्यवर्यश्रीरुम्तूरसूरीश्वरशिष्यश्रीकीर्तिचन्द्रविजयगणिविर-
 चिता कीर्तिकलाभ्याख्या समाप्ता ॥

॥ अहम् ॥

श्रीनेमि विज्ञान-कस्तूरद्वारि-सद्गुरुभ्यो नमः ।

॥ अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिगिकास्तुतिः

॥ कीर्तिकलाव्याख्याविभूषिता ॥

तत्रभवान् भगवान् श्रीहेमचन्द्राचार्योऽन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रि-
गिकाम्तरं निर्मायाऽन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिगिकास्तुतिं निरमामीन् ।
तत्राऽन्ययोगव्यवच्छेदो नामाऽन्यस्मिन् स्वाऽभीष्टाद्विधे योगस्येष्टविशे-
षणमन्त्रधर्म्य व्यवच्छेदो निराम, विशेषणविधये विशेष्याऽन्यारणमिति
यावत् । स चाऽन्ययोगव्यवच्छेदो विशेष्यमन्त्रधर्म्यव्यवच्छेदः प्रतिपाद्यते ।
यथा-“ पार्थ एव धनुर्धर ” इति । अत्र पादरूपविशेष्यसम्बद्धव्यवच्छेद-
धनुर्धरत्वस्याऽन्यस्मिन् पादविधे भटे सम्बन्धो निराक्रियते । तथा
च पाद एव धनुर्धरो नान्य इत्यर्थः । तथाऽन्ययोगव्यवच्छेद-
द्वात्रिगिकाम्तरं वीरगतिं आस्त्य समर्थं सम्प्रति वीरगतिं एवाऽऽप्नो-
ताऽन्य इत्यर्थः “ अन्यस्मिन् योगो व्यवच्छिद्यतेऽन्येन्यन्ययोगव्यव-
च्छेदः । फलं घञ् । मा ताऽन्यौ तत्रिगिका चाऽन्ययोगव्यवच्छेद-
त्रिगिका, तत्राग्न्य स्तरं त्रिनगरा—

अनन्तविज्ञानमतीतदोष—

मवाध्यसिद्धान्तममर्त्यपूज्यम् ।

श्री वर्धमानं जिनमाप्तमुख्यं

स्वयम्भुवं स्तोतुमहं यतिप्ये ॥१॥

अन्वयः—स्वयम्भुवम् अनन्तविज्ञानम्, अतीतदोषम् अवाध्यसिद्धान्तम्
आप्तमुख्यम् अमर्त्यपूज्यं श्री वर्धमानं जिनं स्तोतुम् अहं यतिप्ये ॥१॥

व्याख्या—स्वयम्भुवम्=स्वयमात्मनैव परकृतोपदेशादिकं विनैव भवते
बोधं मुक्तिञ्च प्राप्नोतीति स तादृशः स्वयम्भूः; तं स्वयंसम्बुद्धम् ।
भू प्राप्तावात्मनेपदी चुरादिः । गुरुपदेशदेवप्रसादादिकं विनैव प्राप्त-
बोधमित्यर्थः । न तु तीर्थान्तरीयवद् गुरुपदेशतो विष्ण्वादिदेव-
कृपया वा ज्ञानं मुक्तिं वा लभ्यते जिनेश्वरैः, तस्य ज्ञाना-
वरणीयादिक्षयजन्यत्वात् । कर्मक्षयश्च भोगतपोऽनुष्ठानादिनैव ।
यदुक्तम्—“ नाऽमुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी ” इति ।
“ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मनैव रिपुरात्मनः । बन्धुरात्माऽऽत्म-
नस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽत्मना जितः ” इति चेति भावः । किञ्चाऽ-
नेन विशेषणेन गुरुपासनादिप्राप्तस्त्वयाणा व्यावृत्तिः क्रियते, तेषां
स्तुत्यत्वेऽप्यत्र तेषामनुद्देश्यत्वात् । तीर्थकृतः स्तुतेरेवेष्टत्वात् ।
तीर्थकृतश्च स्वयंसम्बुद्धा एवेति बोध्यम् । अथ च—स्वयमात्म-
नैव भवत्युत्पद्यते इति स्वयम्भूस्तमित्यर्थः । आत्मा हि कर्म-

वशात्स्वयमेव भवे जन्म गृह्णाति, नतु तत्र कोऽप्यन्य प्रयोजक ।
एतेन “अनो जन्तुरनीशोऽयमात्मन सुखदुःखयो । ईश्वरप्रेरितो
गच्छेत्स्वर्गं वा श्वप्नमेव वे” त्यागिक प्रत्युक्त वेदितव्यम् ।
यत स्वयम्भुवमत-अनन्तविज्ञानम्=अविद्यमानोऽन्तोऽवसान यस्य
तत्तादृशम्, अविनश्वरमित्यथ । नित्यमिति यावत् । तद् विज्ञान
वि विशिष्ट सम्यग्दर्शनसहचरित ज्ञान सम्यग्ज्ञान यम्य । स
तादृशोऽनन्तविज्ञान, यद्वा - अन्त लोकाऽन्तोकात्मरूपाकाशम्,
अजदृष्टक्षणाया तत्स्थ वस्तु च सर्वं विज्ञाने आत्मप्रत्यक्षात्मके
ज्ञाने यस्य स तादृश, केन्नाऽऽख्यक्षायिकज्ञानानन्तमित्यर्थ ।
सर्वनमिति यावत् । “नमोऽन्तरीक्ष गगनमनन्त सुखदुःखमि
त्यमर । कारणसाफल्ये कार्यस्याऽवश्य भावाच्च स्वय-
सम्बुद्ध स सर्वनो भवत्येवेति भाव । एतेन चानाऽतिशय
उक्त । यतश्च हेयोपादेयादिसर्वविषयक ज्ञानम्, अत - अती-
तदोषम्=अतीता सकलकर्मक्षयाद्विनष्टा दोषा रागादयो यम्य
स, तादृशस्तम्, कर्मव हि दोषकारणम्, कारणाऽभावाच्च कार्या
भाव, तथा च वीतरागमित्यर्थ । किञ्च हेयोपादेयज्ञाना-
द्वेयपरित्यागेनोपादेयस्यैव ग्रहणादोपरहितमित्यथ । यस्य न सर्व
हेयोपादेयज्ञानम्, स सर्वं हेय त्यक्तु न शक्नोति, न ह्यज्ञात
कोऽपि त्यजति, तस्मादनन्तविज्ञान एवाऽनीतनोपो भवितुमर्हतीति
भाव । एतेनाऽपायाऽपगमाऽतिशय उक्त । नन्वेवमनन्तविज्ञान
मनीतनोपमित्युभयोर्विशेषणयोरेकमेवोपादेयम्, एकस्य सत्त्वेऽपरस्याऽ-

वश्यम्भावाद् गतार्थत्वादिति चेन्न । मुक्तेर्दुःखव्यंसरूपत्वान्मुक्तात्मा न ज्ञानवान्, ज्ञानकारणमनःसयोगरूपदुःखाऽभावात्, अत एव न तत्र सुखादिकमपीति कुमतनिराकरणार्थमुभयोपादानात् । योऽनन्त-ज्ञानवान् स एवाऽतीतदोषः, य एवाऽतीतदोषः स एवाऽनन्तज्ञान-वानित्यस्यैव स्वसम्मतत्वादित्यग्रे प्रतिपादयिष्यते “न सविद्वानन्द-मयी च मुक्तिरिति” त्यादिनेति बोध्यम् । ननु भवतु स उक्त-विशेषणत्रयविशिष्टः, अस्माकं तेन को लाभ इति चेत्तत्राह-
 अवाध्यसिद्धान्तम् = अवाध्यसिद्धान्तकालेऽप्यदूषणीयः, प्रमाणपुरस्कृतः इति यावत् । तादृशः सिद्धान्तो विरुद्धाऽनन्तधर्मात्मकवस्तुप्रति-पादनरूपस्याद्वादाल्पसमयो यस्य स तादृशः, तम् । यथार्थ-वक्तारमित्यर्थः । एवञ्च तद्यथार्थोक्त्यनुसरणेनाऽऽत्मकल्याणलाभ इति भावः । एतेन वचनाऽतिशय उक्तः । एतेन य उक्तविशेषण-त्रयविशिष्टो भवति, स एव यथार्थवक्ता, न तु दारपरिग्रहादिदोषबहुलो विष्ण्वादिरिति तदुक्तो वेदादिप्रमाण एवेति च सूचितम् । ननु य उक्तविशेषणत्रयविशिष्टो भवति, सोऽवाध्यसिद्धान्तो भवत्येवेति विशेषणमेतदनर्थकमिति चेन्न । मुण्डकेवलिना व्यावृत्तयेऽस्य विशे-षणस्योपादानात् । तेषां प्रवचनाऽसमर्थत्वादिति बोध्यम् । अत एव आप्तमुख्यम् = आप्नोति यथास्थितानर्थान् ज्ञानविषयीकरणद्वारेति स आप्तः, स चाऽसौ मुख्यश्च, आप्तेषु मुख्य इति वा, आप्त-श्रेष्ठ इत्यर्थः । अङ्गेषु मुख्यमिव यथास्थितवस्तुवक्तृतयाऽऽप्तानां श्रुतकेवल्यादीनामन्यतीर्थिकस्वीकृताऽऽप्तानाञ्चाऽयमेव वीतरागत्वादि-

गुणविशिष्टतया मुत्स्य इति यावत् । लोकेऽपि हि गुणनिशेषविशिष्टो
 मुग्न्यो भवतीति भावः । यतोऽस्य सिद्धान्तोऽनाव्योऽस्त एवाऽऽप्तः,
 यथास्थितमस्तुवस्तुत्वेनाऽऽप्तत्वाऽनुमानात् । अत एव—अमर्त्यपूज्यम्=
 अमर्त्या देवास्तैः पूज्यम्, उक्तविशेषणविशिष्टस्याऽमर्त्यपूज्यत्वं न
 कृत्रिमम्, किञ्च योऽमर्त्यपूज्यो भवति, स मर्त्यपूज्यो भवतीति
 निम्नु वक्तव्यमिति भावः । एतेन पूजातिशय उक्तः । विशेष्यमाह—
 श्रीरर्धमानम्=श्रिया युक्तश्चाऽसौ वर्धतामित्यन्नास्यमानः श्रीरर्धमानः,
 तदाख्यन्मीर्धङ्करः, इत्यर्थः । श्रीश्च पूर्वार्धोक्तविशेषणसूचितनानाऽ—
 पायाऽपगमवचनपूजालक्षणाऽतिशयचतुष्टयरूपा, वृद्धिश्च कीर्त्यादेरा-
 ससारमिति बोध्यम् । त तादृशम् । जिनम्=जयति रागादीनिति
 व्युत्पत्त्या धीनरागत्वाज्जिनपत्वाच्चम्, यो ह्युक्तेविशेषणविशिष्टो भवति
 स निन एवेति सूचनाय तद्विशेषणमित्यन्नेयम् । स्तोतुम्=स्तुति-
 निपदीकर्तुम्, अहम्=ग्रीहेमचन्द्रः, यतिप्ये=यन्माश्रयिष्ये । अत्र स्तो-
 प्यामीत्यनुक्त्वा स्तोतु यतिप्ये इति कथनेन तादृशस्य स्तुतौ कृत्रिमसाध्यत्व-
 मविचार्यैव प्रवर्त्तिन्यम्, अन्यथा तादृशस्य स्तुते कदापि कृत्यसाध्य-
 त्वात्प्रगृहीतेव तत्र व्याहन्येतेति महती श्रेयोहानिः, तादृशमनयत्तान्निव-
 श्रेयोलाभादिति भावः । योऽनन्तगानगान् दोषरहितः, यस्य च
 सिद्धान्तो न कदापि केनाऽपि बाध्यते, स एवाऽऽप्तो नाऽन्य-
 इत्यन्ययोग्यमन्तेऽहं आसत्त्वम्याऽनेन स्तुतिपथेन सूचितः । अह-
 मियेनरचनेन चाऽत्र स्वस्य विनयाऽतिशयात्स्तुतिरोम्यनाऽन्यथा
 सूच्यते । अत्र भवेऽन्त्यश्लोकं मुक्त्वा सप्तश्लोकानिदृश्यन् ॥१॥

ननु स्तुतिर्गुणकीर्तनम्, जिनगुणानाञ्चाऽऽनन्त्यात्तद्गुणकीर्तनं कृत्यसाध्यम् । यथाकथञ्चित्स्तुतिश्च न फलायाऽलम्, परिहासाय वा स्यादिति चेन्न । “नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात ! गच्छती” त्युक्त्यनुसारेण श्रेयसि कृतिसाध्यत्वमनपेक्ष्यैव यतनीयमेव । अंशांशेनाऽपि च तत्सम्पत्तौ परिहासाऽनवसरः । भगवतो यथार्थवादाख्यश्च गुण इतरवादनिराकरणेन स्तोतुं शक्य इति न तदंशे कृत्यसाध्यत्वमपि, स्वशक्त्यनुरूपं च चेष्टमानोऽसमग्रकारित्वेन नोपालभ्योऽपीत्यनुसन्धाय, तव यथार्थवादाख्यगुणमेव त्वय्येवाऽऽस्त-
त्वमित्यवधारणाय स्तोतुमिच्छामीत्याह—

अयं जनो नाथ ! तव स्तवाय

गुणान्तरेभ्यः स्पृहयालुरेव ।

विगाहतां किन्तु यथार्थवाद—

मेकं परीक्षाविधिदुर्विदग्धः ॥२॥

अन्वयः—नाथ ! तव गुणान्तरेभ्यः स्तवाय स्पृहयालुः एव अयं जनः, किन्तु परीक्षाविधिदुर्विदग्धः एकं यथार्थवादं विगाहताम् ॥२॥

व्याख्या—नाथ ! = नाथ्यते प्रार्थ्यतेऽसौ स्वाभीष्टमिति सः, तत्स-
म्बोधने । प्रार्थनीय इत्यर्थः । सर्वशक्तिसम्पन्नतया त्वमेव प्रर्थनीयो नान्य
इति भावः । तव = भवतो जिनस्य, गुणान्तरेभ्यः = अन्ये गुणा
गुणान्तराणि, तेभ्यः, अन्यगुणानित्यर्थः । स्पृहेर्यागे (“स्पृहेर्व्याप्यं

वा " १, २, २, २६ ॥ सि हे) चतुर्थी । स्तवाय=
 स्तोतुम्, अत्र स्तवस्य भावनचनान्तुमोऽर्थ (तुमोऽर्थे भावनचनात्,
 २, २, ६१ ॥ सि हे) चतुर्थी बोध्या । स्पृहयालु = इच्छुरेन,
 अत्रैवकारेणैकगुणस्तत्रनेनाऽन्यगुणस्तत्रनाऽनिच्छा न बोध्या, नहि याव-
 दिष्ट कृतिसाध्य भवति, अतोऽन्यकृत्यमाध्यगुणस्तत्रनेच्छैव भवति,
 न तु प्रवृत्तिरपीति सूच्यते । अयम्-स्वद्रुणस्तोतृष्वन्यतम, जन'=
 हेमचन्द्राख्यो व्यक्तिप्रिये । नन्वेतावता क आशयस्ते इत्याह-
 किन्तु=तादृगस्पृहाया सत्यामपि, यतः, परीक्षानिधिदुर्निदग्ध.=
 परीक्षा यथावद्वोपगुणान्निधेय, प्रवृत्ते च परमतनिराग्नपुनः-
 जिनमतसमर्थनरूपा, तस्या यो विधि सम्पादनम्, तत्र दुविदग्ध
 विदग्धश्चतुर, स च दु निरुष्ट, स्वस्य, चतुरमन्यत्वात्,
 चतुरमन्य इत्यर्थः । अत्र नाऽन्यस्त चतुर मन्यते, चतुर-
 मन्यश्च यस्तुतोऽचतुर एव भवतीत्यनिष्टोऽर्थः प्रतीयते, तस्मात्
 " परीक्षाविधिधीमदुद्ध " इति पाठ साधीयान् । परीक्षाविधौ धीम-
 त्सुद्ध प्रगस्त, परीक्षानिपुण इति चाऽर्थः । न च म्येन म्यम्य
 स्तुतिरनुचितेति वाच्यम् । स्वप्रतिपाद्ये लोकाश्रद्धाऽतिशयाय स्वगुण-
 कीर्तनम्याऽऽनश्यकतयाऽदोषत्वानिति बोध्यम् । यतस्तथा, अन,
 एकम्=प्रधानम्, " एकोऽन्यार्थः प्रधाने च प्रथमे द्वेयते तथे "
 त्यमर । यथार्थज्ञादम्=यथावस्थितमनुप्रतिपादक त्वगीय निदा-
 न्तरूप गुणमित्यर्थः । विगाहताम्=स्तुतिविषयीकृतु, गुणानाना-
 न्त्यादिति भावः । यथागतयेन यतीयम्, तमेन च यथार्थ-

वक्तेति च भावः । यद्वा दुर्विदग्धो नातिपटुः, अत एकमेव गुणं विगाहताम्, अतिपटु हि कतिपयगुणानपि विगाढुं समर्थः स्यात्, एकगुणस्याऽप्यनवगाहने तु पटुतैव हीयेतेति भावः ॥२॥

तवाऽसूयकैरपि सत्यं विचारणीयमेवेत्याह—

गुणेष्वसूयां दधतः परेऽमी
मा शिश्रियन्नाम भवन्तमीशम् ।
तथापि सम्मील्य विलोचनानि
विचारयन्तां नयवर्त्म सत्यम् ॥३॥

अन्वयः—अमी परे गुणेषु असूयां दधतः भवन्तम् ईशं नाम मा शिश्रियन्, तथापि सत्यं नयवर्त्म विलोचनानि सम्मील्य विचारयन्ताम् ॥३॥

व्याख्या—अमी=तीर्थान्तरीयतया दूरवर्तिनः, परे=अन्ये, त्वदुक्ता-
श्रद्दालवः, गुणेषु=सर्वज्ञत्ववीतरागत्वाऽऽसत्त्वादिरूपत्वन्मात्रवृत्तिसर्वो-
त्तमभावेपु, गुणपदवाच्यतया प्रसिद्धेषु च प्रशस्यवस्तुधर्मेपु, असूयाम्=
दोषाऽऽरोपणात्मकमनोवृत्तिम्, यद्यपि गुणेषु दोषाऽऽरोप एवाऽ-
सूयेति गुणेष्विति पदमत्राऽधिकम्, तथापि “सकीचकै र्मास्तपूर्ण-
रन्त्रैरि” त्यादिवद्विशेषणसन्निधाने विगिष्टवाचकपदस्य विशेषणमा-
त्रपरन्वात्समाधानीयम् । दधतः=भजन्तः, ईशम्=प्रत्युपकारनिर-

पेक्षतयोपदेशादिनोपकारकारितया स्वामिनमिदं स्थितम्, भवन्तम्= त्वा जिनेश्वरम्, नामेति वाक्याऽङ्गहारे, प्रसिद्धौ वा, अकार-
णत्सलत्वेनेदोत्येयं प्रसिद्धमित्यर्थः । स एव हि स्वामी, यो
निरपेक्षमुपकरोतीति भावः । मा शिश्रियन्=नाऽऽश्रयन्तु, अत्र गुण-
दूषका हि गुणाद्व्य कथमाश्रयन्त्विति क्षेपो व्यन्यते । यथार्थ-
विचारणा तु सर्वैरेव कर्त्तव्या, अन्यथा ह्यसत्प्रलापी स्यादि-
त्याह—तथापि=गुणेष्वसूया दधतोऽपि, सत्यम्=दोषरहितत्वेन
वास्तवम्, नयवर्त्म=युक्तिपद्धतिम्, विलोचनानि=नेत्राणि, सम्मी-
ल्य=मुद्रितानि कृत्वा, उपलक्षणत्वात्क्षण गुणदूषणलक्षण चाश्वत्य
विहायेत्यर्थः । स्थिरमनोऽस्येति यावत् । अन्यथा विक्षेप-
सम्भवादिति भावः । नेत्रे निमील्य विचारयेति लोकोक्तिरत्र
सद्गृहीतेति बोध्यम् । निचारयन्ताम्=पर्यालोचयन्ताम् । अत्राऽऽ-
त्मनेपदप्रयोगेण तद्विचारेण स्वस्यैव यथार्थज्ञानरूप फलमिति
सूच्यते । तथा 'नयवर्त्म सत्यमि' इत्युक्त्या जिनोक्तनय-
रीतिरेव यथार्थेत्यपि भङ्ग्या ध्वन्यते । एवं च स्थिरमनसा विचारे
सत्यं नयवर्त्मं प्राप्स्यन्ति, तच्च त्वदुक्तान्नाऽन्यदिति तदाश्रय-
णेऽन्ततस्त्वामाश्रयिष्यन्त्येवेति परमाश्रयतत्त्वमेवाऽऽप्तो भवसि सर्वमुत्थ
इति भावः । गुणानां दूषका भवन्तु समर्थका वा, यथार्थ-
विचार तु कुर्वन्तु, अन्यथा दूषणसमर्थनयोरसारत्वाऽऽपत्तेः । तथा
चाऽत्र विचारयन्तामिति पञ्चमीप्रयोगेणाऽविचार्यैव दूषका परे, अतो
भवन्तं न श्रयन्तीत्यपि सूच्यते ॥३॥

ननु विचारे कृतं पराऽपेक्षयेत्यतः स्वयं तत्र प्रवर्त्तमानः
सम्प्रति पदार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वं भगवदुक्तमन्यमतनिरसन-
पूर्वकं समर्थयति—

स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजो

भावा न भावाऽन्तरनेयरूपाः ।

परात्मतत्त्वादतथाऽऽत्मतत्त्वाद्

द्वयं वदन्तोऽकुशलाः स्खलन्ति ॥४॥

अन्वयः—भावाः स्वतः अनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजः, भावान्तर-
नेयरूपाः न; परात्मतत्त्वाद् अतथात्मतत्त्वाद् द्वयं वदन्तः अकु-
शलाः स्खलन्ति ॥४॥

व्याख्या—भावाः=घटादयः पदार्थाः, स्वतः=स्वयमेव, इतरम-
नपेक्ष्यैवेति यावत् । अनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजः=अनुवृत्तिः घटा-
दिषु प्रत्येकं 'घटः' 'घटः' इत्यादिरूपेण समानाकारा प्रतीतिः,
साच, व्यतिवृत्तिर्व्यावृत्तिः, घटादिषु एष घटोऽन्यस्माद्धटात्पटादेश्च भिन्न
इत्यादिप्रकारा प्रतीतिः, सा चाऽनुवृत्तिव्यतिवृत्ती, ते भजन्ति
विपर्ययतयाऽऽश्रयन्तीत्यनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजः, अनुवृत्तिव्यावृत्त्युभय-
प्रतीतिविषया भवन्तीत्यर्थः । पदार्थाः सामान्यविशेषोभयात्मका
इति तात्पर्यम् । यदि हि पदार्था उक्तरूपा न स्युः कथं तर्हि
घटादिदर्शनमात्रेणाऽ'यं घटो न पट' इत्येवमादिरूपेतराऽनपेक्ष-

णेनैव प्रतीति स्यादिति भाव । ननु घट=घटो न पट इत्येव प्रतीति सार्वजनीनेति न किमप्यपूर्वं भवतोच्यत इति चेत्तत्राऽऽह—
 भावान्तरनेयरूपाः=अन्यो भावो भावान्तरम्, तेन नेय ज्ञान-
 विषयीकरणीय रूप येषां ते तादृशा, इतरसापेक्षप्रतीतिविषया
 इत्यर्थ । न=नैव, सन्तीति शेष । अयभाव = नैयायिका —
 ‘घटे’ ‘ज्यघटो न पट’ इति ज्ञाने घटत्वादिरूप सामान्यम्,
 नित्येषु घटपरमाणोरन्यघटपरमाणो पटादिपरमाणोश्च परस्परमाका-
 शाऽऽत्मादिषु च भेदनाने च विशेषाग्न्य पदार्थ कारण मन्यन्ते ।
 विशेषेषु च परस्पर स्वत एव भेद, अग्रयवभेदाच्च घटादिषु
 घटान्तरादेर्भेद इति च स्वीकुर्वन्ति । घटत्वादिक च सामान्य
 घटादे, विशेषश्च परमाण्वादेर्भिन्न इत्येव प्रतिपादयन्ति । ततश्च
 तत्सन्मतेषु सप्तसु पदार्थेषु मध्ये सामान्य विशेष च पृथग्गणयन्ति ।
 तदेव तेषां मते घटादय पदार्था स्वभिन्नेन घटत्वादिपदार्थन जायन्ते
 इति पर्यवस्यति, तन्नेतितात्पर्येणैव भावा सामान्यविशेषात्मका
 इति, विधानमिति भाव । एव वदितारोऽनुग्रहा इति हेतु
 गर्भमाह—परात्मतत्त्वाद्=पर भिन्नम् आत्मत्त्वं स्वरूप यस्य तत्तथा,
 परात्मतत्त्वम्, तस्मात्, तत्स्वीकृत्येत्यर्थ । अत्र यपो गम्यत्वाद्
 “गम्ययप कर्माऽऽधारे” (२।२।७४ ॥ सि हे) इति पञ्चमी ।
 वस्तुतस्तु तत्र तथेत्याह—अत आत्मतत्त्वाद्=अभिद्यमान तथा तादृश भिन्न
 मात्मनश्च यस्य तत्तथाभूतात्, वस्तुतोऽभिन्नादित्यर्थ । तत्र च हेतु
 “स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिमात्र” इत्युक्त एव । तथाहि—यत् घटादे-

घटित्वादिकं भिन्नं स्यात्तर्हि घटादिदर्शने प्रथमं घटत्वज्ञानम्, ततश्चाऽयं घटो न पट इति विशेषज्ञानं च क्रमेणैव स्यात्, न च तथा प्रतीतिः, घटदर्शनमात्रेणैवाऽयं घटो न पट इति प्रतीतेर्विना विलम्बं जायमानत्वात्, तस्मात्पदार्थादभिन्न एव कथञ्चित् सामान्यादि न तु भिन्नः, अतः स्वयमेव घटादिपदार्थः प्रतीति-विषयो भवति, एवञ्च कथञ्चिदभिन्नमप्येकान्तेन भिन्नं प्रकल्प्य, द्वयम्= अनुवृत्तिव्यति वृत्तिप्रतीतिहेतुभूतसामान्यविशेषद्वयम् एकान्तेन भिन्नम्, वदन्तः=प्रतिपादयन्तः, अकुशलाः=पदार्थतत्त्वज्ञानाऽपटवः, अत एव, स्वलन्ति=न्यायच्युता भवन्ति, यथा हि मार्गे गच्छन् दृष्टिपूतपाद-न्यासमकुर्वन् स्वलितो दयापात्रमपि प्रमादित्वाऽनुबन्धाद् लोकपरिहास-विषय एव भवति, तथा पदार्थविषये युक्तिविरुद्धं प्रतिपादनं परिहासविषय एवेति । ननु कथमेक एव पदार्थो मिथोविरुद्धसामान्यविशेषोभयात्मकः स्यादिति चेत्?, अयं घटो न पट इत्यादिरूपेण सामान्यविशेषयोरुभयो र्घटादिदर्शने युगपत्प्रतीतेरेव, तयोः परस्परमविरुद्धत्वनिश्चयात् । नहि-शीतोष्णते विरुद्धे युगपदेकत्र प्रतीयेते इति भावः ॥४॥

ननु सामान्यं घटत्वादि नित्यम्, विशेषश्च घटादिरनित्यः, नित्यत्वाऽनित्यत्वयोश्च परस्परपरिहारेणैव स्थितेः कथमेकस्योभयात्मकत्वं भविष्यतीति चेन्न, तदाह—

आदीपमाव्योम समस्वभावं

स्याद्वादमुद्राऽनतिभेदि वस्तु ।

तन्नित्यमेकमनित्यमन्य-

दितित्वदाज्ञाद्विपता प्रलापा. ॥५॥

अन्वय — आदीपम् आव्योम वस्तु समस्वभावम् स्याद्वादमुद्राऽ
नतिभेदि, तद् एक नित्यमेव अन्यदनित्यमेव इति त्वदानाद्विपता
प्रलापा ॥५॥

व्याख्या—आदीपम्=दीपादारभ्य, दीपेन्येनान्ताऽनित्यपदार्थोपलक्ष
णम् । आव्योम=व्योमपर्यन्तम्, व्योमेत्येकान्तनित्यपदार्थोपलक्षणम् ।
एकान्तेन नित्याऽनित्यता चाऽत्र परमते, न तु स्वमते, तथाह—
वस्तु=सत्पदार्थः । पराभिमतमेकान्तेन नित्यमनित्य च सममेव
वस्तित्वम् । समस्वभावम्=समस्तुल्य स्वभावो लक्षण यस्य
तत्तथा, उत्पादव्ययधौव्यैकलक्षणम्, द्रव्यास्तिरूपर्यायास्तिकनयद्वय-
विषयत्वान्ति भाव । तथाहि—दीपाण्यो वि याता पूर्वोत्पन्न तेज -
पर्याय मुक्त्वा तम पर्याय गृह्णति, पुद्गलरूपेण चोभयदशाया तिष्ठन्ति,
एवञ्च ते द्रव्यरूपेण नित्यत्वलक्षणधौव्यम्, पर्यायरूपेणाऽनित्यता-
लक्षणमुत्पादविनाशो च प्राप्नुवन्तीति स्पष्टम्, एवमेवाऽन्यत्राऽ-
प्युत्पादव्ययधौव्यात्मकत्वं समर्थनीयम् । एवञ्चाऽपेक्षामेदेन नित्यत्वाऽ-
नित्यत्वशोरेकत्र निरोधोऽपि न, यथा चैकस्मिन्नेव घटे कालभेदे-
नोत्पादो विनाशश्च द्वयमग्निरुद्धमित्यनुभूतमेव । अतो येन रूपेण
धौव्य तेनैव रूपेणोत्पादव्ययात्मत्वे, यौवोत्पादमन्तर काले तद्व-

स्तुति व्यये च विरोधो न त्वपेक्षाभेदे कालभेदे चेति व्यक्त-
मेव । ननु तमो न पुद्गलपर्यायः, किन्तु तेजोऽभाव इति चेन्न ।
तमसः सत्त्वेनोपलम्भात्, अत्र तमोऽस्तीति प्रतीतेरावाल्लोपालं
सत्त्वात् । अन्यथाऽत्र तेजोऽभावोऽस्तीतिप्रतीतिः स्यात् । न च
तथा प्रतीतिस्तमस्विगृहादौ भवत्येवेति वाच्यम् । तादृशप्रतीतेस्तमः-
सत्त्वे एवाऽऽत्मलाभात्, पटसत्त्वे घटाऽभावप्रतीतिवत् । नाऽपि
तमःप्रतीति श्रान्तिः, उत्तरकालं बाधज्ञानाऽनुदयात् । तस्मा-
त्तमसः पुद्गलपर्यायत्वम्, अधिकमन्यत्राऽनुसन्धेयम् । एवं व्योमाऽप्यु-
त्पादव्ययध्रौव्यात्मकम् । तथाहि—अवगाहो लक्षणं व्योम्नः, अवगा-
हश्चाऽवगाहकद्रव्यसयोगः, अवगाहकस्य देशान्तराऽवगाहे च पूर्वाऽ-
वगाहनाश इत्यवगाहरूपपर्यायरूपेण व्योमन्युत्पादव्ययौ, व्योम,
व्योमेत्यनुगतप्रतीत्या च ध्रौव्यमपि तत्र । एवञ्च वस्तुमात्रं नित्याऽ-
नित्यं सामान्यविशेषात्मकं च, न त्वेकान्तेन नित्यादिरूपम् ।
अत एव, स्याद्वादमुद्रानतिभेदि=स्यादित्यव्ययमनेकान्तद्योतकम् ।
तथा वादः स्याद्वादः, नित्याऽनित्याद्यनेकधर्मात्मकैकवस्तुस्वीकार
इति यावत् । तस्य या मुद्रा लञ्छनं स्यात्पटरूपम्, तां
नाऽतिभिन्नं नाऽतिक्रामतीति तथा । वस्तु केनाऽपि शब्देन
कथञ्चिदेव प्रतिपाद्यते, यतस्तस्याऽनेकधर्मात्मकत्वेन प्रकारान्तरस्याऽपि
सम्भवात् । यथा—स्यात्सन् घटः । ननु घटः सन्नेव, पटरूपे-
णाऽसत्त्वस्याऽपि तत्र सत्त्वादिति भावः । एवञ्च वस्तुनः प्रस्तुतं
सामान्यविशेषात्मकत्वं नित्याऽनित्यात्मकत्वं च निष्प्रत्यूहमेवेति स्थि-

तम् । तत्=तस्माद्वस्तुन स्याद्वादमुद्राऽनतिभेदित्वाद्धेतो, एकम्=व्योमादि, नित्यम्=अप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकरूपम्, एवेत्यवधारणे । अन्यत्=प्रणीपादि, अनित्यम्=उत्पादविनाशवदेव, इति=इत्थप्रकारा उक्तम्, त्वदाज्ञाद्विपत्ताम्=तत्र जिनेन्द्रस्याऽऽज्ञा देशनावचन शासन या द्विपन्ति द्वेपविषय कुर्वन्तीति ते, तादृशास्तेषाम्, त्वदानाऽननुवर्तिनामित्यर्थ । प्रलापा.=अनर्थकञ्चासि । “प्रलापोऽनर्थक वच” इत्यमर । पूर्वोत्तरीत्या वस्तुनोऽनेकधर्मात्मनत्वोपपादना-देकान्तपक्षस्य प्रतिपाद्याऽर्थाऽभावादिति भाव । अत्र द्विपतामिति पदेन, यतो द्विपन्त्यत प्रलपन्ति, द्वेपाद्धि जना कदाग्रहात्स-त्यमप्यपलपन्ति, अमत्यमपि प्रतिपादयन्ति । यत स्वयमेव तै प्रयिज्यादावेकमेव वस्तुनि परमाप्वानौ नित्यत्वस्य कार्यरूपे चाऽनि त्यत्वस्य स्वीकारादिति ह्ययम् ॥५॥

ननु जगत् नित्यम्, किन्तु कार्यमेव, सावयवत्त्वाद्वाददि-
यत् । ईश्वरश्च तत्कर्त्ता, कार्यत्वाज्ज्यथाऽनुपपत्तेरिति चेत्तत्राऽऽह—

कर्त्ताऽस्ति कश्चिजगतः स चैकः

स सर्वगः स स्वगः स नित्यः ।

इमा कुहेनाकविटम्बना स्यु

स्तेषा न येषामनुशामकृत्वम् ॥६॥

अन्वय — जगत कर्त्ता कश्चिन्मि, स एकः, स सर्वगः, स

स्ववशः, स नित्यश्च । इमाः तेषां कुहेवाकविडम्बनाः स्तुः येषां त्वमनुशासकः न ॥६॥

व्याख्या — जगतः=तदाख्यस्य महामृतप्रपञ्चस्य, स्वमते तु धर्माः=धर्माऽऽकागजीवपुद्गलान्नकस्येति बोध्यम् । कर्त्ता=जनकः, कश्चित्=अनुपलभ्योऽनुमानगम्यः, अस्ति=वर्त्तते, अस्मैकादावप्यन्वयो बोध्यः । यतो जगत्कार्यं सावयवत्वादनस्तस्य कर्त्ता कोऽप्यन्येव, कर्त्ता विना कार्याऽभावादिनि भावः । सः=अनुमितः कर्त्ता, एकः=असहायोऽद्वितीयो वा । अनेकत्वे प्रमाणाऽभावाद्, स्वतन्त्रेषु तेषु बहुषु सत्सु कार्ये विरूपवविशृङ्खलत्वयोरापत्तेश्च । ननु तेष्वेको मुख्य इति नोक्तदोषः, मुख्यस्य सर्वनियामकत्वादिति चेत्, तर्हि स मुख्य एव कर्त्ताऽस्तु, अलं बहुभिरिति भावः । नन्वेकैकत्रैककाले कार्यं कुर्यादिति तत्काल एवाऽन्यत्र तादृशकार्यार्थं तादृशोऽन्यः कर्त्ताऽऽवश्यक इति चेत्तत्राह—सः=कर्त्ता, सर्वगः=सर्वं गच्छति जानाति व्याप्नोति च स तादृशः, व्यापक सर्वज्ञश्चेत्यर्थः । नह्यज्ञाने कार्यसम्भव इति भावः । एवञ्च न कर्त्तन्तराऽऽवश्यकतेति हृदयम् । तथा, सः=कर्त्ता, स्ववशः=अन्येच्छाऽनधीनः । अन्यथाऽन्येच्छाऽभावे कार्यविघ्नापत्तेरिति भावः । तथा, सः=कर्त्ता, नित्यः=अप्रच्युताऽनुचक्षुरैकरूपः । तस्याऽपि जन्यत्वेऽनवस्था स्यादिति स नित्य एव मन्यते इति भावः ।

तथा, स = कर्त्ता, नित्यः = अप्रच्युताऽनुपन्नस्थिरैकरूप । तस्याऽपि जन्यत्वेऽनगस्था स्यादिति स नित्य एव मन्यते इति भावः । एवञ्च तत्तादिष्टोऽनेमान्तपक्षो दुष्यतीति चेन्न । तदाह—इमाः = प्रतिपादिता जगतः कार्यत्वादिरूपा, तेषाम् = तादृशानाम्, कुहेवा-कविडम्बना, = कुहेवाका कनाग्रहा एव विडम्बना प्रमाणरहि-तत्वेनाऽमन्यव्यापारा, स्युः = भवेयु, तेषां केषामित्यत आह—येषाम् = यादृशानाम्, त्वम् = भवान् जिनेन्द्र, अनुशासकः = उप-देष्टा, न = नाऽसीत्यर्थः । त्वदनुशासनं ये नाऽनुवर्त्तन्ते तेषामिति यावत् । त्वदनुशासने जगत्कर्तुर्स्वीकारात्तत्कर्त्रादिकल्पनाया विडम्बनामात्रत्वात्, परमाण्वाकाशजीवादीनां नित्यत्वस्य सर्ववादि-सम्मतत्वात्कर्मवशत एव शरीरोत्पादादिसर्वविधकार्याणां सम्भवाच्च-कर्तुं स्वीकाराऽनावश्यकत्वात् । कर्तुरसिद्धौ च तदेकत्वादि-निचारो 'मूलं नाऽस्ति कुतः शारे' तिन्यायेनाऽनवसरप्रस-प्तयेति भावः ॥६॥

उक्तरीत्या भावानां सामान्यविशेषात्मकत्वं समर्थं तद-स्वीकारे धर्मधर्मिण्यवहारनिलोपप्रसङ्ग इत्याह—

न धर्मधर्मित्वमतीव मेदे

वृत्त्याऽस्ति चेन्न पितय चक्रास्ति ।

इहेदमित्यस्ति मतिश्च वृत्तौ

न गौणमेदोऽपि च लोम्बाद्य ॥७॥

अन्वयः—अतीवभेदे धर्मधर्मित्वं न, वृत्त्या अस्ति चेत्, त्रितयं चकास्ति, इहेदमितिमतिः वृत्तौ च अस्ति, न गौणमेव अपि, लोकवाधश्च ॥७॥

व्याख्या—अतीवभेदे=सामान्यविशेषयोरेकान्तेन भेदस्वीकारे, धर्मधर्मित्वम्=धर्मश्च धर्मी च तयोर्भावः, अस्य घटादेर्धर्मिणो घटत्वादिकं धर्म इत्येवं धर्मधर्मिभावइत्यर्थः । न=नैव, स्यादिति शेषः । अयम्भावः—अन्ये—घटादेर्धर्मिणो घटत्वादेर्धर्मस्यैकान्ते भेदं मन्यन्ते, तदयुक्तम् । एकान्तेन भेदेऽपि धर्मधर्मिभावे घटपटत्वादेरपि तथात्वापत्तेः । भेदस्य तत्राऽपि सत्त्वात् । सम्बन्धस्तन्नियामकत्वमाशङ्कमान आह—वृत्त्या=सम्बन्धेन, समवायादिनेत्यर्थः अस्ति=धर्मधर्मिव्यवहारो भवति, चेद्=यदि, घटादीनां न पटत्वदयो धर्माः, किन्तु घटत्वादय एव, समवायादिसम्बन्धस्य तन्नियामकत्वात् । यस्य येन सम्बन्धस्तयोरेव धर्मधर्मिव्यवहारात् तथा च न दोषः । घटादौ पटत्वादेः सम्बन्धाऽभावादि चेदिति पूर्वपक्षाशयः । उत्तरयति—त्रितयम्=धर्मधर्मिसम्बन्धत्रयम्, न=नैव, चकास्ति=प्रतिभासते । घटादिप्रत्यक्षे घटपटत्वादीनामेव प्रतिभासो जायते, न तु सम्बन्धस्याऽपि, तस्मात् धर्मधर्मिभावस्य सम्बन्धो नियामकः, तस्याऽप्रतिभासनेनाऽसत्त्वाऽद्वयमानात् । एवं चैकान्तेन भेदे धर्मधर्मिव्यवहाराऽसम्भव इति भावः । नन्विह कपाले घट इत्येवमिहेदमिति प्रतीतिरेव धर्म

धर्मिणो सम्बन्धमवगमयन्ति, निशिष्टप्रतीति सम्बन्धाऽविनाभावत्वात्,
तत्कथं न तत्प्रतिभासनमिति चेत्तत्राऽऽह—इहेदमितिमति'==इह—
कपालादौ इह घटत्वादिकमित्येवप्रकारा बुद्धिः, चो हेतौ, घृत्तौ=
समवायादिसम्बन्धेऽपि, यतः सम्बन्धेऽपीहेदमितिप्रतीतिरतः सा प्रतीति
र्न सम्बन्धमाधिका । तथाहि—यन्तीहेदमितिप्रतीतिरलाद्धर्मधर्मिणो
सम्बन्धं कल्प्यते, तदा समवायादौ सम्बन्धेऽपि 'इह समवाये
घटत्वादिसम्बन्ध' इत्यादिप्रतीतिस्तत्राऽपि सम्बन्धं कल्पनीय
स्यात् । एवञ्च सम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्वीकारेऽनन्तरस्थापत्तिरिति भावः ।
नन्वन्त्येन सम्बन्धेऽपि सम्बन्धः, किन्तु सम्बन्धस्य स्वस्वरूपेणैव
क्वाऽपि वृत्तिरिति स स्वरूपान्नतिरिक्तत्वाद्गौणः, अतस्तत्र न
सम्बन्धव्यवहारः, प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् ।
तत्र च नाऽनन्तर्येति चेत् । तदाह—गौणभेदः=अयं मुख्योऽयं
गौण इत्येवभेदः, नाऽपि=नैव, अस्तीति शेषः । उभयत्र
सम्बन्धत्वे तुल्ये एक प्रधानमपरो गाण इतिप्रतिपादयितुमयोग्यम् ।
अहि नाम्बणे नाम्बणत्वं मुख्यम्, तत्पुत्रे च गौणं भवति ।
तथा घटे घटत्वस्य सम्बन्धो मुख्यश्चेद्धटे घटत्वसम्बन्धस्याऽपि
सम्बन्धो मुख्य एव भवेत् । वैषम्ये राजाऽभावादिति भावः ।
कथञ्चिद्गौणमुच्यतेकल्पनायामपि न निस्तार इत्याह—अपि च=किञ्च,
लोकावाधः=लोकेन लोकेप्रतीत्या वाधो निरोधो, जायते इतिशेषः ।
नहि लोका 'इह कपाले घट' इत्येव प्रतीयन्ति, किन्तु घटे

कपाल इत्येवमेव । न च घटे कपाल इतिप्रतीतिरपीहेदमिति-
प्रतीतिरेव, तथा च कथं लोकत्राध इति वाच्यम् । लोके हि
घटे कपालस्तादात्म्येनैव प्रतीयते, न तु केनाऽपि सम्बन्धेन,
बालगोपालादीनां तादृशसम्बन्धव्युत्पत्तेरेवाऽभावात् । एवं च यथा
तेषां सम्बन्धं विनैव प्रतीतिस्तथा भवत्वन्येषामपीति सम्बन्धस्यैव
शशशृङ्गायमाणत्वात्कथं तद्वलाद्धर्मधर्मिव्यवहारः सम्भवेत् ? , तस्मा-
द्धर्मधर्मिणोः सामान्यविशेषयोश्च तादात्म्यमेव, नतु भेदः । न
च तयोरभेदस्वीकारेऽस्यायं धर्म इति भेदेन व्यवहारस्त्वल्पक्षे-
प्यनुपपन्न एवेति वच्यम् । तथा व्यवहारबलात्कथञ्चिद्वेदस्याऽपि-
स्वीकारात् । त्वत्सम्मत एकान्तेन भेदपक्ष एव निराकरणविषयो
न तु कथञ्चिद्वेदपक्षोऽपि । कथञ्चिद्वेदाऽभेदस्यैवोक्ताऽनुपपत्तिपरि-
हारसमर्थतयेष्टत्वादिति भावः ॥७॥

यच्चाऽऽहुः परे-सामान्यं द्विविधम्, परं सत्ताऽपरं द्रव्य-
त्वादि । सा च सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु त्रिष्वेव, न सामान्ये, अन-
वस्थापत्तेः, नाऽपि नित्यद्रव्याणां परस्परव्यावर्तकेऽनवस्थापत्तिभिर्या
स्वतो व्यावृत्ते विशेषे, स्वतो व्यावृत्तत्वस्य तद्रूपस्य हान्यापत्तेः,
सामान्यस्यैव तत्राऽपि व्यावर्तकत्वसम्भवात् । न चाऽपि समवाये,
यतः समवाये सामान्यं समवायान्तरेण स्यात् । न च सम-
वायाऽन्तरमस्ति । तस्मात्त्रिष्वेव सामान्यमिति न सामान्यविशेष-
योरभेदसम्भव इति । तदेवमादि दूषयति—

सतामपि स्यात्क्वचिदेव सत्ता
चैतन्यमौपाधिकमात्मनोऽन्यत् ।
न सविदानन्दमयी च मुक्तिः
सुसूत्रमासूत्रितमत्वदीयेः ॥८॥

अन्यय — सत्ता सतामपि क्वचिदेव स्यात् ?, आत्मन चैतन्य
मौपाधिकमन्यत् ?, मुक्ति सविदानन्दमयी न च ?, अत्वदीयै
सुसूत्रमासूत्रितम् । । । ॥८॥

व्याख्या—सत्ता=सत्सन्तित्यनुवृत्तिप्रत्ययहेतु सत्ताख्य पर सामान्यम्,
सताम्=सन्तिप्रतीतिविषयाणा पदार्थानाम्, अपिर्विरोधे, क्वचि
देव = केपाश्चिद्द्रव्यगुणकर्मणामेव, न तु सर्वेषाम्, स्यात् ?=
भवेत् ?, काकुरयम् । अपि तु सर्वेषामेव स्यादिति ध्वनि ।
तत्र युक्तिश्च सतामपीति साभिप्रायपदेनैव सूचिता । सता भावो
हि सत्ता सत्सु चेन्न स्यात्तर्हि सत्तन न स्यात् । यो हि
यद्वाच स तत्रैव भवति । एवञ्च सामान्यस्य सर्वत्रैव पदार्थे
सत्त्वात्, विशेषस्य च स्वतोऽव्यावृत्तम्याऽनुना पदार्थान्तरभूतस्य
फलाऽभावात्स्वीकाराद्, व्यावृत्तिप्रत्ययविषयतया सर्वस्यैव च विशेष
पात्मकत्वात्सामान्यविशेषयोरभेदे न किमपि बाधकम् । सम्प्रति पराभि
मतम्याऽऽमचैतन्ययोर्भेदस्य विभेदाय प्रथम तदुपन्यस्यति—आत्मनः=
आत्मसम्बन्धि, चैतन्यम्=चेतनम्य मान, नानमित्यर्थ, । औपा
धिकम्=शरीररूपोपाध्यवच्छिन्नम् । अन्यथाऽऽत्मनो व्यापकत्वेन

घटादेरपि सचेतनत्वापत्तेः । अनः शरीरे एवाऽऽत्मनि ज्ञानोत्प-
त्तिरिति शरीरं चैतन्यावच्छेदकमिति भावः । अतएव, अन्यत् =
आत्मनो भिन्नम् । अन्यथाऽऽत्मनोऽपि सोपाधिकत्वापत्तिः, चैतन्यनाशे
नाशापत्तिश्च स्यादिति भावः । ननु तर्हि मुक्तिदशाया शरीर-
रूपोपाधिविरहादात्मनो निश्चेतनत्वापत्तिरिति चेत्, चैतन्यस्य सोपा-
कृत्योपपत्तिरलान्मुक्तावात्मनो निश्चेतनत्वस्येष्टत्वात् । तदेवाह -
मुक्तिः=मोक्षः, संविदानन्दमयी=संविज्ज्ञानम्, सा च, आनन्दश्च,
तौ प्रकृतौ यस्यां सा, तादृशी, न=नैव, सविदानन्दशून्य इत्यर्थः ।
चो हेतौ, यत आत्मनोऽन्यच्चैतन्यमतो मोक्षे आत्मनः स्वरूपेणाऽ-
वस्थानात् तत्र ज्ञानमानन्दो वेति भावः । तदेतत्सर्वं निर्यु-
क्तिकतयोपहसन्नाह—अत्वदीयैः= त्वदाज्ञाननुवर्तनात्त्वत्सम्बन्धरहितैः
परै वैशेषिकैः, सुसूत्रम्=सूत्रणस्य निर्युक्तिकत्वेन मुख्यार्थवाधाद्वैपरीत्य-
लक्षणसन्बन्धेन लक्षणयोत्सूत्रमित्यर्थः । अप्रमाणमिति यावत् ।
परिहासाऽतिशयश्च व्यङ्ग्यः । आसूत्रितम्=सन्दब्धम् ॥८॥

ननु त्वत्कथनं निर्युक्तिकमिति वचनमात्रेण न कस्याऽपि
कथनं निर्युक्तिकं भवति, किन्तु तथाविधयुक्त्युपन्यासेनेत्यतस्तादृगी
युक्तिं प्रदिदृर्गयिपुरात्मनो व्यापकत्वाश्रयेणैव परोक्तिप्रवृत्तेस्तदेव
निराकरोति—

यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र
कुम्भादिवन्निप्रतिपक्षमेतत् ।

तथापि देहाद्देहात्मतत्त्व—

मतत्त्वगदोपहता पठन्ति ॥९॥

अन्वय — यो यत्र दृष्टगुण स तत्रैव, कुम्भान्वित् । निष्प्रति-
पक्षमेतत् । तथापि अतत्त्वगदोपहता आत्मतत्त्व देहाद् बहि
पठन्ति ॥९॥

व्याख्या — यः=पदार्थ, यत्र=यस्मिन् देशे, दृष्टगुणः=दृष्ट उप-
लब्धो गुण उपकारो यस्य स तादृश, दृष्टोपकार इत्यर्थ, अर्थ
निराकारीति यावत् । स=पदार्थ, तत्र=तस्मिन् देशे, एवेत्य
वधारणे, स च भिन्नत्रय । नाऽन्यत्रेति फलितार्थ । तत्र
दृष्टान्तमाह—कुम्भादिवत्=घटान्वित् । गृहेऽयत्रिया कुर्नेन् घटादि-
गृहे एव वर्तमानो भवति, न तु बहि । अधकृत्याऽभावे
वस्तुन सत्यस्य शशशृङ्गान्विद्धाग्निसमाश्रयात् । एवञ्चाऽऽ-
त्मा शरीरमाश्रयति, तत्रैव दृष्टगुणत्वात् । यो यत्र दृष्टगुण,
स तत्र वृत्ति, घटादिवन्तित्यनुमानादेवाऽऽत्मनोऽव्यापकत्वं सिद्धयति ।
तथा चाऽऽत्मनो व्यापकत्वमूलकं चैतन्यस्य शरीरोपाश्रित्य मोक्षस्य
चिदानन्दस्वरूपप्रभावश्च 'मूल नास्ति तुल्य शरीरे' तिन्या
येनाऽनवमरप्रप्ते । नचाऽत्रानुमाने हेत्वाभास इत्याह—एतद्=उपद-
र्शितमनुमानम्, निष्प्रतिपक्षम्=गमप्रतिपक्षम्, प्रतिपगतिष्कान्तमि-
त्यर्थ, दोषाऽभावात्तद्वेतुर्निति यावत् । प्रत्यङ्गैर्गत्र तादृशव्याप्तिमहात्प्र

त्यक्षस्य च बाधाऽयोगादिति भावः । एवञ्च परेषामात्मनो व्यापकत्ववर्णनमज्ञानविजृम्भितमेवेत्याह—तथापि=प्रमाणेनाऽऽत्मनोऽव्यापकत्वसिद्धावपि, अतत्त्ववादोपहताः=अतत्त्वम्याऽव्यथार्थस्य वादः स्वीकारः, तेनोपहता नष्टबुद्धयः परे, आत्मतत्त्वम्=आत्मरूपं पदार्थम्, देहाद्=शरीराद्, बहिः=अन्यत्राऽपि देशे, पठन्ति=कथयन्ति, आत्मानं व्यापकं कथयन्तीति यावन् । अत्र पठन्तीत्यनेन मुक्तादिवन्पदात्त्वं जडतयाऽबुद्धैव रटन्ति, न तु तत्र मननमपि कुर्वन्तीति नाऽतिशयस्तेषां सूच्यते । एवञ्चाऽऽत्मनोऽव्यापकत्वसिद्धौ चैतन्यं घटादावप्रसङ्गान्न शरीरोपाधिकत्वम्, एवञ्च मोक्षे चैतन्यसत्त्वे न किमपि बाधकम्, चैतन्यस्याऽऽत्मोपादानत्वान्निरुपाधिकत्वादा मनश्च मोक्षे सत्त्वादिति हृदयम् ॥९॥

तदेवं वैशेषिकादयुक्तं सयुक्तिं निराकृत्य परवादिनिग्रहाय तैः कृतं छलादिनिग्रहस्थानोपदेशं सोल्लुण्टनोक्त्योपहसति—

स्वयं विवादग्रहिले वितण्डा—

पाण्डित्यकण्डूलमुखे जनेऽस्मिन् ।

मायोपदेशात्परमर्मं भिन्द—

ब्रह्म ! विरक्तो मुनिरन्यदीयः ॥१०॥

अन्वयः—स्वयं विवादग्रहिले वितण्डापाण्डित्यकण्डूलमुखे अस्मिन्

जने मायोपदेशात्परमर्म भिन्दन् अहो ! अन्यनीयो मुनि-
विरक्त ॥१०॥

व्याख्या — स्वयम्=आत्मनैव, उपदेश विनैवेत्यर्थ । विवाद-
ग्रहिले=निवानो विकथा, स्वमतस्य सदसद्विवेकाऽनाश्रयेण समर्थ
नमिति यावत् । तत्र ग्रहिल कथाग्रही, तस्मिन्, विवादप्रिये
इत्यर्थ । विवादस्य विशिष्टवादादर्थक्यनिराकरणहेतुसूचनार्थं विरो-
पणान्तरमाह-वितण्डापाण्डित्यकण्डूलमुखे=वितण्डा स्वमतस्थाप-
नाऽनपेक्षपरमतखण्डनाऽऽग्रह, तत्र यत्पाण्डित्य नैपुण्य तस्मात्तद-
भिमानात्, कण्डूल भाषणलम्पट मुख यस्य तादृशे, परमत यथा-
कथञ्चिनिराकरिष्याम्येवेतिदुरभिमानेनाऽनिवारणीय भाषण यस्य
तादृशमुखे इत्यर्थ । कण्डूद्वयुत्पन्ना यथा घर्षणेनैव शाम्यति, नाऽ
प्युपेक्षितु शक्या भवति । तथा परस्य वितण्डापाण्डित्यस्य भाष-
णलम्पट मुख न मुद्रितु शक्यत इति भाव । अस्मिन्=अनु-
भूयमाने, जने=लोके निपये, मायोपदेशात्=मायाया छला-
दीना निग्रहस्थानादीनामुपदेशाद् उपदेश विधाय, परमर्म=पर-
स्य प्रतिमादिनो मर्म सिद्धान्तमूलहेतुम्, भिन्दन्=दूषयन्,
अहो !=संसेदमाश्चर्यं यत्, अन्यर्दीय.=परैरनुसृत, मुनि'=गौत-
मादिमुनि, विरक्तः=अप्रीत । कथमन्यथा पीतमद्ये मर्कटे
भूतसञ्चारतुल्य वैतण्डिके छलाद्युपदेश कुर्यात् ? । अयं भाव-
गौतमेन हि “ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयव-

तर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्व-
ज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगमः" इत्युक्तम् । तदेतत्परवादिप्रयुक्तसद्भ्युक्ति-
निराकरणाऽसमर्थोऽप्रीतो जातः, पराजितो हि ग्लायत्येव । अत एव
सदसद्विवेकमुपेक्ष्य यथाकथञ्चित्परवादी जेतव्य इति च्छलाद्व्यु-
पादिशत् । न च छलाद्याचरणेन मुक्तिः, किन्तु भवपरम्परैवेति
तदुपदेशस्तस्याऽप्रीतत्वं साधयति । स्वस्थस्य तथाऽऽचरणाऽ-
भावादिति भावः ॥१०॥

तदेवं गौतमादीनामनाप्तत्वं सयुक्तिकं प्रतिपाद्य सम्प्रति जै-
मिन्यादीनां तत्प्रतिपिपादयिषयाऽऽह—

न धर्महेतुर्विहिताऽपि हिंसा
नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च ।
स्वपुत्रघातान् नृपतित्वलिप्सा—
सब्रह्मचारि स्फुरितं परेषाम् ॥११॥

अन्वयः—विहिताऽपि हिंसा धर्महेतुर्न न च अन्यार्थम् उत्सृ-
ष्टम् अपोद्यते, परेषां स्फुरितं स्वपुत्रघाताद् नृपतित्वलिप्सासब्रह्म-
चारि ॥११॥

व्याख्या—विहिता=वेदादौ प्रतिपादिताऽपि, अपिना किमुताऽप्रतिपा-
दितेति सूच्यते, हिंसा=प्राणव्यपरोपणम्, धर्महेतुः=शुभाऽदृष्टजनकम्,

न=नैव । ननु “ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपण हिंसे ” ति स्याद्वादिना
 स्वीक्रियते, प्रमादश्चाऽविहितत्वमेव, तत्कथं वेदे ‘ श्वेत वायव्यमजमा
 रुमेत भूतिराम,, इत्यादिना विहिताया हिंसाया प्रमादाऽज-
 निताया न धर्महेतुत्वमिति चेन्न । “ न हिंस्यात्सर्गाणि भूतानी ’
 ति निषेधनाक्येन सामान्यतो हिंसाया दुर्गतिहेतुत्वाऽप्यगमात् ।
 एवञ्च विहिताया हिंसाया प्रमादयोगाऽभावाद् धर्मजननत्वमिति
 जैमिनीया शोचनीया एवेति भावः । ननु हिंसाया निषेधो
 विधानं च द्वयमपि वेदे एव, एवञ्च हिंसानिषेधरूपस्य सामान्यस्य
 विशेषनिहिता हिंसाऽपनादिका स्यादिति चेन्नेत्याह—नच=नैव,
 उत्सृष्टम्=उत्सर्गतो विहितम्, सामान्यतो विहितमित्यर्थः ।
 अन्यार्थम्=भिन्नविषय सन् । अपोद्यते=निशेपेण बाध्यते । सा-
 मान्यस्य विशेषस्य च समानविषयत्व एवोत्सर्गाऽपनादभावः, न
 तु भिन्नविषयत्वे, “ उत्सर्गसमानदेशा अपनादा ” इति न्यायात् ।
 अन्यथा सर्वस्यैव सामान्यस्य सर्गो विशेषोऽपनाद स्यात् । अस्ति
 चाऽत्र सामान्यविशेषोभिन्नविषयता । यतो ‘ न हिंस्यादि ’ त्या-
 दिवाक्यानि हिंसाया दुर्गतिहेतुत्वप्रतिपादनाय सामान्यतः प्रवृत्तानि,
 “ श्वेत वायव्यमि ” त्यादीनि च वाक्यानि हिंसाया धर्महेतु-
 त्वप्रतिपादनाय विशेषतः प्रवृत्तानीति द्वयोर्भिन्नविषयत्वस्य विस्पष्टतया
 नोत्सर्गाऽपनादभावः सम्भवति । न च न भिन्नविषयत्वम्, मूल्या-
 णिहेतुतया तादृगाहिंसावाक्यानां हिंसाया नर्गन्तिहेतुत्वनिषेधाध्ववादिति
 वाच्यम् । एवमपि निरागता दोषः ।

वत्परिपालनीयानां तेषां पशूनां भूत्याद्यर्थमपि विवेकिनां सहृदयानां हिंस्यत्वात् । किञ्च भवतु तादृगहिंसया भूत्यादिप्राप्तिः, तथापि हिंसायाः सामान्यतो दुर्गतिहेतुत्वमपि स्यादेव, यदुक्तमीश्वरकृष्णेन “ दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धक्षयातिशययुक्तः ” इति, तदेतत्सर्वं मनसि कृत्वाऽऽह— परेषाम् = जैमिनीयादीनाम्, स्फुरितम् = हिंसया भूत्यादिप्राप्तिरूपप्रतिभोन्मेषः, स्वपुत्रघातात् = स्वपुत्रवधं विधाय, नृपतित्वलिप्सासन्नह्यचारि = नृपतित्वस्य राज्यस्य या लिप्सा लब्धुमिच्छा तत्सन्नह्यचारि सदृशम्, यथा हि पुत्रवधेन राज्यलाभेऽपि पुत्रवधजन्यः शोको दुर्निवारः, शोकं प्रतीष्टवियोगस्य सामान्यतो हेतुत्वात्, तथा हिंसया भूत्यादिप्राप्तावपि दुर्गतिर्दुर्निवारा, हिंसायाः सामान्यतो दुर्गतिहेतुत्वादिति भावः ॥११॥

तदेवं जैमिन्यभिमतं निराकृत्य गौतमकणादजैमिनिसम्मतं ज्ञानस्य स्वतोऽग्राह्यत्वं निराकुर्वन्नाह—

स्वार्थाऽवबोधक्षम एव बोधः

प्रकाशते नार्थकथाऽन्यथा तु ।

परे परेभ्यो भयतस्तथापि

प्रपेदिरे ज्ञानमनात्मनिष्ठम् ॥१२॥

अन्वयः—बोधः स्वार्थाऽवबोधक्षम एव प्रकाशते, अन्यथा तु

अर्थकथा न, तथापि परे परेभ्यो भयत ज्ञानमनात्मनिष्ठ
प्रपदिरे ॥१२॥

व्याख्या—बोधः=ज्ञानम्, स्वार्थान्नोद्यधमम्=स्वस्य स्वरूपस्याऽ-
र्थस्य विषयस्य चाऽवचोत्रे प्रकाशने क्षम समर्थ एव, न तु कदाप्य
समर्थ इत्यवधारणफळम् । यो हि प्रकाशको भवति, स स्वस्यान्यस्य
च प्रकाशको भवति, यथा प्रतीपादि, अतो ज्ञान विषय प्रकाशयति
चेत्स्वमपि प्रकाशयत्येव, स्वतोऽप्रकाशस्य घटादे परप्रकाशनाऽ-
प्रमिद्धेरिति मान । एवञ्च यज्जेमिनीया आहु—“ज्ञान न
स्व प्रकाशयति, स्वात्मनि क्रियासिरोधात्, न ह्यसि स्व छेत्तु
शक्तः, तस्माज्ज्ञानेनाऽथ प्रकाश्यते, अथप्रकाशश्च नान विनाऽनु
पपन्न इत्यर्थापत्त्या नानमुपलभ्यत” इति । नैयायिकाश्चाऽऽहु—
“ज्ञान मानसप्रत्यक्षाऽऽत्मकाऽनुन्यप्रमायप्रकाश्यम्, ईश्वरज्ञानभिन्नत्वे
सति प्रमेयत्वात्, घटादिवन्ति” इति, तान् प्रत्याह—अन्यथा=
ज्ञानस्य स्वार्थोभयप्रकाशकत्वाऽनङ्गीकारे, तु पूर्वस्माद्विशेषद्योतनार्थं,
त विशेषमेवाह—अर्थकथा=पदार्थोक्ति, न=नैव, स्यादितिशेष ।
अयमाव, नानस्य प्रकाशनेऽन्याऽपेक्षणे तत्प्रकाशनेऽप्यन्यापेक्षेत्य-
पेक्षाया अप्रामादयनमथापस्या ज्ञानप्रकाशनमेव दुर्लभमित्यर्थ-
प्रकाशनमपि न स्यात् । ततश्च पदार्थमोघाभावे कुनस्तदुक्ति
सम्भवेत् ? । शब्दव्यग्रहारे नानस्य कारणत्वात् । यदुक्त
‘स्वात्मनि क्रियासिरोधादि’ इति तत्र । नहि नान स्व प्रकाश

यति, अपि तु प्रकाशस्वरूपतया स्वयं प्रकाशते, यथा च दीप-
 प्रकाशने न दीपान्तराऽपेक्षा, तथा ज्ञानप्रकाशने न ज्ञानान्तराऽ-
 पेक्षेति । नैयायिकोक्तमनुमानञ्च सत्प्रतिपक्षम् । ज्ञानं स्वप्रकाशं
 ज्ञानत्वाद्, ईश्वरज्ञानवदि' त्यनुमानान्तरस्य सत्त्वात् । किञ्चा-
 र्थापत्त्याऽनुव्यवसायेन वा ज्ञानोपलम्भस्वीकारे ज्ञानप्रकाशे कति-
 पयक्षणविलम्बोऽर्थापत्त्यादिव्युत्पत्तिरहिताना साधारणजनानां सर्वदैव
 ज्ञानाप्रकाशश्च स्यात् । न च तथानुभवः । सर्वेषामेवाऽविलम्बे-
 नैवाऽर्थापत्त्याद्यननुसन्धानेनैव च ज्ञानोपलम्भात् । तस्माज्ज्ञानं
 स्वपरप्रकाशकमिति सिद्धम् । तथापि=ज्ञानस्य स्वार्थोभय-
 प्रकाशकत्वे युक्तिसिद्धेऽपि सति, परे=गौतमादयः, परेभ्यः=वादि-
 सकाशाद्, भयतः=भयं प्राप्य, ज्ञानम्=बोधम्, अनात्मनिष्ठम्=
 आत्मनि स्वस्वरूपे निष्ठा प्रकाशकत्वेन स्थिति र्यस्य तत्तादृशम्,
 न आत्मनिष्ठम् अनात्मनिष्ठम्, स्वस्वरूपाऽनवभासकम्, ज्ञानस्याऽ-
 र्थप्रकाशकत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्स्वस्वरूपाऽप्रकाशकत्वम्, प्रपेदिरे=स्वी-
 कृतवन्तः । अत्र भयत इत्युक्त्या पामरत्वं सूचितम् । पामरा हि
 भयादसदपि स्वीकुर्वन्ति, न तु विवेकिनः, प्राणान्तेऽपि तेषां
 न्यायाज्यागात् । किञ्च ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे युक्तिसिद्धेऽपि
 यत्तदस्वीकारः, तत्र भयं विना नाऽन्यो हेतुर्भवितुमर्हतीति परेषां
 परिहासोऽपि ध्वन्यते ॥१२॥

अतएव जगदसत् । ननु तर्हि कथं तत्प्रतिभास, न ह्यसन्ना
काशकुमुमादि प्रतिभासत इति चेन्न । मायया तस्य प्रति
भासादिति चेदन्तिमत दूषयति—

माया सती चेद् द्वयतत्त्वसिद्धि-
रथाऽसती, हन्त ! कुत प्रपञ्च ? ।
मायैव चेदर्थसहा च तर्त्कि
माता च बन्ध्या च भवेत्परेषाम् ? ॥१३॥

अन्वय — माया सती चेद् ?, द्वयतत्त्वसिद्धि, अथ असती, हन्त !
प्रपञ्च कुत ?, माया एव अथसहा चेत्, तत् किं परेषा माता
च बन्ध्या च भवेत् ? ॥१३॥

व्याख्या—माया=अविद्या, सती=सत्तत्त्वम्, चेद्=यदि, अस्ति,
तत इति शेष । द्वयतत्त्वसिद्धि =द्वयस्य द्वयवयवस्य तत्त्वस्य
पदार्थस्य ब्रह्ममायोभयरूपपरमायस्य सिद्धि, आपत्ततीतिशेष ।
ततश्च त्रैकैक सन्निति सिद्धान्तो भज्येत । मायाया द्वितीयस्य
तत्त्वस्याऽपि सत्त्वान्ति भाव । अयेति=पक्षान्तरे । असती=
अपारमार्थिका, मायेति सम्बध्यते । हन्तेति चेदर्थे, तथा च
मायाऽपारमार्थिका चेन्नित्यर्थ । ननु तन किमित्याह—प्रपञ्च=
मायया प्रतिभासमानत्वेन स्वीकृत जगत्, कुत=कस्माद्धेतो
सम्भवेत् ?, न कुतोऽपीत्यर्थ । जगत् प्रतिभासे मायैव हेतुत्वे

नाऽभ्युपगम्यते, सा च स्वयमसती कथं परं प्रतिभासयितुं सम-
 र्था स्यात् ?, असतोऽर्थक्रियाकारित्वविरोधादिति भावः । नन्वपार-
 मार्थिकेष्वपि मृगतृष्णोन्द्रजालादिषु जलादिप्रतिभासदर्शनादसत्यामपि
 मायायामर्थक्रिया स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—माया=अविद्या, एवकरोऽ-
 वधारणाऽर्थः, न त्वन्येत्यर्थः । अर्थसहा=अर्थस्य सहा, अर्थ-
 क्रियायोग्या, चेद्=यदि, चो हेतौ, यत इत्थम्, तत्=ततः, किमि-
 ति प्रश्ने, परेषाम्=ब्रह्माऽद्वैतवादिनाम्, माता=प्रसवित्री, च,
 वन्ध्या=प्रसवशून्या, च, भवेत्=स्यात् ?, चद्वयं सामानाधिकरण्यार्थम्
 विरोधार्थञ्च । यदि मायाऽसत्यप्यर्थसहा, तदा वन्ध्या कथं न
 प्रसवित्रीत्युपहासः । वन्ध्यायाः प्रसवाऽयोग्यत्वमेव वन्ध्यात्वम्,
 अर्थक्रियाऽयोग्यत्वमेव चासत्त्वम् । एवञ्च वन्ध्योपमाया मायाया
 असत्या नार्थक्रियारूपप्रसवसम्भव इति मायायाः सत्त्वस्वीकार आव-
 श्यक इति न ब्रह्माऽद्वैतमिति भावः । श्रुतिश्चेदंपदवाच्ये जगति
 कथञ्चिदभेदप्रतिपादनपरत्वेनाऽपि सङ्गच्छते इति न तद्वलेन ब्रह्माऽ-
 द्वैतसाधनमुचितमनुभूयमानं जगदपह्नुत्येति हृदयम् ॥१६॥

ननु त्वदुक्तं वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकत्वं न घटते, सामा-
 न्यस्यैकत्वाद्विशेषाणां चाऽनेकत्वादिति तर्कं विघटयन्, पूर्वो-
 क्तयुक्त्या पदार्थानां सामान्यविशेषाद्यात्मकत्वं समर्थ्योपसंहरंश्चाह—

अनेकमेकात्मकमेव वाच्यम्

द्वयात्मकं वाचकमप्यवश्यम् ।

अतोऽन्यथा वाचकवाच्यकल्लसौ—

वतानकाना प्रतिभाप्रमादः ॥१४॥

अन्वय — वाच्यम् एकम् एव अनेकात्मकम्, वाचकम् अपि
अवश्य द्वयात्मकम्, अत अन्यथा वाचकवाच्यकल्लसौ अताव-
काना प्रतिभाप्रमादः ॥१४॥

व्याख्या—वाच्यम्=घटादि पदार्थ, एकम्=सामान्यरूपेणाऽभिन्नम्,
एवकारेण कथञ्चिदभेदाऽन्धारण क्रियते, सदितिशेष । अनेका-
त्मकम्=विशेषरूपेण विभिन्नम्, सङ्ग्रहनयेनैक व्यवहारनयेन च
विभिन्नमिति यावत् । तथा—व्यवहारनयेनाऽनेकमेव सङ्ग्रहनये-
नैकमपीत्यपि । तथा—वाचकम्=शब्दोऽपि, अपिना वाच्यसमुच्चय,
अवश्यम्=निश्चयेन, द्वयात्मकम्=एकाऽनेकात्मकम्, सामान्यविशे-
षरूपेणेति भावः । ननु विशेषाणामनेकत्वात् प्रत्येक विशेषस्य
सामान्यरूपत्वात्सामान्यस्याऽप्येवमनेकत्वमापतितमिति चेत्, सत्यमे-
तत् । सदृशपरिणामो हि सामान्यम्, तच्च प्रतिव्यक्ति कथ-
ञ्चिदभिन्नमपीति सामान्यमप्येकाऽनेकात्मकम्, तथा शब्देऽपि सामान्य-
विशेषरूपेणैकाऽनेकात्मकमिति बोध्यम् । तथा एकोऽपि घटो
घटशब्दश्च सामान्यविशेषनित्याऽनित्यत्वाद्यनेकधर्मात्मकः, पूर्वोक्त
युक्तेरित्युपसंहारेऽप्याशयः । अतः=वाच्यवाचकानामेकाऽनेकात्मक-
त्वस्य युक्तियुक्तत्वाद्देतो । अन्यथा=प्रकारान्तरेण, सामान्यमेव,

विशेष एवेत्याद्येकान्तत्वेणेत्यर्थः । वाचकवाच्यकलमौ=वाचकस्य-
वाच्यस्य च कल्पनाया विषये, अतावकानाम् = त्वदननुसृतृणां
तीर्थान्तरीयाणाम्, प्रतिभाप्रगादः=नवनवोन्मेषबुद्धिवैगुण्यम्, अस-
त्कल्पनादिति भावः ॥१४॥

अथ यत्कापिला आहुः—“मत्त्वग्जन्ममसां सान्याऽवस्था
प्रकृतिः, ततो महत्तत्त्वाख्या बुद्धिस्मनोऽहङ्कारः, ततश्च पञ्चज्ञाने-
न्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि, मनः, शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धतन्मात्राण्याकाशादिष्वमहाभूतजनकानीनि पञ्चविंशतिनत्त्वा-
नि, तत्र बुद्धिरुभयमुखदर्पणाकारेति तत्रेन्द्रियद्वारेण विषयाः प्रति-
सङ्क्रामन्त्येकतः, अन्यतश्च पुरुषचिच्छक्तिर्विषयपरिच्छेदशून्या प्रति-
विम्बते, अत एव बुद्धिः स्वयं जडाऽपि चित्प्रतिविम्बात्सचेत-
नेव भासते । ततश्च बुद्धेरेव सुखादि र्न नमेति विवेकाऽ-
ग्रहादहं सुख्यहं दुःखीति पुरुषो मन्यते । वस्तुतस्तु पुरुषश्चेतनः
पुष्करपलाशवन्निलैः । अतस्तस्य न बन्धमोक्षौ, किन्तु प्रकृते-
रेव तौ । सैव हि नानापुरुषाऽऽश्रया सती वच्यते मुच्यते च ।
पुरुषे तु विवेकाऽग्रहादेव तथोपचार-इति । तदेतद्विरुद्धमित्याह—

चिदर्थशून्या च जडा च बुद्धिः

शब्दादितन्मात्रजमम्बरादि ।

न बन्धमोक्षौ पुरुषस्य चेति

कियञ्चै र्गच्छिं विरोधि ॥१५॥

अन्वय — चिद् अथशून्या, बुद्धिश्च जडा, अम्बराणि च शब्दा
दितन्मात्रजम्, पुरुषस्य च न वन्धमोक्षौ, इति जटं विरोधि कियद्
न ग्रथितम् ? ॥१५॥

व्याख्या — चित् = चैतन्यम्, अर्थशून्या = विषयसम्बन्धरहिता, बुद्धि =
प्रकृतिपरिणामो महत्तत्त्वम्, चो विरोधे, तदाह — जडा = प्रतिनि-
धनाद्विषयसम्बन्धवत्यपि तत्परिच्छेदरहिता, अम्बरादि = आकाशादीनि
पञ्चमहाभूतानि, च समुच्चये, शब्दादितन्मात्रजम् = शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धतन्मात्रास्त्येभ्यः सूक्ष्मेभ्यो जातम् । पुरुषस्य = चेतनस्य,
च. पूर्वोक्तमनुचायक । वन्धमोक्षौ = संमाराऽपरिणामौ, न = नैव, इति =
एव प्रकारम्, जटं = तत्त्वगान्तरिद्रै, यतो जटा अतः, विरोधि =
असङ्गतम्, कियत् = किम्परिमाणम्, निम्ना, न ग्रथितम् = न निर-
द्धम्, अपि तु सर्वमेतद्विरोधेयं ग्रथितमित्यर्थः । तथाहि
चेतनम् = चित्यतेऽजयेति चित्, चेतना च स्वविषयपरिच्छेद एव,
तथा च कथं विषयसम्बन्धरहितं चेतन्यस्य म्यात्, तथासति
हि सा चिदेव न म्यात्, अतश्चिदाऽर्थशून्यं चेति निरुद्धम् ।
बोधनं बुध्यते वाऽजयेति बुद्धिः, विषयपरिच्छेदिका, सा कथं जटा
विषयाऽपरिच्छेदिका स्यात् ? यदि हि तथा स्यात् बुद्धिरेव न
स्यादिति बुद्धिर्नैवेति निरुद्धम् । अम्बरादेश्च सर्वरेव नित्यन्व-
न्वीकारेण तदुत्पादकत्वं निरुद्धम् । शब्दान्तिकानामात्मनोऽपि परिणा-
मिन्वे तेषामात्मनोऽपि गुणत्वमेव न स्यात् । न हि कारणं कार्य-

गुणो भवतीत्यतः शब्दादितन्मात्रजमन्वरादीति विरुद्धम् । बन्ध-
श्च पुरुषस्य प्रकृते भेदाऽग्रह एव, स चेतुरूपस्य न स्यात्तर्हि को
नामाऽन्यो बन्धो यः प्रकृतेरेव केवलं स्यात् ? तस्माद्विवेकाऽग्रह-
रूपो बन्धः पुरुषस्यैव, बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यादिति न
बन्धमोक्षौ पुरुषस्येति विरुद्धमिति बोध्यम् ॥१५॥

ननु सामान्यविशेषाद्यात्मकत्वं पदार्थस्य न घटते, वस्तुतः
पदार्थस्यैवाऽभावात् । सर्वमेवेदं जगन्नीलाद्याकारेण प्रतिभासमानं
ज्ञानमेव, बाह्यार्थस्वीकारे तस्य जडत्वेन प्रतिभास एव न स्या-
दिति चेत्तत्राऽऽह—

न तुल्यकालः फलहेतुभावो

हेतौ विलीने न फलस्य भावः ।

न संविदद्वैतपथेऽर्थसंवि-

द्विल्लनशीर्णं सुगतेन्द्रजालम् ॥१६॥

अन्वयः—संविदद्वैतपथे फलहेतुभावः तुल्यकालः न, हेतौ विली-
ने फलस्य भावः न, अर्थसंविद् न, सुगतेन्द्रजालं विल्लनशीर्णम् ॥१६॥

व्याख्या—संविदद्वैतपथे=संविद् ज्ञानम्, तस्या अद्वैतमेकत्वम्, ज्ञान-
मित्रस्य द्वितीयस्याऽभाव इतियावत् । तदेव पन्था मार्गः, पक्ष इत्यर्थः ।
तस्मिन्, ज्ञानमेवैकं न बाह्योऽर्थ इति पक्षे इत्यर्थः । फलहेतुभावः=फल-

च हेतुश्च तयोर्भावः, कार्यकारणभाव इत्यर्थः । तुल्यकालः= समकालः, न=नैव सम्भवेत् । जयमाशयः—यन्नि जानमेवेद सर्वं तर्हि जायमान ज्ञान ज्ञानादेव जायते इत्यायातम् । तच्च जायमान क्षणिकं चेत्, तत् समकालेन ज्ञानान्तरोन्पादकं स्यात्क्रमेण वा ? , नाऽऽद्य पक्षः, समकाले उत्पद्यमानयोर्गोत्रिपाणयोरिव तयो कार्यकारणभावाऽसम्भवात् । द्वयोरेव स्वोपक्षिप्यग्रतया कथमेकम परस्य कारणं स्यात् ? । अतः कार्यकारणयोर्पौर्नापर्यमेव, अतः सुष्ठूक्तम्—“न तुल्यकाल फलहेतुभावः” इति । तर्कस्तु क्रमेणैवेति चेत्तत्राऽऽह—हेतौ=कारणे, विलीने=क्षणिकत्वातिरन्वय नष्टे, सतीति ज्ञेयः, फलस्य=कार्यस्य, भावः=उत्पात्, न=नैव सम्भवतीत्यर्थः । कारणस्य पूर्वमेव नाशात्कार्यं न पश्चाद्भवितुमर्हति, नहि घटोत्पादात्पूर्वमेव कपालनाशे घटोन्पादः सम्भवति, उपादानम्येवाऽभावात् । अन्यथा कपालस्य घटकारणतैव न स्यात् । कपालं त्रिनैव घटोत्पादात् । तस्मात्कारणे सन्त्येव कार्यमिति स्वीकर्तव्यम् । तच्च क्षणिकज्ञानाऽद्वैतपक्षे न सम्भवतीति भावः । नन्वस्तु कार्यकारणभावो यथा भवति रोचते, क्षणिके नाऽक्षणिजेनोभयथा वा, न तत्र ममाऽऽग्रहः, किन्तु नानाऽद्वैतमस्त्विति चेत्तत्राह—अर्थसन्निधौ=अर्थज्ञानम्, न=न सम्भवति, तादात्म्येति घटज्ञः । घटज्ञानमित्येवमात्मवर्तमानम्, अथ घट इत्येव तर्हिर्गुणाध्यानं च न सम्भवति, तत्कारणस्य बाह्यार्थ इत्याभावापि भावः । तत्रापि तत्राह—सुगतेन्द्रजालम्=

सुगतस्य मायापुत्रस्य, उपलक्षणत्वाच्चदनुसारिणश्च, इन्द्रजालम्
तत्तुल्यक्षणिकज्ञानाऽद्वैतपथम्, यथेन्द्रजालं निःसारं दृष्टिव्या-
मोहकरं च, तथैव युक्तिरहितत्वादयथार्थत्वान्मतित्यामोहमात्रकरं
क्षणिकज्ञानाऽद्वैतपथमिति भावः । विल्वनशीर्णम्=विल्वनं युक्त्या
निराकृतमत एव शीर्णं विनष्टवस्तुवदनुपादेयमित्यर्थः ॥१६॥

केचिद्वैद्वाः सर्वमेव शून्यं मन्यन्ते, तथाचोक्तं तैः
“सर्व एवाऽयमनुमानाऽनुमेयव्यवहारो बुद्धयारूढेन धर्मधर्मिभावेन, न
बहिः सदसत्त्वमपेक्षते” इति, तन्निराकरिण्युराह—

विना प्रमाणं परवन्न शून्यः
स्वपक्षसिद्धेः पदमग्नूचीत ।
कुप्येत्कृतान्तः स्पृशते प्रमाण—
महो ! सुदृष्टं त्वदसूयि दृष्टम् ॥१७॥

अन्वयः—शून्यः प्रमाणं विना स्वपक्षसिद्धेः परवत् पदं न अग्नू-
चीत, प्रमाणं स्पृशते कृतान्तः कुप्येत्, अहो ? त्वदसूयि दृष्टं
सुदृष्टम् ॥१७॥

व्याख्या—शून्यः=शून्यं प्रतिपाद्यत्वेनाऽस्त्यस्येति सः, शून्यवादी,
प्रमाणं विना=प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमनाश्रित्य, स्वपक्षसिद्धेः=स्वस्य
पक्षः स्वस्वीकृतवादः, शून्यवाद इत्यर्थः । तस्य सिद्धेः निष्पत्तेर्ज्ञेश्च,

पदम्=स्यान् प्रतिष्ठा वा, परवत्=इतरवात्पितृ, यथेतरे वात्ति
 प्रमाणेनैव स्वप्न साधयति, न तु तद्विनेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः ।
 न=नैव, अशुवीत=प्राप्नुयात् । अप्रमाणस्य वादम्योन्मत्तरिपत
 कल्पन्वेन लोकाऽनुपादेयत्वात्पिति भावः । ननु प्रमाणेनैव शून्यवाद
 स्थाप्यते इति चेत्, तत्त्वयोपादीयमान प्रमाण शून्य वा स्यादशून्य
 वा ? नाद्य पक्ष, स्वयमसत् परसत्त्वकथाऽनधिहारात् । नहि स्वयम
 सिद्ध परान् साधयितुं समर्थो भवति ? । द्वितीय पक्षश्चेत्तत्राह-
 प्रमाणम्=प्रत्यक्षादिभ्यः, स्पृशते=सत्त्वेन स्वीकृते तुभ्य शून्य
 यादिने, दृष्टान्तः=सिद्धान्त, यमगजश्च, कृष्येत्=कुष्येत् । कुक्षे
 हि यमराजे भरणमवश्यमायि, तथा प्रमाणमस्त्वन्वीकारे सर्वशून्य
 वादसिद्धान्तो विरज्यते । प्रमाणस्यैवाऽशून्यस्य सत्त्वात् । प्रमाणा
 शून्यत्वे च प्रमेयस्याऽप्यशून्यत्वम् । अन्यथा प्रमाणमप्यशून्य
 न स्यात् । प्रमाणस्य प्रमेयाश्रयेणैव प्रवृत्तेरिति सर्वशून्यवाद
 उन्मत्तरिपतस्य एवेति तदतदुपहृतत्राह-अहो ! = उपहृष्टे,
 तदमृषिदृष्टम्=अमूयनि गुणेषु दोषानाविशुर्वेनीत्यमूयिनस्तुभ्य
 ममूयिन्ममूयिन, तं दृष्टम् अवधारितम्, तेषां वा दृष्ट दर्शन
 शून्यवादोऽयम्, सुदृष्टम्=शोभा र्त्तनम्, प्रमाणपरिणीतवार्तु
 दर्शनमेवेत्येव । तत्र चाऽमूयादर्शनेव हेतु, न हि कोऽपि
 गुण विहाय शुभमनिरूपणमाश्रयनीति भावः ॥१७॥

ये तु पूर्वोक्तोक्ताननुमन्नाय क्षणिकानाऽऽतरेणून्यत्व

पक्षमपहाय क्षणिकत्वपक्षमेवाऽङ्गीकुर्वन्ति बौद्धाः, तथाहि—सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्, यत्सत्तत्क्षणिकम्, यथा घटादयः । न चाऽत्र पक्षे कार्यकारणभावविरहोऽर्थज्ञानं वाऽऽपत्तिः सम्भवति, पूर्वपूर्वक्षणा-नामुत्तरोत्तरक्षणकारणत्वात्, ततश्च कपालादिक्षणो घटादिक्षणहेतुरिति न कार्यकारणभावाऽनुपपत्तिः । बाह्यार्थक्षणस्याऽपि स्वीकाराच्च घटादिक्षणस्य तज्ज्ञानक्षणेन विषयीकरणादर्थज्ञानस्य सूत्रपादत्वात् । न च ज्ञानक्षणाऽऽश्रय आत्मा न क्षणिकः, अन्यथा कपालक्षणस्य घटान्तराऽहेतुत्ववत्सोऽपि ज्ञानक्षणान्तरहेतुर्न स्यादिति वाच्यम् । क्षणिकज्ञानमेवाऽऽत्मा नाऽन्य इति प्रस्तुतदोषोद्भावनस्याऽनवसर-ग्रस्तत्वात् । एवञ्च पराभिमतः कर्मफलभोगभवमोक्षस्मृत्यादिरात्मधर्मो ज्ञानस्यैवेति । तान् प्रत्याह—

कृतप्रणाशाऽकृतकर्मभोग-

भवप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान् ।

उपेक्ष्य साक्षात्क्षणभङ्गमिच्छ-

न्नहो ! महासाहसिकः परस्ते ॥१८॥

अन्वयः — ते परः साक्षात् कृतप्रणाशाऽकृतकर्मभोगभवप्रमोक्ष-स्मृतिभङ्गदोषान् उपेक्ष्य क्षणभङ्गम् इच्छन् महासाहसिकः अहो ? ॥१८॥

व्याख्या — ते = तव, परः = त्वदाज्ञाया अननुसरणाद् दूषणाच्च

प्रतिस्पर्शी, चौद्ध इति यावत् । साधान्=विनाऽन्तरायमनुभूयमानान्,
 कृतप्रणाशाऽकृतकर्मभोगभवप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान्=कृतस्य प्रणा
 शश्चाऽकृतस्य कर्मणो भोगश्च भवस्य प्रमोक्षस्य स्मृतेश्च भङ्गश्च,
 ते च ते दोषाश्च तान्, उपेक्ष्य=अनिगृह्यतेव, एतच्च साहसिकवे
 चीनम् । क्षणभङ्गम्=पदार्थानामुत्पत्त्यनन्तर निरन्वय ध्वंसम्,
 इच्छन्=अभिलष्यन्, उपपन्नत्वत्वात्प्रतिपादयन्नित्यर्थ । अत्रेच्छ
 निति पदेन 'स इच्छत्येव, न तु लोकात्मना मन्यते' इति
 तस्य हतात्म्यं ध्वन्यते । महामाहमिक्रुः=महसाऽपायाऽविमर्शेन
 प्रवर्तते इति स साहमिक, स चाऽहो महाश्च, अनुभूयमाना
 नामप्यपायानामुपेक्षणाति भाव । अहो ? =विस्मयकरमेतत् ।
 कृतप्रणाशादयो दोषाश्चेत्यम्—सर्वे क्षणिकमिति कर्माणि क्षणिकम्,
 एवञ्च कृतस्य कर्मणोऽप्यन्यथैव फलभोग तत्काल नाग इति कृत
 प्रणाशो दोष क्षणिकत्वपक्षे । भोगश्च भवकृतकर्मण एव
 स्यात्, भोजकेन क्षणेन कर्माऽकरणात्, कर्तुश्च क्षणस्य पूर्वमेव
 तादृशो भोगक्षणेऽप्यस्यात् । यत्रैव कम तत्रैव भोगश्च न सम्भवति,
 द्वयोः कार्यकारणभावात्, तस्य च पूर्वोपर्यनिरन्त्वान् । एवञ्चाऽ-
 कृतकर्मभोगरूपो नैव क्षणिकत्वपक्षे । यतश्च क्षणिकत्वपक्षे कृत
 कर्माणां, अनो भवभङ्गोऽप्यपश्यते, कृतकर्मफलमेव हि भव,
 यो कृत यग कृतम्, कृतमपि क्षणिकत्वात्प्रतिपक्षमेव हि कस्य कृतो भव
 इति भवभङ्ग फलोन्नाभावप्रवृत्तरूपो नैव । यथाऽकृतकर्मभोग इत्ये
 त, तत्र प्रमोक्षभोगो ज्ञेयताज्ञानरूपो दोष, कृतस्य कर्मण

आत्यन्तिकताशात्तत्फलभोगाभावो हि मोक्षः, अकृतस्य कर्मणः फल-
भोगश्च भवन् निर्हेतुकत्वात्प्रयत्याऽप्यनिवारणीय एव । किञ्चाऽऽ-
त्मनोऽस्वीकाराज्ज्ञानस्य च क्षणिकत्वात्को वद्वोऽवतिष्ठते ?, यो
मुच्येत ? । तस्मात्क्षणिकत्वपक्षे मोक्षाभावप्रसङ्गरूपो दोषः । क्षणि-
कज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वपक्षे च स्मृत्यभावापत्तिरूपः स्मृतिभङ्गो दोषः,
यस्यैव ह्यनुभवस्तस्यैव स्मरणं भवति, नहि चैत्रेणाऽनुभूतं मैत्रः
कदापि स्मरति । अनुभविता च ज्ञानक्षणो विनष्ट एव, क्षणान्तरस्य
चाऽनुभव एव नास्ति, कुतस्तस्य स्मरणं स्यात् ?, ततो भवति
क्षणिकज्ञानाऽऽत्मवादिनः स्मृतिभङ्गरूपो दोष इति सङ्क्षेपः ॥१८॥

ननु कृतप्रणाशादिदोषाः क्षणानां परस्परं भेद एव सङ्ग-
च्छन्ते । न च क्षणा भिन्नाः, वासनया क्षणानां सन्ताने
पेक्याऽध्यवसायात् । एवञ्च येनैव कृतं तेनैव भुज्यते, येनाऽ-
नुभूतं तेनैव च स्मर्यते, यो हि वद्वः स एव मुच्यते चेति
कृतप्रणाशादिदोषा अनवसरग्रस्ता एवेति चेत्तत्राह—

सा वासना सा क्षणसन्ततिश्च

नाऽभेदभेदाऽनुभयै र्धटेते ।

ततस्तटाऽदर्शिशकुन्तपोत—

न्यायाच्चदुक्तानि परे श्रयन्तु ॥१९॥

अन्वयः — सा वासना सा च क्षणसन्ततिः अभेदभेदाऽनुभयैः

न घटेते, तत परे तटादशिशकुन्तपोतन्यायात् त्वदुक्तानि श्र-
यन्तु ॥१९॥

व्याख्या—सा=सुगताभिमता, एषा प्रस्तुता, वासना=क्षणसन्ताने
क्षणेषु प्रत्येकमभेदप्रत्ययजनक पूर्वपूर्वक्षणजन्य उत्तरोत्तरक्षणनिष्ठ
शक्तिविशेष, सा=इयमन्या, चः=समुद्भये, क्षणसन्ततिः=अभेदाऽ
ध्यवसिता क्षणपरम्परा, एतद्द्वयमपि, अभेदभेदाऽनुभयैः=अभे-
दश्च भेदश्चाऽनुभयश्च तै हृत्वा, एतेषा कस्याप्येस्स्याऽऽश्रयेणेत्यर्थ ।
न=नैव, घटेते=सङ्गच्छेते । तथाहि—न तावद् द्वयोरभेद, तथा
सति वासना वा स्यात्क्षणसन्तानो वा, न तूभयम् । द्वित्वस्य
व्यक्तिभेदादित्यतत्वात् । नाऽपि तयोर्भेद, यदि हि वासना भिन्ना
स्यात्क्षणिकैव स्यात् । ततश्च वासनाक्षणसन्तानेऽपि क्षणेऽप्यभेद
प्रत्ययार्थं वासनान्तरमपेक्षणीयमित्यनवस्था । सा वासनाऽक्षणिका
चेद्, विनष्ट सर्गक्षणक्षयवादेन । शब्दान्तरेण नित्यात्मस्वीकारा
पक्षिश्च । नाऽप्यनुभयपक्ष, भेदाऽभेदाभ्या विलक्षणस्य प्रकारस्य
बौद्धमतेऽस्वीकारात्, उभयप्रतिपेदेऽनन्तुत्वप्रसङ्गात् । एवञ्च कथञ्चि
द्भेदाभेदपक्ष एव स्वीकरणीय इति स्याद्वादो विजयते ।
तदाह—ततः=उक्तपक्षत्रये वासनाक्षणमङ्गयोरघटनाद्धेतो, परे=बौद्धा,
तटादशिशकुन्तपोतन्यायात्=तट न पश्यतीत्येवशील, स चाऽग्नो
शकुन्तस्य पक्षिण काकान्ते पोत आवश्च, तस्य न्याय पद्धति
नीतिं वाऽऽश्रित्य, यन्त्रोप पञ्चमी । यथा तटस्थितप्रवहणकृप

त्रमेव हेतुः, किन्तु प्रत्यक्षसिद्धं वस्तुनस्तत्त्वम्, ततश्च प्रत्यक्षसिद्ध-
मपलपन्नं स्वस्थं इत्याह—

प्रतिक्षणोत्पादविनाशयोगि—

स्थिरैकमध्यक्षमपीक्षमाणः ।

जिन ! त्वदाज्ञामवमन्यते यः

स वातकी नाथ ! पिशाचकी वा ॥२१॥

अन्वयः—जिन ! नाथ ! यः प्रतिक्षणोत्पादविनाशयोगिस्थिरैकम्
अध्यक्षम् ईक्षमाणोऽपि त्वदाज्ञामवमन्यते, स वातकी पिशाचकी
वा ॥२१॥

व्याख्या—जिन ! = रागादिजेतः, अत एव, नाथ ! = स्वामिन् !,
हेयोपादेयोपदेशादिना पालनाज्जगत इति भावः, एतेनाऽऽज्ञापालन-
स्वरूपयोग्यतोक्ता, ईदृशस्यैवाऽन्यैराज्ञापालनादिति ध्येयम् । यः = यः
कश्चित्सुरूपः, प्रतिक्षणोत्पादविनाशयोगिस्थिरैकम् = प्रतिक्षणं क्षणे
क्षणे, ननु कदाचिदेव, उत्पादविनाशयोगि उत्पाद उत्तराकार-
प्रतिपत्तिः, विनाशः पूर्वाकारपरित्यागः, ताभ्यां युज्यते सम्बध्यते
इति तत्तादृशं स्थिरमन्वयिनमेकम् वस्तुमात्रम्, अध्यक्षम् = साक्षात्,
ईक्षमाणः = अनुभवन्, एवञ्चोत्पादव्ययधौव्येषु सामानाधिकरण्यात्पृ-
थगनुपलम्भाच्चाऽभेदः, स्वलक्षणभेदाच्च भेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति भावः ।
अपिना तथाऽननुभवे त्वदाज्ञाऽवमाननं युज्यते, न त्वनुभवे,

अनुभूयमानस्याऽपलापाऽयोगादिति सूच्यते । तदाह—त्वदाज्ञाम्= कार्यकारणयोर्भेदाभेदादिरूपत्वदादेशम्, अवमन्यते=उपेक्षते, एका-
न्तवादाश्रयणेन कृत्येति भावः, सः=सादृशः पुरुषः, वातकी= वातरोगी, उन्मत्त इत्यर्थः । पिशाचकी वा=अथवा पिशाचाऽऽ-
विष्टः । वातरोगाक्रान्तेन पिशाचाविष्टेनैव वा प्रत्यक्षापलापः क्रियते,
न त्वन्येनेति स वातकी पिशाचकी वा भवितुमर्हति, कार्येण
कारणाऽनुमानादिति भावः । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वं च वस्तुनो
यथा—मृदान्निर्घटाद्याकार परित्यज्य कपालाद्याकारं प्रतिपद्यते, उभ-
यदशायां च मृन्मृदित्यन्वयित्वेन मृदातीयते च । तदेव मृदु-
त्पादव्ययध्रौव्ययोगिनी । एवमन्यत्राऽपि बोध्यम् । तत्र ध्रौव्या-
जन्तुपस्य कारणान्धोत्पादव्ययाशरूपस्य कार्यस्य च न परस्परम-
त्यन्तभेदः, मित्रयोर्वटपटयोः सामानाधिकरण्याभावात्पृथगुपलम्भाच्च ।
अभिन्नयोश्च सामानाधिकरण्यं पृथगनुपलम्भश्च । तत्र कार्यकारणयो-
रप्यधिदभेदः, नाऽप्यत्यन्तभेदः, अन्यथा स्वलक्षणभेदाऽनापत्तेः,
स्वरूपवन्निति तयो रप्यधिदभेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति ॥२१॥

ननु कार्यकारणयो रप्यधिदभेदाभेदस्वीकारे ध्रुवस्यैकस्यैव
मृदान्निद्रयस्याऽनन्तेऽनादौ संसारेऽनन्ता उत्पादा विनाशाश्च, किञ्च
वस्तुनि सदसन्नित्यानित्यसामान्यविशेषाद्यात्मस्त्वमपि त्वया प्रतिपाद्यते,
तत्रापि प्रत्येकं द्रव्यस्याऽनन्तधर्मात्मकत्वं स्यादिति चेद्, दृष्टमेवेत्, प्र-
माणाऽनुरोधान्नित्याह—

अनन्तधर्मात्मकमेव तच्च—

सतोऽन्यथा सत्त्वमसूपादम् ।

इति प्रमाणान्यपि ते कुवादि—

कुरङ्गसन्त्रासनसिंहनादाः ॥२२॥

अन्वयः—तत्त्वम् अनन्तधर्मात्मकमेव, अतोऽन्यथा सत्त्वम् असू-
पादम्, इति ते प्रमाणान्यपि कुवादिकुरङ्गसन्त्रासनसिंहनादाः ॥२२॥

व्याख्या—तत्त्वम्=वस्तु, अनन्तधर्मात्मकम्=अनन्तधर्मलक्षणम् ।
एवकारेणैकान्तवादिप्रतिपादिताऽविरुद्धकतिपयधर्मलक्षणवस्तुनिषेधः सू-
च्यते । एकान्तवादिनां ह्युत्पन्ने विनष्टे च न ध्रौव्यम्, ध्रुवे
च नोत्पादव्ययौ । किञ्च तेषां सति घटादौ सत्त्वमात्रम् । इह
तु वादे पटाद्याकारेणाऽसत्त्वमपि तत्र । तथा घटोऽघटोऽपि
पटरूपेण । यथा हि घटादौ विरुद्धा असत्त्वादयोऽनन्ता धर्माः,
तथा सत्त्वादयोऽविरुद्धा अपीति न कतिपयधर्मलक्षणं वस्त्विति
भावः । विपक्षे वाधकं हेतुमाह—अतः=प्रतिपादितात्प्रकारात्,
अन्यथा=प्रकारान्तराश्रयेण, एकान्तवादिमताश्रयेणेति यावत् ।
सत्त्वम्=वस्तुनः सत्ता, असूपादम्=दुरुपादम्, नहि केवलस्यो-
त्पादादेः क्वाऽप्युपलम्भः, किन्तु परस्परसापेक्षतयैवेति सत्त्वस्याऽ-
नन्तधर्मत्वव्याप्यत्वाद्व्यापकाऽभावे व्याप्याभावप्रसङ्गादिति भावः ।
तथा चाऽत्र प्रयोगः=वस्त्वनन्तधर्मात्मकं सत्त्वाऽन्यथाऽनुपपत्तेरिति ।

इति=प्रतिपादितप्रकाराणि प्रत्यक्षानुमानानिरूपाणि, ते=तत्र केन-
 लिनो जिनेन्द्रस्य, प्रमाणानि=प्रमाणवचांसि, अपिना नयादिपरिग्रह,
 कुवादिकुरङ्गसन्त्रासनिर्महनादा=कुवादिन एकान्तवादिन कुरङ्गा
 एकनयाऽनुसारितया मृगप्रतिर्गला, अतस्तेषां सन्त्रासने त्रासदान
 कर्मणि सिंहनादास्तत्तुल्यानि । कुरङ्गा सिंहनादमित्र तत्र वस्तु
 तत्त्वप्रतिपादकप्रमाणानि श्रुत्वा प्रतीकाराऽममर्थतया जीवनात्मक
 स्वपक्षाऽपहारभियां फलायन्ते कुवादिन इत्यर्थः । अत्र प्रमाणा-
 नीति बहुवचन द्वयोरेव प्रमाणयोस्तत्त्वेऽपि "एतावन्मात्रमेव स्वपक्ष
 समर्थने प्रमाणमि" तिर्यागोदनिरासाय । एवञ्च प्रमाणानुहत्यादेः
 एव पक्ष उपादेय इति जिन एवाऽऽप्त इति सूचितम् ॥२२॥

ननु यत्र यो धर्मो भवति, तदुत्तरेण तन्निधानं भवति,
 अग्निधानं च पदार्थानां "सन्द्रव्यं घट, उत्पन्नो घट, विनष्टो
 घट" इत्येव सत्त्वानुयुद्धेनैव, ततश्चोत्पन्नव्ययधौ ज्यात्मस्मैव
 वस्तु, नाऽनन्तधमात्मन्, अन्यथाऽत्राऽभिधानप्रत्ययानां विसृष्ट
 शत्वापत्तेरिति चेत् । वस्तुधमाणां प्रयोजनवशादेव विवक्षा
 भवति । एतन्मिदं हि देवदत्ते पिनापुत्रत्वादिधर्मे सत्यपि केन
 चित्केधर्मोत्तिरेकं यथाप्रयोजनं सोऽभिधीयते, नैतावता तत्राऽन्यो
 धर्मो नास्तीति वस्तु शक्यते । तस्मात् द्रव्यात्मिकेन पर्याया-
 स्तिरेकेन वा नयेनाऽभिधातुं वस्तुन । प्रमाणवाक्यं त्वनन्तप
 र्मान्धकत्वप्रतिपादकसमस्तमहात्मकमेवेत्याह—

अपर्ययं वस्तु समस्यमान-

मद्रव्यमेतच्च विविच्यमानम् ।

आदेशभेदोदितसप्तभङ्ग-

मदीदृशस्त्वं बुधरूपवेद्यम् ॥२३॥

अन्वयः—बुधरूपवेद्यम् आदेशभेदोदितसप्तभङ्गम् वस्तु समस्यमान-
मपर्ययं विविच्यमानमद्रव्यम्, एतच्च त्वमदीदृशः ॥२३॥

व्याख्या—बुधरूपवेद्यम्=बुधरूपाः प्रगस्ता बुधाः, सम्यग्ज्ञान-
वन्त इत्यर्थः । तैः वेद्यम्, न तु मिथ्यामतिभिरिति भावः ।
आदेशभेदोदितसप्तभङ्गम् = आदेशो वस्तुप्रतिपादनप्रकारः, तस्य
भेदो विभागः, सकलादेशरूप इति यावत् । तेनोदिताः कथिताः
सप्त भङ्गाः खण्डा येषु तत्तादृशम् । सकलादेशरूपसप्तभङ्ग-
प्रतिपाद्यमित्यर्थः । वस्तु=पदार्थः, समस्यमानम्=सङ्क्षेपेणोच्य-
मानम्, सङ्ग्रहनयाऽर्पणेन कृत्वा द्रव्यपर्याययोरभेदाश्रयेणेत्यर्थः ।
अपर्ययम्=पर्ययरहितम्, अभ्यन्तरीकृतसकलपर्यायं सन्मात्ररूपं द्रव्या-
दिसामान्यमात्ररूपं वा, विविच्यमानम्=विवेकेन पर्यायनयाऽर्पणेन
पर्यायाणां भिन्नत्वाद्भेदेन प्रतिपाद्यमानम्, अद्रव्यम्=पर्यायमात्र-
रूपम्, विकलादेशेन प्रयोजनवशाद्विवक्ष्यते इति शेषः । एवञ्च
सकलादेशरूपसप्तभङ्गात्मकवाक्येनाऽनन्तधर्मात्मकम्, नयेन च वि-
कलादेशेन तत्तद्धर्मविशेषात्मकं वस्तु प्रतिपाद्यते इति भावः ।

एतद्=सकलादेशेन विकलादेशेन च वस्तुप्रतिपादनम्, त्वम्=भवान् जिनेश्वर एव, चो भिन्नक्रम एवकारार्थ । अदीदृशः=लोकेभ्यो दर्शितवान्, उपनिष्टवान् वा, १ त्वन्य, । एवञ्च त्वदन्यस्य वस्तुप्रतिपादनं वस्तुतत्त्वमनुध्वैव प्रवर्तत इति स नाऽऽप्त, किन्तु त्वमेवेत्याशय । अयम्भाव-घटादय पदाथा स्वक्षेत्रद्रव्यकालभावरूपेण सन्त, परक्षेत्रद्रव्यकालभावरूपेण चाऽसन्त, अन्यथा पररूपणाऽपि सत्त्वप्रसङ्गस्तेषां स्यात् । एवञ्च ते सदसत्तात्मका एव । प्राधान्येन च सदसत्त्वयो र्युगपदेकत्र प्रतिपादनाऽमन्मजादवक्तव्या अपि । कालादिभिर्भेदपक्षे तत्र क्रमेण तत्तद्धर्मप्रतिपादने विकलादेशरूपा नया आश्रीयन्ते । यौगपथेन कालादिभिरभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यां सकलधर्मप्रतिपादने च सकलादेशरूपा सप्तमङ्ग्याश्रीयते इति सङ्क्षेप । विशेष जितामुमिस्तु सप्तमङ्गीसमुच्चयनयचक्रादयो ग्रन्था अग्रेकनीया ॥२३॥

ननु यन्ति पदार्था, कथमसन्त, अथाऽमन्त, कथपदार्था, पदार्थाश्च घटादयोऽमन्तश्चेति विप्रतिपिद्धम् । निश्च यन्ति सन्तो, नाऽऽद्या, अथाऽद्याऽद्या न सन्त, सत्ता सर्वेषां मेव वाच्यत्वानिति पदार्था सन्तश्चाऽद्याऽद्याश्चेति विप्रतिपिद्धमिति चेन्न । उपाधिभेदेन विरुद्धानामप्येकत्र समावेशेनाऽनिरोधात् । एक एव हि देवदत्तस्तत्तदुपाध्यपेक्षया पिता च पुत्रश्च, न च तयोर्विरुद्धता, तदाह—

उपाधिभेदोपहितं विरुद्धं
 नाऽर्थेष्वसत्त्वं सदवाच्यते च ।
 इत्यप्रवृध्यैव विरोधभीता
 जडास्तदेकान्तहताः पतन्ति ॥२४॥

अन्वयः—अर्थेषु असत्त्वं सदवाच्यते च उपाधिभेदोपहितं विरुद्धं
 न, इत्यप्रवृध्यैव विरोधभीता जडाः तदेकान्तहताः पतन्ति ॥२४॥

व्याख्या—अर्थेषु=जीवाजीवात्मकेषु वस्तुषु, असत्त्वम्=नास्तित्वम्,
 सदवाच्यते = सन्तश्चाऽवाच्याश्च, तेषां भावौ, सत्त्वाऽवाच्यत्वे-
 इत्यर्थः । चो नित्याऽनित्यत्वसामान्यविशेषाद्यनुक्तसमुच्चये ।
 उपाधिभेदोपहितम्=उपाधि व्यावर्त्तको वस्त्वंशभूतः प्रकारविशेषः,
 तस्य भेदो नानात्वम्, तेन कृत्वोपहितमर्पितं सत्, विरुद्धम्=
 विरोधि, न=नैव, अस्तित्वनास्तित्वयोर्हि समानोपाधिकत्वे विरोधः ।
 देवदत्तस्य पुत्ररूपैकोपाध्यपेक्षया पुत्रत्वं पितृत्वं च विरुध्यते
 पुत्राऽपेक्षया पितृत्वं पित्रपेक्षया च पुत्रत्वं च न विरुध्यते । तथा
 पदार्थानां स्वकालाद्यपेक्षे सत्त्वाऽसत्त्वे वाच्याऽवाच्यत्वे सामान्यविशेषौ
 नित्याऽनित्यत्वादि च विरुध्यन्ते मिथः । किन्तु स्वकालाद्यपेक्षया
 सत्त्वं वाच्यत्वं च, परकालाद्यपेक्षया चाऽसत्त्वमवाच्यत्वञ्च, अनु-
 वृत्तिप्रत्ययविषयतया सामान्यरूपत्वम्, व्यावृत्तिप्रत्ययविषयतया च
 विशेषरूपत्वम्, द्रव्यात्मना नित्यत्वम्, पर्यायात्मना चाऽनित्य-

त्वमित्युपाधिमेदाऽपेक्षया न विरुद्धम्, समानोपाधिकृत्वेन विरोधेऽपि
 भिन्नोपाधिकृत्वेनाऽविरोध । तथैव च प्रतिपाद्यतेऽपि । न हि
 समानोपाधिकृत्यैकत्र सत्त्वाऽसत्त्वादीना प्रतिपादन स्याद्वादे, येनै-
 कत्र तेषा मिथो विरोधादसम्भवं स्यान्निति भाव । इति=
 उक्तप्रकारमविरोधम्, अग्रचुध्यैव=अत्रात्तैव, अविचार्यैव वा, एतेन
 सूक्ष्मेक्षिकाऽभाव सूच्यते एकान्तवादिनाम् । विरोधमीताः=
 सत्त्वासत्त्वादीना युगपदेकत्र स्वीकारे विरोध आपतेदित्येव भय
 विह्वला सन्त, जडाः=सूक्ष्मविचाराऽमहा, नहि ज्ञानिनो भय
 मिति भाव । तदेकान्तहता=तेषा सत्त्वादीना य एकान्त
 इतरधर्मनिषेधपूर्वकतन्मात्रनिश्चय सन्नेत्यादिरूप, तेन हता
 विनष्टद्वय सन्त, पतन्ति=अभोगच्छन्ति । हताना हि पतन
 प्रसिद्धमेवेति भाव । यो हेतुनान्तमाश्रयति, स तेन दण्डादिना
 हत इव हत, अतः पतति । न मुच्यते, यथार्थनानाऽमा
 वादिति गूढाकृतम् ॥२४॥

तदेवमुक्त्युक्तिप्रयुक्तिभि निरुद्ध मोल स्याद्वादस्य भेदच-
 लुप्य समुचिनोति—

स्यान्नाग्नि नित्य सदृश विरूप
 वाच्य न वाच्य सदमत्तदेव ।
 विपश्चिता तथ ! निर्दिष्टतत्त्व-
 सुयोद्धतोद्धारपरम्परयम् ॥२५॥

अन्वयः—तदेव स्यात् नाशि नित्यं सदृशं विरूपं वाच्यं न वाच्यं सत् असत्, विपश्चितां नाथ ! इयं निपीततत्त्वसुधो-
द्गतोद्धारपरम्परा ॥२५॥

व्याख्या—तदेव=जीवाजीवादिप्रत्येकमेव वस्तु, स्यात्=कथञ्चित्,
अस्य नाश्यादिपदेषु प्रत्येकमन्वयः । नाशि=पर्यायात्मनाऽनित्यम्,
नित्यम्=द्रव्यात्मनाऽविनाशि, नित्यञ्चाऽनित्यञ्चैकमेव वस्तु कथ-
ञ्चित्, न तु नित्यमन्यदनित्यञ्चाऽन्यत्, उक्तयुक्तेरिति भावः ।
एवमन्यत्राऽप्युक्तम् । सदृशम्=सामान्यात्मकम्, विरूपम्=विशेष-
रूपम्, तदेव सामान्यविशेषात्मकमुक्तयुक्तेः । वाच्यम्=वक्तव्यम्,
सदसत्त्वादीनां गुणप्रधानभावेनेति भावः । नवाच्यम्=अवक्तव्यम्,
सदसत्त्वयोर्युगपत्प्राधान्येनेति भावः । वक्तव्यञ्चाऽवक्तव्यञ्च तदेक-
मेवेत्यर्थः । उक्तयुक्तेः । सत् = वस्तुरूपम्, स्वद्रव्यादिनेति
भावः । असत्=अवस्तुरूपम्, परद्रव्यादिनेति भावः । तदेक-
मेव सदसत्त्वैत्यर्थः, उक्तयुक्तेः । तथा चैकमेव घटादिवस्तु स्या-
न्नित्यं स्यादनित्यं स्यात्सामान्यं स्याद्विशेषः स्याद्वक्तव्यं स्यादव-
क्तव्यं स्यात्सत्स्यादसत्त्वैति सम्बन्धः । विपश्चिताम्=ज्ञानिनाम्,
नाथ !=स्वामिन् !, यथास्थितवस्तुनो जिनेनैव प्रतिपादनादिति
भावः । इयम्=उक्तप्रकारा नयभङ्गाभ्या तव प्रतिपादनरीतिः,
निपीततत्त्वसुधोद्गतोद्धारपरम्परा=निपीता निःशेषतयाऽनुभूता या
तत्त्वमेव निरतिशयाऽऽनन्दजनकत्वात्सुधा पीयूषम्, तयोद्गता निः-

स्रोतोद्धारपरम्परा तृप्तिमूचकदेहारसन्नति, अन्योऽपि हि स्वादु
पानीयादि यथेष्ट पीत्वोद्धार करोति, तथा निपीततत्त्वस्येयमुद्धार-
परम्परा । परे तु न निपीतनत्त्वा, अतस्तेषां न तथोद्धार
इति तत्त्वगणिता एव इति त्वमेवाऽऽप्त इति हृदयम् ॥२५॥

नित्यैकान्तयान्तिनोऽनियैकान्तगान्तिश्च परम्परविरोधेनैव हता
इति स्याद्वातो निर्निरोध एवेत्याह—

य एव दोषाः किल नित्यवादे

विनाशवादेऽपि समास्त एव ।

परस्परव्यसिषु कण्टकेषु

जयत्यष्टय्य जिन ! शासन ते ॥२६॥

अन्वय —नित्यवादे ये एव दोषाः, विनाशवादेऽपि ते समा-
प्य किल, जिन् । परस्परव्यसिषु कण्टकेषु ते शासन् अष्टय्य
जयति ॥२६॥

व्याख्या—नित्यवादे = निर्विकान्तवादे, नित्यवादिनां हि—सर्व-
त्र सत्त्वात्, अन्यथाऽऽविर्भूत न स्यात्, अनित्यत्वे हि
स्वयन्तर्गमिन्मय कथं परमत्त्वस्यादत्तम्, अत्रात्रानित्यत्वे कार्य-
कारणभावान्नुपसन्ना नित्य एव पदार्थ इति मतम् । ये =
पक्षपातप्रधारा, अत्रागो नोपागम्यगददप्रतिपादगर्थ ।
दोषा = दुष्टगति, विनाशवादे = अनिर्विकान्तवादे, अनित्यैकान्तया

दिनां हि—सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्, अन्यथाऽर्थक्रिया न स्यात्,
 नित्यस्याऽप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकरूपत्वात् । नानाऽर्थक्रियाकरणे च
 स्वभावभेदस्याऽवश्यंभावात्स्थिरैकरूपत्वाऽसम्भवादनित्यत्व एव पर्यवसा-
 नादिति मतम् । अपिः समुच्चये । ते=नित्यवादोक्ताः, समाः=
 सर्वे, एवकारोऽवधारणार्थः, न तु कतिपये इत्यर्थः । अत एव,
 जिन ! =वीतराग !, कण्टकेषु=स्याद्वाददूषणरूपपीडाजनकतया क-
 ण्टकतुल्येषु क्षुद्रशत्रुष्वेकान्तवादिषु, परस्परध्वंसिषु=सुन्दोपसुन्द-
 न्यायेनाऽन्योन्यं दूषणव्यग्रेषु सत्सु । अनित्यवादिनो नित्यवादि-
 नस्ते च तान् दूषयन्तीति तेऽन्योन्यदूषणादेव हता इति भावः ।
 ते=तव, शासनम्=नित्यानित्यत्वादिरूपवस्तुतत्त्वप्रतिपादकः स्याद्वा-
 दाख्यः सिद्धान्तः, अधृष्यम्=अदूषणीयम्, नित्यवादिनाऽनित्यवादिनो
 निराकरणात्तेन च तस्य निराकरणादुभयाऽभावान्नित्यानित्यादिपक्षो नि-
 रन्तरायः । न नित्यैकान्तः, अनित्यवादिदत्तदोषाणां जागरूकत्वात्,
 नाप्यनित्यैकान्तः, नित्यवादिदत्तदोषाणां जागरूकत्वात् । तस्मा-
 त्परिशेषान्नित्यानित्यवाद एव शरणमदुष्टं चेति भावः । उपलक्ष-
 णत्वात्सामान्यविशेषाद्यात्मकमपि बोध्यम् । यतश्चाऽधृष्यम् अत
 एव, जयति=सर्वोत्कर्षेण वर्तते । दूषकस्य दोषलेशस्य चाऽ-
 भावादिति भावः ॥२६॥

के ते दोषा इत्याकाङ्क्षायामाह—

नैकान्तगादे सुखदुःखभोगौ
 । न पुण्यपापे न च बन्धमोक्षौ ।
 दुर्नीतिगाढव्यमनासिनैः
 परैर्विलुप्तजगदप्यशेषम् ॥२७॥

अन्वय — एकान्तगादे सुखदुःखभोगौ न, पुण्यपापे न, बन्धमोक्षौ च न, परै एव दुर्नीतिगाढव्यमनाऽसिना अशेषम् अपि जगद् विलुप्तम् ॥२७॥

व्याख्या — एकान्तगादे = यत्तत्तन्नित्यमेवाऽनित्यमेव धैव्येवमितरधर्म-
 निषेधपूर्वकैर्धर्मास्वीकारनये, सुखदुःखभोगौ = सुखदुःखयोर्भोगौ
 साक्षात्कारौ, सुमानुभगो दुःमानुभवभेदत्वथ । द्विवचनमिष्टाऽनिष्ट-
 त्वनैतद्व्यप्यसूचनाय । न = नैव, सक्रच्छेते इति शेष । ननु
 स्वहेतुभ्यां पुण्यपापाम्भ्यामेव तयो सम्भव इति चेत्, तदाह —
 पुण्यपापे = पर्याऽधर्मा, अदृष्टे इत्यर्थ । न = नैव, सक्रच्छेते ।
 ननु मा भूतां पुण्यपाप, पवष वैपन्यहेतोरभावात्प्रत्युत जग-
 त्सुम्यते स्मादिति चेत्तदाऽऽह — बन्धमोक्षौ = बन्ध आत्मप्रदे-
 शद्वै कर्तुंश्यां सम्बन्ध, म, मदभावात् तेषां माफल्तेन
 कर्तुंश्यां धानप्रदे-
 श्वाप्तुद्वयसम्बन्ध इत्यर्थ, म च ।
 न च = नैव, सक्रच्छेते । अयमार = त्रिभिस्तान्ते जीरोऽप्यनु-
 ताप्नुनगर्विकुरुते चि, मारुभाऽनुभवरोध विरुद्धतया तदु-
 परोऽग्नितन्वाऽननेऽपि रूपतेत्यदुपगतता ग्विकुरुते मा-

विघटिष्टेति सोऽनुभवोऽवश्यापलाप्य आपतति, फलासम्भवे च कारणमकिञ्चित्करमिति पुण्यपापे अपि व्यर्थे, किञ्च ते विहिताऽविहितकर्मजन्ये, क्रिया चाऽपि स्थिरैकरूपेण न सम्भवति, क्रियाभेदस्य कर्तृरूपभेदाऽविनाभावित्वात् । अन्यथा क्रियाभेद एव दुरुपपादः स्यात् । पुण्यपापयोरभावे चाऽऽत्मनस्तद्रूपकर्मसम्बन्धरूपो बन्धोऽसम्भव एवेति मोक्षोऽपि न स्यात्, तस्य बन्धपूर्वकत्वात् । किञ्च बन्ध एव संसार इति तदभावे जगतोऽप्यपलापपत्तिः । अनित्यैकान्तेऽप्येपाऽऽपत्तिः, कार्यकारणयोर्हि सामानाधिकारण्यनियमः, पुण्यपापयोः कर्त्ता च क्रियाकाल एव नष्टः इति कस्य सुखदुःखभोगौ तन्निमित्तौ ?, तयोश्चाऽप्यसम्भव एव पुण्यपापयोः, क्षणिकेन स्वोत्पत्तिक्रियाव्यापृतेन क्रियान्तराऽसम्भवात् । एवञ्च पुण्यपापाऽभावात्क्षणिकतया च बद्धस्याऽभावाच्च मोक्षोऽप्यसिद्धो जगदपलापश्चाऽपद्यते नित्यैकान्तवादवदित्याह—एवम्=बन्धाद्यपलापप्रकारेण, परैः=एकान्तवादिभिः, अनेकान्तवादविरोधिभिरिति हृदयम् । दुर्नीतिवादव्यसनाऽसिना=दुर्नीतिवादो दुर्नयपक्षस्तत्र व्यसनमनिष्टे सत्यपि तदविगणय्यैव साग्रहं प्रवृत्तिः, तदेवेष्टविच्छेदकत्वादसिः, तेन, अशेषम्=समस्तम्, अपिना न बन्धाद्येव, किन्तु तदपलापमुखेनाऽविकलम्, जगत्=संसारः, विलुप्तम्=विलोप्तुं प्रक्रान्तम् । एवञ्च जगदुच्छेदे तस्याऽप्यपलाप इति धिगात्मनोऽप्यपलापिनमिति भावः ॥२७॥

तदेव दुर्नयस्य दुरन्ततामन्वीक्ष्यैव नयप्रमाणयोरादरो भग
वत इत्याह—

सदेव, सत्, स्यात्सदिति त्रिघार्थो
मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः ।
यथार्थदर्शी तु नयप्रमाण—
पथेन दुर्नीतिपथ त्वमास्थः ॥२८॥

अन्वय —दुर्नीतिनयप्रमाणैः सदेव, सत्, स्यात्सदिति त्रिधा
अर्थ मीयेत, त्व तु यथार्थदर्शी नयप्रमाणपथेन दुर्नीतिपथम्
आस्थ ॥२८॥

व्याख्या—दुर्नीतिनयप्रमाणे=दुर्नीतिरेकान्तगाद । नय इतर—
धर्मेनिषेधोदासीनविवक्षितधर्मात्मना वस्तुपरिच्छेद, स च नैग
मसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दममभिरूढैवम्भूतभेदात्मसविध । नय-
विषये विशेष निनासुभिराकरोऽवलोकनीय । प्रमाण चाऽन-
न्तधर्मात्मना वस्तुपरिच्छेदकवाक्यसमूहरूपा सप्तमङ्गी, तै वृत्त्वा,
सदेव=घटादि वस्तु सन्स्वरूपमेव, न कथञ्चिदप्यसदित्यवधारणफलम् ।
यथारूप सम्बन्धो बोध्य । सत्=घटादि वस्तु सत्, सत्प्यन्यो
धर्मोऽविवक्ष्यैवाऽनुल्लिखितो नन्वभावन इति दुर्नीतेरत्र वैलक्षण्यम् ।
स्यात्सत् = घटादिवस्तु कथञ्चित्सत्, अत्र कथञ्चिदित्युक्त्या
प्रकारान्तरेण तत्र धर्मान्तरसत्त्वनपि सदैव प्रतिपादितमिति दुर्नी

तिनयाम्यामत्र विशेषः । इति=अनेन रूपेण, त्रिधा=प्रकारत्रयेण,
अर्थः=घटादि वस्तु, मीयेत=परिच्छिद्येत । अत्र 'अर्थः सदि'
त्येवमादिरूपेणाऽन्वयोऽनुपपन्नः, न हि सच्छब्दो नित्यक्लीव इति
सुधीभिश्चिन्तनीयम् । ननु ततः किमित्याह-त्वम् = भवान्
जिनेश्वरः, तुर्विशेषे, तमेवाह-यथार्थदर्शी = अर्धमनतिक्रम्य पश्य-
तीति स तादृशः, यथावस्थितवस्तुज्ञानवान्, अतएव, नयप्र-
माणपथेन=नयप्रमाणरूपेण वस्तुपरिच्छेदप्रकारेण द्वारमूतेन, दु-
र्नीतिपथम्=दुर्नीतिमार्गम्, दुर्नीतिरूपवस्तुपरिच्छेदप्रकारमित्यर्थः ।
आस्थः=निरस्तवानसि । नयप्रमाणे आश्रितवानसि, दुर्नीतिं च
निरस्तवानसीत्यर्थः । वस्तु ह्यनन्तधर्मात्मकम्, तत्रैकमात्रधर्मस्वी-
कारश्चाऽज्ञानमूलक एव सम्भाव्यते, अतो ज्ञानिनस्तव तथा
परिच्छेदोऽनिष्ट इति स त्वया निरस्तः । नयेन च धर्मान्तराऽ-
निषेधात्, व्यवहारनिर्वाहार्थं स आश्रितः । प्रमाणेन च यथा-
वद्वस्तुपरिच्छेद इति स परमार्थतयाऽऽश्रितः । एकान्तवादोक्त-
दोषाश्चाऽत्र न सम्भवन्ति, नित्यानित्याद्यात्मकजातिविशेषस्वीकारेण
पर्यायात्मनाऽऽत्मनि सुखदुःखाऽनुभवस्य पुण्यपापक्रियाकर्तृत्वस्य बन्धस्य
मोक्षस्य च, द्रव्यरूपेण नित्ये सामानाधिकरण्यसम्भवादिति निर्दुष्ट-
यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदप्रकाराऽङ्गीकारविचारवान् भवानतिशेता इति
भवानेवाऽऽप्त इति भावः ॥२८॥

अधुना परिमितात्मवादिनो दूषयन् जीवानन्त्य समर्थयन्
जिनस्य ज्ञानाऽतिशय मङ्गला स्तौति—

मुक्तोऽपि वाऽभ्येतु भग्न भग्नो वा
भवस्थशून्योऽस्तु मितात्मवादे ।

पद्जीवकाय त्वमनन्तसङ्ख्य—

माख्यस्तथा नाथ ! यथा न दोषः ॥२९॥

अन्वय — नाथ ! मितात्मवादे मुक्तोऽपि वा भवमभ्येतु, भवो
वा भवस्थशून्योऽस्तु, त्व तथा पद्जीवकायमनन्तसङ्ख्यमाख्य,
यथा न दोषः ॥२९॥

व्याख्या—नाथ=स्वामिन् ।, मितात्मवादे = मित एतावानित्येव
मानयुक्त आत्मा इत्येव यो वादोऽभ्युपगमस्तत्र, सङ्ख्यातेऽसाङ्-
ख्याते वाऽऽत्मनि स्वीकृते, मुक्त.=क्षीणकृमा, अपि चेति दोषान्तर-
समुच्चये । भवम्=जगत्, यतो मुक्तस्तमेवेति भाव । अभ्येतु=
आगच्छतु, प्राप्नोत्वित्यर्थ । एवञ्च मुक्तिशब्दस्यैव मुक्तिप्रसङ्ग,
बन्धमुक्तयो र्वैलक्षण्याऽभावादिति सूचितम् । ननु किमर्थं-सोऽभ्ये-
त्विति प्रश्ने मङ्गयोत्तरमाह—भग्नः=जगदेव, वाकार पूर्वोपसमु-
च्चये । भवस्थशून्यः=भवे तिष्ठतीति स भग्नो देही, तेन कृत्वा,
शून्यो रहित, अस्तु=भग्नतु । सम्भावनाया पञ्चमी । अयमाव-
कालोऽनादिरनन्त, तथा चाऽऽत्मन परिमितत्वे यदाकदाचित्सर्वेषा

ज्ञानेन मुक्तिः सम्भाव्यत एव, एवञ्च भवविलोपः । अन्यथा मुक्तोऽपि पुनर्भवमागच्छतीति स्वीकर्तव्यम् । तथाऽऽगमनस्वीकारे च भव एव, न पुनर्मुक्तिः काऽपि, तस्या अपुनर्वन्धस्वभावत्वात् । एवञ्च मुक्तेरपलाप इत्युभयतः पाशारञ्जुः । मितात्मवादे एतद्विषयस्याऽनिवारणीयतया तद्विषयनिवारणाय जीवानन्त्यप्रतिपादकं भगवदुक्तिं स्तौति-त्वम्=भवान्, तुर्विशेषे भेदे च, ततो भिन्नं विधिष्टं चेत्यर्थः । किन्तदित्याह-तथा=तेन प्रकारेण, षड्जीविकायम् = पृथिव्यतेजोवायुवनस्पतित्रयरूपेण षड्विधजीवसङ्घम्, अनन्तसङ्ख्यम्=न अन्तो यस्याः सा सङ्ख्या यस्य, तादृशम्, अपरिमितमित्यर्थः । आख्यः=उपादिशः, यथा=येन प्रकारेण, दोषः=भवविलोपमुक्त्यपलापाऽऽपत्तिरूपो दोषः, न=निराक्रियते इत्यर्थः । अनन्ताऽऽत्मस्वीकारे न कदापि तदनन्तत्वहानिः सम्भाव्यते, अन्यथाऽनन्तत्वमेव व्याहन्येतेत्यनन्तानामपि जीवानां मुक्तावप्यनन्ता एव जीवा भवे भवेयुरिति न भवविलोपः, तथा च न मुक्त्यपलापोऽपि, भवविलोपनिवारणार्थमेव तत्सम्भावनाच्छ-भावे तदभावादिति भावः ॥२९॥

एकान्तपरिहारेण सर्वनयात्मकवस्तुस्वीकारे जगति निरस्तं विरोधेनेति जगद्धितवृत्तिकत्वं ध्वनयन् जिनस्य चीतरागत्वं भङ्ग्या स्तौति—

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावा—

यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।

नयानशेषानविशेषमिच्छ—

अ पक्षपाती समयस्तथा ते ॥३०॥

अन्वय — परे प्रवादा अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद् यथा मत्सरिणः, अशेषान् नयान् अविशेषम् इच्छन् पक्षपाती ते समय तथा न ॥६०॥

व्याख्या—परे=भग्नसमयादन्ये, प्रवादाः=प्ररूपेणोद्यते प्रतिपाद्यते स्वाऽभ्युपेतोऽथ एभिरिति ते, प्रवचनानीत्यर्थ । अन्योन्यपक्ष-प्रतिपक्षभावाद्=अन्योन्य परस्पर य पक्षे धर्मिणि पदार्थे प्रति पक्षस्य विरुद्धधर्मस्य नित्याऽनित्यत्वात्किन्त्य भाव उपन्यास, तस्मा द्वेतो, यथा=येन प्रकारेण, मत्सरिणः=अयन्ताऽमहिष्यव, एकेनाऽपरस्य निर्दय खण्डनादिति भाव । अशेषान्=समस्तान्, नयान्=नैगमातीन्, अविशेषम्=अभेदेन सामानाधिकरण्येन च एकान्तरादिपरिच्छिन्नाना धर्माणा तदितरेषा च वस्तुतत्त्वानुरो-नेतरनिषेधतात्पर्यरहितत्वेन रूपणैकैव, इच्छन्=स्वीकुर्यन्, अन्य-यैकान्ताऽऽपत्तेरिति भाव, अत एव, पक्षपाती=रागनिमित्त वस्तु स्वीकार पक्ष, त, पातयति नाशयतीत्येव शील, एकतरपक्षा-श्रयणरागरहित, वीनगगाल्लब्धात्मजन्मत्वात् । कथमन्यथाऽन्य-

त्राऽपि न तथेतिभावः । ते=तव जिनस्य, समयः=सिद्धान्तः, तथा=तादृशः, न=नैव, मत्सरीति वचनविपरिणामेन सम्बध्यते । परे स्वयं रागादिमन्त इति तेषां प्रवादो अपि तथा, कार्याशुद्धेः कारणशुद्ध्यधीनत्वात्, त्वं तु स्वयं वीतराग इति तव समयोऽपि न रागादिमानिति निर्विरोधं प्रतिपादयंस्त्वं जगद्धितप्रवृत्तिक इति त्वमेवाऽऽप्तो वीतरागत्वात्, नाऽन्ये इति भावः ॥३०॥

एवमेतावता प्रवन्देन भगवतो यथावस्थितपदार्थज्ञत्वं तद्वचनविवेचनेन समर्थ्याऽशेषेण तद्वचनविवेचने स्वस्याऽसामर्थ्यं सूचयन् भगवद्वचनस्याऽगम्यत्वं सत्यपि प्रयासे दुर्लभत्वं चाऽऽह—

वाग्वैभवं ते निखिलं विवेक्तु—

माशास्महे चेन्महनीयमुख्य ! ।

लङ्घेम जङ्घालतया समुद्रं

वहेम चन्द्रद्युतिपानतृष्णाम् ॥३१॥

अन्वयः—महनीयमुख्य ! ते निखिलं वाग्वैभवं विवेक्तुमाशास्महे चेत्, जङ्घालतया समुद्रं लङ्घेम, चन्द्रद्युतिपानतृष्णाम् वहेम ॥३१॥

व्याख्या—महनीयमुख्य ! = महनीयेषु पूजनीयेषु मुख्यः श्रेष्ठः, सर्वपूज्य ! इत्यर्थः । मुख्यता चोपपादितरीत्याऽऽप्तत्वस्य तदेकाऽऽ-

अथत्वाद्वोऽयम् । ते=तव जिनस्य, निखिलम्=समग्रम् । बागैभयम्=
 वाङ्मयसमृद्धिम्, विवेक्तुम्=परीक्षितुम्, एतावत्प्रबन्धप्रकारेण
 विविच्याऽवधारयितुं वा, आशास्महे=इच्छाम, चेद्=यदि, तत
 किमित्याह=जह्वालतया=जह्वाभाससाधनेन कृत्वा, पोतादिकं विना
 प्रादचारमात्रेणेति यावत् । प्रशस्ता दीर्घा वा जह्वा यस्याऽस्ति स
 जह्वाल इत्युच्यते । उपलक्षणत्वादक्षतयेत्यर्थः । समुद्रम्=पारा-
 वारम्, लङ्घेम=अतिगम्येम, त्वद्वागैभवस्य विनेकेनाऽवधारणं पदा
 समुद्रलङ्घनमिव दृश्यमाव्यमिति तत्र बागैभवः समुद्र इत्याऽतिविपुल
 त्वादगम्य इति भावः । एतेन भगवतोऽनन्तज्ञानस्य ध्वनितम्,
 तद्विना तद्वाचस्तत्त्वाऽन्वयमिति बोध्यम् । प्रयस्याऽपि तस्य दौर्ल-
 भ्यमाह=चन्द्रद्युतिपानतृष्णाम्=चन्द्रस्य द्युतीना पानस्य तृष्णा-
 मभिलाषाम्, वहेम=धारयेम, इत्थं सम्भाव्यते इति । यावत् ।
 अमृतलोमात्कृतोऽपि प्रयासो न फलेच्छकोरादन्यस्य चन्द्रकिरण
 पाने, तथा भव्यादन्यस्य त्वद्वागैभवः प्रयस्याऽपि दुर्लभ इति
 भावः ॥३१॥

तदेवमन्ययोगव्यवच्छेदेन सिद्धमाप्तत्वं स्तुवन्नुपसहरति—

इदं तच्चाऽतत्त्वव्यतिकरकरालेऽन्धतमसे,
 जगन्मायाकारैरिव हतपरे हाँ ! निनिहितम् ।

तदुद्धर्तुं शक्तो नियतमविसर्गादिवचन-
 स्तमेगाऽन्मन्वातमन्वायि कृतसपर्या कृतप्रिय ॥३२॥

इति कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिताऽन्ययोगव्यवच्छे-
दद्वान्निशिकास्तुतिः समाप्ता ॥

अन्वयः—हतपरैः मायाकारैः इव इदं जगत् तत्त्वाऽतत्त्वव्यतिकर-
कराले अन्धतमसे विनिहितम्, हा !, तद् उद्धर्तुं नियतम् अवि-
संवादिवचनः त्वमेव शक्तः, व्रातः ! अतः कृतधियः त्वयि कृतस-
पर्याः ॥३२॥

व्याख्या—हतपरैः=हता अनिष्टाचरणाद् हता इव पतिताः परे एका-
न्तवादिनः, तैः, मायाकारैः=ऐन्द्रजालिकैरिव, इदम्=दृश्यमानम्,
जगत्=उपलक्षणत्वाज्जगज्जीवः, तत्त्वाऽतत्त्वव्यतिकरकराले=तत्त्वमत-
त्त्वमतत्त्वं च तत्त्वमित्येवं यो व्यतिकरः सम्मिश्रणम्, अयथार्थज्ञा-
नम्; तेन कृत्वा कराले भयङ्करे, अयथार्थज्ञानस्याऽनर्थजन-
कत्वादिति भावः । अन्धतमसे=निविडाऽज्ञानरूपाऽन्धकारे, अन्धं
जगमोऽन्धतमसम्, तस्मिन् । विनिहितम्=प्रक्षिप्तम् न्यस्तं वा । यथा
ह्यैन्द्रजालिकोऽतस्मिन् रज्ज्वादौ सर्पादिवुद्धिं स्वकौशलेनोत्पाद्य
जनान्नज्ञाने स्थापयति, तथा परैरप्यितत्त्वे एकान्ते तत्त्वबुद्धिमुत्पाद्य
जनो अज्ञानान्धकारे पातिता इत्यर्थः । तदेतद्, हा ! =खेदविषयः ।
जनवञ्चनं शोचनीयमित्यर्थः । ननु तर्हि क्लृप्ताणोपाय इति चेत्तत्राह-
तद्=तादृशं परवञ्चितं जगत्, उद्धर्तुम्=अज्ञानादाकृष्य ज्ञाने स्था-
पयितुम्, नियतम्=अव्यभिचारेण, अविशंवादिवचनः=यथास्थित-
वस्तुवक्ता, पूर्वविहितपरीक्षया- तन्निश्चयादिति भावः । त्वम्=

भवान् जिनेश्वर एव, नाऽन्य कोऽपीत्यर्थः । सर्वेषामेव त्वद-
तिरिक्तानामेकान्तकवलितत्वादिति भावः । शक्तः=प्रभु, अनाना-
द्धि यथार्थशक्तैव त्राणसाधनम्, यथार्थभावा यथार्थगताऽनुमानात्,
ज्ञानेन च विरोधितयाऽज्ञानपराभवानिति भवः । त्रातः=यथा-
र्थोपदेशेनाऽज्ञानान्वयमारविनाशपूर्वज्ञानरूपाऽभयाऽऽश्रयप्रदायकः ।
अतः=उक्तप्रकारसामर्थ्यसत्त्वाद्धेतोरेव, कृतधियः=प्रेक्षापूर्णकारिणः,
त्वयि=भवत्येव, कृतसपर्याः=सेवानुद्भवः, यतस्त्राण तमेव सेवन्ते
स्वहितैषिण इति भावः । त्वमेवाऽनिसगदिवचनतया सर्वतोऽप्यास
इति त्वमेव सेव्य इत्यन्ययोगव्यवच्छेदः, आसत्त्वम्येति दृश्यम् ।
शिखरिणीच्छन्दः ॥३२॥

गणिता कीर्तिचन्द्रेण व्याख्या कीर्तिकलाऽभिधा ।

वृत्ता द्वात्रिंशतिद्वय्यात्मनाऽम्बागधिनो चिनः ॥१॥

बाणचन्द्रनमोनेत्रमितेऽब्दे पूर्णतामगात् ।

बेंगलोरपुरे मौन्यामेकादश्यां तिथावियम् ॥२॥

यद्यपि नैका व्याख्या पूर्णा सन्ति विन्तुतप्रन्या ।

तागीध्विज तन्वद्गी सुखिष्ठा काऽपि मे मेदम् ॥३॥

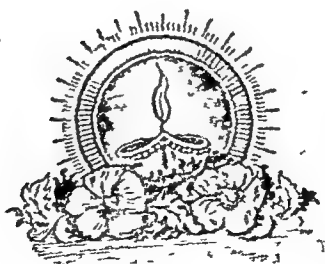
चन्द्रोपहृता भवेयुर्नयैतया विणिनासवः किमपि ।

मन्ये तेन वृत्तार्थे प्रादुपल तममिनाऽऽमानम् ॥४॥

स्त्रलितं यद्वेदत्र प्रमादान्मतितानवात् ।

मृप्यतां गुणगृह्यैस्तत्कृष्णतुण्डेन घोष्यताम् ॥५॥

इति कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राऽऽचार्यविरचिताऽन्ययोगव्यव-
च्छेदद्वित्रिगिकास्तुतेः श्रीतपोगच्छाधिपतिशासनसम्राट्कदम्बगिरिप्रभू-
त्यनेकतीर्थोद्धारकबालब्रह्मचार्याचार्यवर्यश्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्का-
रसमयज्ञानान्तमूर्त्त्याचार्यश्रीविजयविज्ञानसूरीश्वरपट्टधुरसिद्धान्तमहोदधि-
प्राकृतविद्विशारदाऽऽचार्यवर्यश्रीकस्तूरसूरीश्वरशिष्यश्रीकीर्त्तिचन्द्रविजयग-
णिविरचिता कीर्त्तिकलाख्या व्याख्या समाप्ता ॥

॥ अहम् ॥

श्री विजयनेमि-विज्ञान-रुस्त्र-मूरिमद्गुरुभ्यो नमः ।

॥ अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिशिकास्तुतिः ॥

अगम्यमध्यात्मविदामवाच्य वचस्विनामध्वता परोक्षम् ।
श्रीवर्द्धमानाभिधमात्मरूपमह स्तुतेर्गोचरमानयामि ॥ १ ॥
स्तुतावशक्तिस्तव योगिना न किं, गुणानुरागस्तु ममापि निश्चल ।
इद विनिश्चित्य तव स्तनं वन्दन् न बालिगोऽप्येष जनोऽपराध्यति ॥
कं सिद्धसेनस्तुतयो महार्थाः, अशिक्षितालापकला कं चैषाः ।
तथापि यूथाधिपते पथस्थ स्तलङ्गगतिम्वस्य शिशुर्न वाच्य ॥ ३ ॥
जिनेन्द्र ! यानेव विग्राधसे मम दुरन्तदोषान् विनिधैरुपायैः ।
त एव नित्र त्वदमूययेन कृता कृतार्था परतीर्थनाथैः ॥ ४ ॥
यथास्त्रिन वस्तु निश्चलवीक्ष ! न तादृशं कौशलमाश्रितोऽसि ।
तुरङ्गशृङ्गयुपपादयद्भयो नमः परेभ्यो नमःपण्डितेभ्यः ॥ ५ ॥
जगन्त्यनुध्यानरत्नेन शश्वत् कृतावयत्सु प्रसभ भवामु ।
किमाश्रितोऽन्यैः शरणं त्वदन्य स्वमासत्पानेन वृथा कृपातुः ॥
स्वयं कुमार्गं लपनो नु नाम प्रलम्भमन्यानापि लम्भयन्ति ।
सुमार्गं तद्विदमादिशन्तमस्ययाऽन्धा अवमन्वते च ॥ ७ ॥

प्रादेशिकेभ्यः परशासनेभ्यः पराजयो यत्तव शासनस्य ।

खद्योतपोतद्व्युतिडम्बरेभ्यो विडम्बनेयं हरिमण्डलस्य ॥ ८ ॥

शरण्य ! पुण्ये तव शासनेऽपि संदेधि यो विप्रतिपद्यते वा ।

स्वादौ स तथ्ये स्वहिते च पथ्ये संदेग्यि वा विप्रतिपद्यते वा ॥ ९ ॥

हिंसाद्यसत्कर्मपथोपदेशादसर्वविन्मूलतया प्रवृत्तेः ।

नृशंसदुर्वृद्धिपरिग्रहाच्च ब्रूमस्त्वदन्यागममप्रमाणम् ॥ १० ॥

हितोपदेशात् सकलज्ञकूलक्षेपमुमुक्षुस्तसाधुपरिग्रहाच्च ।

पूर्वापरार्थेष्वविरोधसिद्धेस्त्वदागमा एव सतां प्रमाणम् ॥ ११ ॥

क्षिप्येत वाऽन्यैः सद्वशीक्रियेत वा तवाङ्घ्रिपीठे लुठनं सुरेगितुः ।

इदं यथावस्थितवस्तुदेगनं परैः कथङ्कारमपाकरिष्यते ? ॥ १२ ॥

तद्दूःषमाकालखलायितं वा पचेलिमं कर्म भवानुकूलम् ।

उपेक्षते यत्तव शासनार्थमयं जनो विप्रतिपद्यते वा ॥ १३ ॥

परःसहस्राः शरदस्तपांसि युगान्तरं योगमुपासता वा ।

तथापि ते मार्गमनापतन्तो न मोक्ष्यमाणा अपि यान्ति मोक्षम् ॥ १४ ॥

अनासृज्जाड्यादिविनिर्मितत्वसम्भावनासम्भविप्रलम्भाः ।

परोपदेशाः परमासकूलस्तपथोपदेशे किमु संरभन्ते ? ॥ १५ ॥

यदार्जवादुक्तमयुक्तमन्यैस्तदन्यथाकारमकारि जिष्यैः ।

न विप्लवोऽयं तव शासनेऽभूद्दहो ! अधृष्या तव शासनश्रीः ॥ १६ ॥

देहाद्ययोगेन सदागिदत्वं, शरीरयोगादुपदेशकर्म ।

परस्परस्पर्धि कथं घटेत परोपकूलक्षेपवधिवतेषु ? ॥ १७ ॥

प्रागेव देवान्तरसञ्चितानि रागादिरूपाण्यवमान्तराणि ।
 न मोहजन्या करुणामपीश । समाधिमाध्यस्थ्ययुगाश्रितोऽसि ॥१८॥
 जगन्ति भिन्दन्तु सृजन्तु वा पुनर्यथा तथा वा पतय प्रवादिनाम् ।
 त्वदेकनिष्ठे भगवन् । भवक्षयक्षमोपदेशे तु पर तपस्विन ॥१९॥
 वपुश्च पर्यङ्कशय श्लथ च, दृशौ च नासानियते स्थिरे च ।
 न शिक्षितेय परतीथनार्थैजिनेन्द्र ! मुद्राऽपि तगान्यन्तास्ताम् ॥२०॥
 यदीयसम्यक्त्वबलात् प्रतीमो भवादृशाना परमस्वभावम् ।
 कुवासनापाशविनाशनाय नमोऽस्तु तस्मै तत्र शासनाय ॥ २१ ॥
 अपक्षपातेन परीक्षमाणा द्वय द्वयम्याप्रतिम प्रतीम ।
 यथास्थिताऽप्रथन त्वैतदस्थाननिर्गन्धरस परेषाम् ॥ २२ ॥
 अनाद्यविद्योपनिपन्निपण्णैर्विशृङ्खलैश्चापलमाचरद्भि ।
 अगूढलक्ष्योऽपि पराक्रिये यत् त्वत्किङ्कर किं करणानि देव । ॥
 विमुक्तैरव्यमनानुबन्धा श्रयन्नि या शाश्वतैरिणोऽपि ।
 परैरगम्या तत्र योगिनाथ । ता देशनाभूमिमुपाश्रयेऽहम् ॥ २४ ॥
 मदेन मानेन मनोभयेन क्रोधेन लोभेन च सम्मदेन ।
 पराजिताना प्रसभ सुराणा बृथैव साम्राज्यरुजा परेषाम् ॥ २५ ॥
 स्वकण्ठपीठे कठिन कुठार परे निरन्त प्रल्पन्तु किञ्चित् ।
 मनीषिणा तु त्वयि वीतराग ! न रागमात्रेण मनोऽनुरक्तम् ॥ २६ ॥
 सुनिश्चित मत्सरिणो जनस्य न पाथ ! मुग्धमतिशेस्ते ते ।
 माध्यस्थ्यमास्थाय परीक्षका ये मणौ च काचे च ममानुबन्धा ॥२७॥

इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे ।
 न वीतरागात् परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥ २८ ॥
 न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
 यथावदासत्त्वपरीक्षया तु त्वामेव वीर ! प्रमुमाश्रिताः स्मः ॥ २९ ॥
 तमःस्पृशामप्रतिभासभाजं भवन्तमप्याशु विविन्दते याः ।
 महेम चन्द्राशुदृशोऽवदातास्तास्तर्कपुण्या जगदीश ! वाचः ॥ ३० ॥
 यत्र तत्र समये यथा तथा योऽसि सोऽस्यभिधया यया तथा ।
 वीतदोषकलुषः स चेद्भवानेक एव भगवन् ! नमोऽस्तु ते ॥ ३१ ॥

इदं श्रद्धामात्रं तदथ परनिन्दां मृदुधियो
 विगाहन्ता हन्त ! प्रकृतिपरवादव्यसनिनः ।
 अरक्तद्विष्टानां जिनवर ! परीक्षाक्षमधिया-
 मयं तत्त्वालोकः स्तुतिमयमुपाधि विधृतवान् ॥ ३२ ॥

इति कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिता
 अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकास्तुतिः समाप्ता ॥

अहम्

॥ श्रीगिजयनेमि-विज्ञान-वस्तु-स्वरिसद्गुरुभ्योनमः ॥

॥ अन्ययोगव्यवच्छेदद्वान्निशिकास्तुतिः ॥

अनन्तविनानमतीतशेषमग्राध्यसिद्धान्नममर्त्यपूज्यम् ।

1) श्रीवर्द्धमान जिनमासमुग्य स्वयम्भुज म्भोतुमह यतिष्ये ॥ १ ॥

अय जनो नाथ । तव स्तवाय गुणान्तरेभ्य स्पृहयालुरेव ।

विगाहता किन्तु यथार्थशदमेक परीक्षाविधिदुर्विन्ध ॥ २ ॥

गुणेष्वमूया दधत् परेऽमी मा शिथियनाम भवन्तमीशम् ।

तथापि सम्मील्य विलोचनानि विचारयन्ता नयवर्म सत्यम् ॥ ३ ॥

म्वनोऽनुवृत्तिर्यतिवृत्तिभाजो भावा न भावान्तरनेयरूपा ।

परात्मतत्त्वान्तयात्मतत्त्वाद् द्वय वदन्नोऽनुशला स्पलन्ति ॥ ४ ॥

आदीपमाव्योम समम्बभाव म्याह्लादमुद्राऽजतिभेदि वस्तु ।

तन्नित्यमेवैकमनित्यमन्यदिति त्वद्वागाद्विपता प्रलापा ॥ ५ ॥

कर्णोऽस्ति कश्चिज्जगत् स चैक स सरोऽ स स्वरा स नित्य ।

इमा बुद्देराकविटम्बना म्युक्तेरा न येषामनुगासरुस्तम् ॥ ६ ॥

न धर्मधर्मिन्वन्नीवभेदे, वृत्त्याऽस्ति चेत् न चित्तव चकानि ।

इद्देदमिन्यस्ति मनिश्च वृत्तौ, न गौणभेदोऽपि न लोकाप ॥ ७ ॥

सतामपि स्यात् कचिदेव सत्ता, चैतन्यमौपाधिकमात्मनोऽन्यत् ।
 न सविदानन्दमयी च मुक्तिः, सुसूत्रमासूत्रितमत्वदीयैः ॥ ८ ॥
 यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र कुम्भादिवन्निप्रतिपक्षमेतत् ।
 तथापि देहाद् बहिरात्मतत्त्वमतत्त्ववादोपहताः पठन्ति ॥ ९ ॥
 स्वयं विवादग्रहिले वितण्डापाण्डित्यकण्डूलमुखे जनेऽस्मिन् ।
 मायोपदेशात् परमर्म भिन्दन्नहो ! विरक्तो मुनिरन्यदीयः ॥ १० ॥
 न धर्महेतुर्विहिताऽपि हिंसा, नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च !
 स्वपुत्रघातान् नृपतित्वलिप्सासत्रह्यचारि स्फुरितं परेषाम् ॥ ११ ॥
 स्वार्थावबोधक्षम एव बोधः प्रकाशते नार्थकथाऽन्यथा तु ।
 परे परेभ्यो भयतस्तथापि प्रपेदिरे ज्ञानमनात्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥
 माया सती चेद् द्वयतत्त्वसिद्धिरथासती हन्त ! कुतः प्रपञ्चः ? ।
 मायैव चेदर्थसहा च तत्किं ? माता च बन्ध्या च भवत्परेषाम् ॥ १३ ॥
 अनेकमेकात्मकमेव वाच्यं, द्वयात्मकं वाचकमप्यवश्यम् ।
 अतोऽन्यथा वाचकवाच्यकल्पावतावकानां प्रतिभाप्रमादः ॥ १४ ॥
 चिदर्थशून्या च जडा च बुद्धिः, शब्दादितन्मात्रजमम्बरादि ।
 न बन्धमोक्षौ पुरुषस्य चेति कियज्जडैर्न ग्रथितं विरोधि ॥ १५ ॥
 न तुल्यकालः फलहेतुभावो, हेतौ विलीने न फलस्य भावः ।
 ने सविद्वैतपथेऽर्थसविद्, विल्लनगीर्णं सुगतेन्द्रजालम् ॥ १६ ॥
 विना प्रमाणं परवन्न शून्यः स्वपक्षसिद्धेः पदमश्नुवीत ।
 कुप्येत् कृतान्तः स्पृशते प्रमाणमहो ! सुदृष्टं त्वदसूयिदृष्टम् ॥ १७ ॥

- कृतप्रणाशाकृत्कर्मभोगभयप्रमोक्षमृतिभङ्गयोगान् ।
उपेक्ष्य साक्षात् क्षणभङ्गमिच्छन्नहो ! महासाहसिक परमते ॥ १८ ॥
सा वासना सा क्षणसन्ततिश्च नाभेदभेदाऽनुभयैर्घटेते ।
ततस्तदाऽदर्शिशुन्तपोतन्यायात् त्वदुक्तानि परे श्रयन्तु ॥ १९ ॥
विनाऽनुमानेन पराभिसन्धिमसविद्वानस्य तु नास्तिक्यम् ।
न साम्प्रत वस्तुमपि क्व चेष्टा ? क्व दृष्टमात्र च ? हहा ! प्रमाद ॥ २० ॥
प्रतिक्षणोन्पादविनाशयोगिन्स्थिरेकमव्यक्षगपीक्षमाण ।
जिन ! स्वदानामयमन्यते यः स यातरी नाथ ! पिशाचरी वा ॥ २१ ॥
अनन्तधर्मात्मन्मेव तत्त्वमतोऽन्यथा मत्तममूपपादम् ।
इति प्रमाणान्यपि ते उवादिपुरङ्गसन्ग्रामनर्मिहनादा ॥ २२ ॥
अपर्यय वस्तु समस्यमानमद्रव्यमेतच्च त्रिविच्यमानम् ।
आदेशभेगेऽन्तिमसमङ्गमदीदृशस्त्व बुधरूपनेवम् ॥ २३ ॥
उपाधिभेदोपहित विग्रह नार्थेऽप्यमस्त्व मन्वाच्यते च ।
इत्यप्रबुधैव विगोधमीना जडास्तदेकान्वहता पतन्ति ॥ २४ ॥
स्यान्नागि नियममदृश विरूप वाच्य न वाच्य सन्मरुतेव ।
त्रिश्रिणा नाथ ! निषीतनस्त्वमुधोद्वेगोद्गारपरम्परेयम् ॥ २५ ॥
य एव तेषां किञ्च नित्यरादेः त्रिणागरादेऽपि समान्त एव ।
परम्परधर्मिषु कण्टकेषु जयत्यपृथ्य जिन ! शासन ते ॥ २६ ॥
नैकान्तरादेः मुमुक्षुभोगी न पुमपाप न च दान्तोऽहम् ।
दुर्नीतिवादमगावि व परमिदुष्ट जगज्ज्योतिषम् ॥ २७ ॥

सदेव सत् स्यात्सदिति त्रिधाऽर्थो मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः ।
 यथार्थदर्शी तु नयप्रमाणपथेन दुर्नीतिपथं त्वमास्थः ॥ २८ ॥
 मुक्तोऽपि वाभ्येतु भवं भवो वा भवस्थश्चान्योऽस्तु मितात्मवादे ।
 षड्जीवकायं त्वमनन्तसङ्ख्यमाख्यस्तथा नाथ ! यथा न दोषः ॥ २९ ॥
 अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद् यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।
 नयानशेषानविशेषमिच्छन् न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥ ३० ॥
 वाग्वैभवं ते निखिलं विवेक्तुमाशास्महे चेन्महनीयमुख्य ! ।
 लङ्घेम जङ्घालतया समुद्रं वहेम चन्द्रद्युतिपानतृष्णाम् ॥ ३१ ॥

इदं तत्त्वाऽतत्त्वव्यतिकरकरालेऽन्धतमसे
 जगन्मायाकारैरिव हतपरैर्हा ! विनिहितम् ।
 नदुद्धर्तुं शक्तो नियतमविसंवादिवचन-
 स्त्वमेवातस्मात्स्त्वयि कृतसपर्याः कृतधियः ॥ ३२ ॥

इतिकलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिता
 अन्ययोगव्यवच्छेदद्वान्निशिकास्तुतिः समाप्ता ।

॥ अहम् ॥

श्री विजयनेमि-विज्ञान-कस्तूर-शरिमद्गुरुभ्यो नमः ।

॥ अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिगिकास्तुतिः ॥

॥ कीर्तिकलारयो हिन्दीभाषाऽनुवादः ॥

कलिकाल सर्वा श्री हेमचन्द्राचार्य महाराज विनेश्वर आस
हीं हैं, इस अभिप्राय से तीव्र महावीर भगवान की स्तुति का
प्रारम्भ करते हैं—

जो योगिया के भी जानने योग्य नहीं है, शब्द प्रयोग में
चतुर ऐसे कवि आदि के भी वर्णन करने योग्य नहीं है, तथा
समर्थ=महामुहूर्तमप्राप्ति=इन्द्रियमाला के भी जो परोक्ष है। (क्या कि
मुक्त आत्मा निर्गुण होती है। और निर्गुण पञ्च मन, तान,
वाणी, तथा इन्द्रियों का विषय नहीं हो सकता।) तथा (कीर्ति आदि
गुणों के क्षण क्षण में बढ़ते रहने के कारण, भगुण अस्या में)
जो वर्तमान नाम में ग्यात है, ऐसे परमात्मा की मैं स्तुति
करता हूँ ॥ १ ॥

(यद्यपि ऐसे परमात्मा की स्तुति मेरे जैसे अज्ञान में

अशक्य है, किन्तु) हे ! भगवन् ! आप की स्तुति में योगी भी असमर्थ नहीं हैं क्या ? । (यदि ऐसा कहा जाय की असमर्थ होने पर भी योगी लोग भगवान् के गुणों में अनुराग होने के कारण स्तुति करने में प्रवृत्त होते हैं, क्यों कि प्रेम से असाध्य कार्य में भी लोग प्रवृत्त होते हैं, तो) गुणों के विषय में मेरा भी अनुराग दृढ़ तथा स्थिर है । इस विचार से आप की स्तुति करता हुआ अल्पज्ञ भी यह जन कोई अपराध नहीं करता है । यदि गुण में अनुराग से एक असमर्थ की प्रवृत्ति अपराध नहीं है, तो दूसरे की भी वह प्रवृत्ति अपराध नहीं है । दोष सब के लिये दोष होता है, एक के लिये ही नहीं । ॥ २ ॥

श्री सिद्धसेन दिवाकर कृत महान् अर्थवाली आप की स्तुति कहाँ ? , और अल्पज्ञ ऐसे मेरी टूटी फूटी वाणी कहाँ ? । (दोनों में बहुत अधिक अन्तर है ।) तथापि गजेन्द्र का अनुसरण करता हुआ ठेस खाता लंगराता उसका वच्चा उपालम्भ का पात्र नहीं । (मैं भी महान् का अनुसरण करते हुए ही स्तुति में प्रवृत्त हुआ हूँ । इसलिये उस में त्रुटि होने परभी, उसको आलोचना का विषय नहीं मानना चाहिये ।) ॥ ३ ॥

(जिनेन्द्र के सिवाय अन्य तीर्थङ्करों की स्तुति इष्ट नहीं है । क्यों कि) हे जिनेन्द्र ! मुक्ति तथा तत्त्वज्ञान आदि के विरोधी होने के कारण जिन अनर्थकारी हिसा स्त्रीपरिग्रह आदि, अथवा राग-

द्वेष आदि दोषों को आपने चारित्र्य पालन आदि अनेक उपायों के द्वारा दूर किये । उन दोषों को हीं, दूसरे तीर्थों के प्रवर्तकों ने आप के गुणों में दोषों के आरोप करने के कारण हीं जैसे, माथक किये ह । यह आश्चर्य है । (जो गुण में दोष का आरोप करता है, वह दोष को गुण मान कर स्वीकार कर लेता है । अन्यथा गुण में दोष का आरोप नहीं किया जा सकता । इसलिये दूसरे तीर्थद्वार इस दोष को स्वीकार कर स्वयदूषित हो गये हैं । इसलिये दोष साथक हुआ । दूषित करने से दोष कहा जाता है । आपने तो उसका त्याग हीं कर दिया है, यदि दूसरे भी उसका त्याग कर दें तो किसीको दूषित नष्ट करने के कारण दोष निरर्थक हो जाता । विनेकी लोगों की ऐसी प्रवृत्ति देखी नहीं गयी, इसलिये यह आश्चर्य है । इस प्रकार आप राग-द्वेष आदि दोषों से रहित हैं । तथा दूसरे तीर्थद्वार द्वेष आदि दोषों से युक्त ह । इसलिये उनकी स्तुति इष्ट नहीं । गुणवान् की स्तुति की जाती है, दोषी की नहीं ।) ॥४॥

हे वीर जिन ! यथाथ स्वरूप में वस्तु का उपदेश देने के कारण आप दूसरे तीर्थद्वारों के जैसा कौशल नष्ट करते हैं । (वस्तु अनेकान्त रूप है, उस रूप में उसका प्रतिपादन वरग कौशल नहीं । क्यों कि वस्तु मध्य उस रूप में है । दूसरे रूप से प्रतिपादन करना तो कौशल के विना सम्भव नहीं । इसलिये) छोटे के सांग के जैसे असत् एकान्त को प्रतिपादन करते हुए विचित्र प्रतिभा वाले दूसरे तीर्थद्वारों को नमस्कार हो । (आप यथार्थ कहने

वाले हैं । दूसरे नहीं । इसलिये उनको दूर से हीं नमस्कार करना चाहिये । उनसे सूनना या उनका अनुसरण योग्य नहीं ।) ॥५॥

हे जिनेन्द्र ! केवलज्ञानालोक से प्रत्यक्ष देखने के कारण (निष्कारण वत्सलता से) सदा हीं आग्रह पूर्वक (सदुपदेशादि के द्वारा) जगत को कृतार्थ करते रहने पर भी, दूसरे लोगों के द्वारा (जीव को बचाने के लिये बाघ को) अपना मांस देकर व्यर्थ के दयालु कहलाने वाले आपसे भिन्न तीर्थकर क्या आश्रित किये गये हैं ? । (दयालुता उन में नहीं है । क्यों कि एक जीव को बचाने के लिये अपना मांस देकर मांस में रहनेवाले अनेक जीवों के नाश में कारण बने । ऐसी स्थिति में सर्वजीवों को कृतार्थ करने वाले आपका आश्रय ही उचित है ।) ॥ ६ ॥

हे जिनेन्द्र !, (उन को समझाया भी नहीं जा सकता, क्यों कि-) वे लोग स्वयं तो कुमार्ग को प्राप्त करते ही हैं, साथ ही धर्म की जिज्ञासा से पूछनेवाले को भी कुमार्ग में ही ले जाते हैं । तथा गुण में दोष देखने के कारण अन्धों के जैसे हीं दोषों के न देखने वाले वे लोग, सन्मार्ग के जानने वाले, सन्मार्ग पर चलने वाले तथा हितवुद्धि से सन्मार्ग के बतलाने वाले का आदर नहीं करते । (इसलिये केवल आप ही सन्मार्ग के जानने वाले, सन्मार्ग पर चलने वाले तथा सन्मार्ग उपदेश देने वाले हो, दूसरे नहीं) ॥ ७ ॥

हे जिनेन्द्र ! दूसरे तीर्थङ्गरो के सिद्धान्त एकान्तवाद हैं, क्यों कि वह पदार्थ के किसी एक अंशका ही प्रतिपादन करते हैं । आप का सिद्धान्त तो अनेकान्तवाद है, क्यों कि वह वस्तु में रहने-वाले अनन्त वर्गों का प्रतिपादन करता है । इसलिये एकदेशी पर शासनों से आपके सावदेनिक शासन की पराजय की बात, जुगनू के प्रकाशके आढम्बर से सूर्यमण्डल का पराभव जैसा ही है । (एकान्तवाद एकदेश को प्रकाशित करने वाले या एकदेशी राजाके समान है, तथा अनेकान्तवाद सर्व अंश को प्रकाशित करने वाले सूर्यमण्डल के समान या सार्वभौमचक्रवर्ती राजा के समान है । इसलिये दोनों में जयपराजय की बात हा असङ्गत है ।) ॥८॥

हे पालनहार ! जिनेन्द्र ! (युक्तियुक्त तथा सन्मार्गप्रदर्शक होनेके कारण) पवित्र सत्य तथा पुण्यकारक ऐसे आपके शासन में, जो सन्देह तथा अश्रद्धा करता है, वह रचिकर तथा हितकर पथ में सन्देह तथा अश्रद्धा करने वाले (रोगी) के समान है । (वह कभी भी भय रोग से मुक्ति नहीं पा सकता है) ॥ ९ ॥

हे जिनेन्द्र ! आप से भिन्न तीर्थङ्गरों के आगम प्रामाणिक नहीं हैं, । क्यों कि वे हिंसा आदि से सम्पन्न होने वाले यत्न आदि असत् कर्ममार्ग का उपदेश करने वाले हैं । मर्याद के द्वारा उन आगमों की रचना नहीं हुई है । तथा क्रूर एवं दुर्वृद्धि लोग ही उन आगमों का स्वीकार करने वाले हैं । (ये सब प्रामाणिक आगम के लक्षण नहीं हैं) ॥ १० ॥

हे जिनेन्द्र ! आपके आगम हीं सज्जनों के लिये प्रमाण-भूत हैं । क्यों कि आपके आगम मुक्ति आदि हितकर मार्ग के उपदेश करनेवाले हैं, आप जैसे सर्वज्ञ से रचित हैं, मुमुक्षु, विद्वान्, तथा परोपकारी ऐसे साधुजनों ने उनका स्वीकार किया है । एवं आपके आगम में आगे और पीछे के अर्थों में कहीं भी विरोध नहीं है । (यही सब प्रामाणिक आगम के लक्षण हैं । दूसरों के आगमों में तो पूर्व में हिंसा का निषेध किया जाता है, आगे जाकर यज्ञादि कार्यों में उसी हिंसा का विधान किया जाता है । इस प्रकार उन आगमों में पूर्व तथा पर पदार्थों में विरोध स्पष्ट ही है ।) ॥११॥

हे जिनेन्द्र ! दूसरे लोगों के द्वारा आपके चरणों के आसन पर देवेन्द्र के आलोटने (आप के चरणकमलों में देवेन्द्र द्वारा किये गये प्रणामों) का खण्डन किया जा सकता है । (क्यों कि वह कोई देखता नहीं) । अथवा 'मेरे तीर्थंकर को भी देवेन्द्र प्रणाम करते हैं, ऐसा कहकर, समानता बतलायी जा सकती है' । किन्तु आपके यथार्थ स्वरूप में पदार्थ के उपदेश का निराकरण कैसे किया सकता है ? । (क्यों कि वस्तु प्रत्यक्ष हैं । इसलिये उनका अपलाप नहीं किया जा सकता । इसलिये आप केवल यथार्थ स्वरूप में वस्तु के उपदेश देने के कारण आस ही है ।) ॥ १२ ॥

हे जिनेन्द्र ! यह दुःषमा आरा का बुरा प्रभाव ही हो सकता है, अथवा भवपरम्परा को बढ़ाने वाले कर्म का विपाक ही

कहा जा सकता है, कि ये लोग आपके शासन में कहे गये पदार्थों की उपेक्षा करते ह, या अश्रद्धा करते हैं। (क्यों कि आप के शासन में श्रद्धा तथा उसका अनुमरण से ही मुक्ति मिल सकती है।) ॥ १३ ॥

हे जिनेन्द्र ! कोई भी व्यक्ति हजारों वर्षों तक तप करे, अथवा युगयुगान्तरों तक योग की उपासना करे, फिर भी आपके बताये मार्ग को स्वीकार नये बिना भय जीव भी मुक्ति को प्राप्त नहीं कर सकते। (क्यों कि जिनेन्द्र के बताये मार्ग के सिवाय दूसरा कोई भी मुक्ति का मार्ग नहीं है।) ॥ १४ ॥

हे जिनेन्द्र ! दूसरे आगमों के विषय में, 'यह अप्रामाण्य व्यक्ति से रचित है, अथवा व्यक्ति से रचित है, या राग द्वेषादि से रचित है' इस प्रकार की सम्भावनाओं के कारण बहुत से आक्षेपों का अवसर है। ऐसी स्थिति में वे आगम, परम आस ऐसे आप से बताये गये सम्मार्ग के उपदेष्टा रूप आगम के विषय में आक्षेप की धृष्टता कैसे कर सकते हैं ? (जो स्वयं दुष्ट है, वह दूसरे निर्दुष्ट वस्तु को दूषित करने में समर्थ नहीं हो सकता।) ॥ १५ ॥

हे जिनेन्द्र ! दूसरे तीक्ष्ण ने सरल भाव से जो कुछ कहा, उसको उनके शिष्यों ने हमरा ही रूप दे दिया। (जैसे कणाद ने छँ, तथा गाँतम ने सोलह पद्यों गिनाये। उनके शिष्य नन्दिनीयायिकों ने सात पद्यों को ही माना। गङ्गाचार्य ने शुद्ध द्वैत का प्रतिपादन किया, किन्तु वाचस्पति मिश्र आदि ने त्रिनिष्ठ

देव नहीं सिख पाये हैं, तो दूसरे गुणों की बात ही क्या ? ।
 (आपका स्थूल गुण भी दूसरे देवों में नहीं है । तो श्रमसाध्य मुक्ति
 आदि के उपदेश करने का गुण उन देवों में कैसे हो सकता है ? ।
 इसलिये आप ही सर्वश्रेष्ठ देव है ।) ॥ २० ॥

हे जिनेन्द्र ! जिस में प्रतिपादित सम्यक्त्व के बल से आप
 जैसे तीर्थङ्करों के पारमार्थिक स्वरूप को जान पाता हूँ । (क्यों कि
 उसके लिये आगम के सिवाय दूसरा कोई साधन नहीं है ।) तथा
 जो कुवासना रूपी पाश का नाश करने वाला है । ऐसे आपके
 शासन को मेरा नमस्कार हो । (दूसरे शासन न तो सम्यक्त्व का
 प्रतिपादन करने वाले हैं, और न कुवासना का नाश करने
 वाले ही हैं । इसलिये वैसे शासन नमस्कार के योग्य
 नहीं हैं ।) ॥ २१ ॥

हे जिनेन्द्र ! मध्यस्थ रूप से परीक्षा करता हुआ, आप तथा
 परदेव-दोनों की दोनों बातें असाधारण हैं, ऐसा निश्चयपूर्वक
 समझाता हूँ । जैसे=आपका वस्तुओं का यथार्थ रूप से उपदेश, और
 दूसरे देवों का असत्पदार्थ = पदार्थ के अयथार्थ रूप के-प्रतिपादन
 करने का हठाग्रह । (ऐसे हठाग्रही दूसरे नहीं, तथा आपके जैसे
 यथार्थ उपदेश देने वाले भी दूसरे नहीं हैं ।) ॥ २२ ॥

हे जिनेन्द्र ! अनादि ऐसी कुवासना या अर्वाचीन विद्या के
 रहस्य के जानने वाले, किसी भी नियम के न मानने वाले=मर्यादा-

रहित, और प्रितण्डावानी ऐसे परतीर्थियों से जिस प्रकार तिरस्कृत हो रहा हूँ । हे देव ! उसके लिये आप जैसे वीतराग का निष्कार मैं क्या कर सकता हूँ ? । जैसे वीतराग अपने अपकारी के प्रति भी उपेक्षा रखते ह । वैसे उनके निष्कार भी अपमान करने वाले के प्रति उपेक्षा रखें, यही योग्य है, 'यथा राजा तथा प्रजा ।' १) ॥ २३ ॥

हे जिनेन्द्र ! जिसको जन्मजात बैरी सिंह मृग आदि भी वैरभाव को त्याग कर आश्रयण करते ह । किन्तु अमन्य होने के कारण जहा परतीर्थिक्रमोग नहीं पहुँच पाते, ऐसे आपके समारण या उपदेशस्थान का मैं आश्रय लेना हूँ । (क्यों कि आप का उपदेशस्थान भी रागद्वेष का नाश करने वाला है । दूसरे देवों का उपदेशस्थान तो रागद्वेष का बनाने वाला ही है । व्यक्ति के महत्त्व से ही स्थान का महत्त्व होता है ।) ॥ २४ ॥

हे जिनेन्द्र ! मद मान काम क्रोध लोभ और हर्ष के अधीन रहने वाले दूसरे देवों को अमारण ही त्रिभुवन साम्राज्य या ऐश्वर्य का रोग लग गया है । (जो मन् आत्ति से युक्त है, वह स्वयं पराधीन है इसलिए उसका साम्राज्य नहीं हो सकता । बल्कि ऐसे व्यक्ति का साम्राज्य मद आत्ति का बढ़ानेवाला होने के कारण रोग पैदा ही है । बामनिक साम्राज्य तो आप जैसे वीतराग का ही रहा जा सकता है ।) ॥ २५ ॥

हे जिनेन्द्र ! परतीर्थिक लोग अपने गले पर ही कुल्हाड़ी चलते हुए कुछ भी प्रलाप करें । (निर्दोष के ऊपर आक्षेप करना अपने गले पर कुल्हाड़ी चलाने जैसा ही है । क्यों कि अपने गले पर कुल्हाड़ी चलाने से जैसे अपनी ही मृत्यु होती है, वैसे ही निर्दोष की निन्दा करने से लोग स्वयं ही निन्दित होते हैं ।) किन्तु हे वीतराग ! बुद्धिमानों का आपके ऊपर केवल पक्षपात से ही अनुराग नहीं है, (किन्तु आपके विशिष्ट गुणों के कारण ही आपके ऊपर अनुराग है । इसलिये आपके अनुरागियों पर दूसरों का आरोप अकारण है ।) ॥ १२६ ॥

हे नाथ ! जो परीक्षक अपने को मध्यस्थ बताकर मणि और काच में समानता की बात करते हैं । वे वास्तव में ईर्ष्यालु के लक्षण को ही प्रकट करते हैं । यह निश्चित है । (ईर्ष्याद्वेष के बिना कोई भी मध्यस्थ परीक्षकव्यक्ति मणि और काच को समान नहीं बता सकता । इसी प्रकार आप जैसे गुणी वीतराग को अन्य राग-आदि से युक्त देवों के समान कहने वाले ईर्ष्यालु ही हैं । क्यों कि सराग और वीतराग, मणि और काच के जैसे कभी भी समान नहीं हो सकते ।) ॥ २७ ॥

मैं प्रतिपक्ष परतीर्थिकों के मित्रों तथा समर्थकों के सामने खूब गम्भीरता से यह घोषणा करता हूँ कि, वीतराग से बढ़कर दूसरे कोई देव नहीं हैं, (क्यों कि दूसरे देव वीतराग नहीं हैं ।) तथा स्याद्वाद के सिवाय दूसरे कोई भी दर्शन प्रामाणिक नहीं हैं ।

(क्यों कि दूसरे दर्शन सर्वनमूलक नहीं ह, इसलिये पदार्थ के एक अग्र को ही जानने वाले हें ।) ॥ २८ ॥

हे वीर ! श्रद्धा के कारण ही आपके विषय में हमारा अनु राग नहीं है, तथा केवल द्वेष से ही दूसरे देवों के विषय में हमारी अरुचि नहीं है । किन्तु साधक तथा नाधक प्रमाणों से निधि पूर्णक आसत्त्व की परीक्षा कर के ही हमलोग आप जैसे स्वामी का ही आश्रित हुए ह । (परीक्षा करने से दूसरे देव आसत् सिद्ध नहीं होते । जो आसत् नहीं ह, उनका आश्रय विनेकी जन केमे कर सकते ह ।) ॥ २९ ॥

हे जगदीश ! जो तमोगुणी (अनानियों) के अगोचर (परोक्ष) ऐसे आपके स्वरूप को मरलना से प्रकट करती हैं, ऐसी, चन्द्र के किरणों के समान निर्मल और सासारिकताओं के हरण करने के कारण नील, निर्दोष एवं प्रामाणिक आपसी बाणी का ही हमलोग पूजन करते हैं, (आदर करते ह, या प्रणाम करते हैं । दूसरे देवा की बाणी ऐसी नहीं है, इसलिये विनेकी लोग उसका आनर नहीं कर सकते ।) ॥ ३० ॥

हे भगवन् ! निम किमी भी समय म निम निमी भी रूपमे निम किमी भी नाम मे जो कोई भी हो, यदि वह वीतराग ह तो आप ही हो । आपको मेरा सम्कार हो । (शुभ की पूजा होनी है, काल नाम या रूप की नहीं, इसलिये अतिविशेष

पर नहीं किन्तु वीतरागता आदि गुणों पर हीं मेरा अनु-
राग है ।) ॥ ३१ ॥

हे जिनवर ! आपके आसता का समर्थन रूप इस स्तुति को-कोई
श्रद्धा का ही उद्गार समझें, या स्वभाव से हीं परनिन्दक जडबुद्धि लोग
परनिन्दारूप समझें । (क्यों कि जिसकी जैसी प्रकृति तथा बुद्धि
होती है, वह उसके अनुसार हीं किमी बात को समझता है ।)
किन्तु जो मध्यस्थ एवं विवेकी हैं, और परीक्षा करके किसी भी
वस्तु के सार को ग्रहण करने में समर्थ हैं, उनके लिये तो स्तुति के
नाम से कही गयी धर्ममय ये वाते तत्त्व का प्रदर्शक हीं हैं ।
(इस स्तुति के पाठ से धर्म तथा तत्त्वज्ञान दोनों ही होते हैं, यह-
केवल श्रद्धा या परनिन्दा के उद्देश्य से कही गई बात नहीं है,
किन्तु इसका उद्देश्य धर्म और तत्त्वज्ञान ही है । इस विषय में
दूसरे प्रकार का अभिप्राय प्रकट करना खेद की हीं बात
होगी ।) ॥ ३२ ॥

इति कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिताऽयोगव्यवच्छेद-
द्वित्रिंशिकास्तुतेः श्रीतपोगच्छाधिपतिशासनसम्राट्कदम्बगिरिप्रभृत्यनेक-
तीर्थोद्धारकबालब्रह्मचार्याचार्यवर्यश्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कारसमय-
ज्ञशान्तमूर्त्याचार्यश्रीविजयत्रिज्ञानसूरीश्वरपट्टधरसिद्धान्तमहोदधिप्राकृत-
विद्विशारदाऽऽचार्यवर्यश्रीकस्तूरसूरीश्वरगिष्यश्रीकीर्तिचन्द्रविजयगणिविर-
चितः कीर्तिकलारव्यो हिन्दीभाषानुवादः समाप्तः ॥

अर्चम्

॥ श्रीविजयनेमि-विज्ञान-कस्तूर-श्रिसद्गुरुभ्योनमः ॥

॥ अन्ययोगव्यवच्छेदद्वान्निशिकास्तुतिः ॥

॥ कीर्तिकलास्यो हिन्दीभाषानुवादः ॥

कलिकाट सन्त श्री हेमचन्द्राचार्य महाराज जिनेश्वर की आज्ञा है, इस अभिप्राय से तीर्थङ्कर महावीर भगवान की स्तुति का प्रारम्भ करते हैं—

जो धेवगान नाम के अनन्तगान से युक्त, धीतराग, तथा जिनका स्वाध्याय नाम का सिद्धान्त तीनों धार ग सत्य है, और जो देवों के भी पूजनीय है, हमें आज्ञा में मुख्य और स्वयं सिद्धा नवाले श्री वर्धमान जिन की स्तुति का मैं प्रारम्भ करता हूँ। (जो गाना है, वही निर्दोश भी हो सकते हैं, उनका ही सिद्धान्त तीनों धार में सत्य हो सकता है। किन्तु अन्यमति तथा रागद्वेष से युक्त स्तुतियों का नहीं। हमन्निवे देव भी उनका ही पूजा करते हैं। और उनका ही आज्ञा में मुख्य कहा जा सकता है। पर स्वयं सिद्धगान वाले ही उत्तमगुणों में युक्त हो सकते हैं, निष्ठा से धीतरा

ज्ञान नहीं हो सकता, न उक्त गुण ही प्राप्त हो सकते हैं । इसलिये उस परमात्मा की हीं स्तुति के लिये यत्न करना इष्ट है ।) ॥ १ ॥

हे नाथ ! मैं आपके दूसरे गुणों की स्तुति के लिये भी बहुत उत्सुक हूँ । परन्तु पदार्थ की परीक्षा में सविशेष प्रवृत्ति होने के कारण, आपके यथार्थरूप से वस्तुओं के प्रतिपादन करनेवाले सिद्धान्तरूप गुण ही मेरी स्तुति का लक्ष्य है । (आपके गुणों की स्तुति तो इच्छा रहने पर भी अशक्य है । क्यों कि उसके लिये अपेक्षित बुद्धि प्रतिभा आदि सामग्री पर्याप्त नहीं हैं । ऐसी स्थिति में अपनी शक्ति के अनुसार मैं अपने प्रिय विषय में ही उद्योग करता हूँ । इस प्रकार के उद्योग में आशिक भी सफलता मिलती ही है ।) ॥ २ ॥

हे जिनेश्वर ! गुणों में दोष का आरोप करने की धारणा वाले ये अन्य तीर्थिक लोग आप को स्वामी नहीं मानें । (इसके लिये कुछ कहना नहीं है । क्यों कि उक्तधारणा को छोड़े बिना गुणवान को कोई कैसे स्वामी मान सकता है ? । जो गुणों को समझता है, वही गुणी को स्वामी मानता है ।) फिरभी जरा आखें मूंदकर स्थिर चित्त से सच्ची युक्तियों का या सच्चे सिद्धान्त मार्गों का तो विचार अवश्य ही करें । (बिना विचारे दोष का आरोप करनेवाले गुण से वञ्चित ही होते हैं । यदि वे लोग स्थिर चित्त से विचार करे तो उनको अपनी धारण बदलनी होगी, और तब

आपको अरुण ही स्वामी मानेंगे । जो विचार नहीं करते, वही आपको स्वामी नहीं मानते । इससे आपका कुछ बनना प्रगटता नहीं, किन्तु वे ही लोग मृत्यु से वधित रहते हैं । इसलिये इस प्रकार का विचार उनके ही हित में है ।) ॥ ३ ॥

घट आति पदार्थ स्वयं ही, अनुवृत्ति = घट घट इत्यादि प्रकार के समान ज्ञान तथा व्यवृत्ति = घट पट से भिन्न है इस प्रकार का भेदप्रकाशक विशेष ज्ञान, - इन दोनों ही ज्ञानों का विषय होते हैं । अर्थात् घटाति पदार्थ सामान्य तथा विशेष दोनों स्वभाव के होते हैं । यदि एकान्तरूपसे सामान्य और विशेष भिन्न होते तो सामान्यविशेष पदार्थ से अनभिज्ञ साधारण जन को भी घट को देखते ही किसी की अपेक्षा किये बिना, 'घट घट है पट नहीं' इस प्रकार का ज्ञान नहीं होना । (नैयायिकों का कहना है कि-घट आदि पदार्थों में एकप्रकार की समानता है, जैसे एक घट दूसरे घट से समान होता है । इस समानता या सामान्य को घटत्व आति शब्दों से कहा जाता है । घट पदार्थ घट से भिन्न है । क्योंकि कि घटत्व सब पदार्थों में रहने वाला पदार्थ है, तथा घट व्यक्ति है । उस घटत्व के कारण ही पट को देखने से 'घट घट है पट नहीं' ज्ञान प्राप्त होता है । अतः इस प्रकार में स्थूल पदार्थों में ही विशेष प्रकार से ज्ञान प्राप्त है, किन्तु अमूर्त आकाश घटल आदि में तथा परमाणुओं में

नहीं । क्यों कि आकाश आदि अखण्डपदार्थ हैं, इसलिये वहां कोई असाधारण सामान्य नहीं है, सामान्य अनेक व्यक्तियों में रहने वाला धर्म है । तथा एक घटको दूसरे घट से पृथक् रूप से जानने का साधन है—दोनों घटों के अवयवों का भिन्न होना । परमाणु निरवयव होते हैं । इसलिये उन द्रव्यों में एक विशेषनामका पदार्थ मानते हैं, जिसके बल से एक परमाणु का दूसरे परमाणु से आकाश आदि का काल आदि से भिन्न रूप में योगियों को ज्ञान होता है । इसलिये सामान्य और विशेष दोनों भिन्न पदार्थ हैं । उसका खण्डन करते हुये कहते हैं कि) कोईभी पदार्थ अपने से एकान्तभिन्न पदार्थ की अपेक्षा से जाने नहीं जाते । इसलिये जो वस्तुतः एक आश्रय होने के कारण कथञ्चित् अभिन्न हैं, उनको एकान्त भिन्न मानकर सामान्य और विशेष इन दोनों को पृथक् पदार्थ कहने वाले पदार्थ तत्त्व के जानने में अपटु हैं; इसलिये युक्तिविरुद्ध कहते हैं । (यदि सामान्य विशेष एकान्त भिन्न हों तो घट के देखनेपर, पहले घटत्व का ज्ञान होगा, पीछे यह घट है पट नहीं इस प्रकार का ज्ञान होगा । ऐसी स्थिति में क्रम से तथा विलम्ब से ही किसी भी वस्तु का ज्ञान हो सकता है । लेकिन यह कहीं भी किसी को अनुभूत नहीं है । तथा घट से एकान्त भिन्न घटत्व यदि उक्तज्ञान का कारण माना जाय तो पट को भी उक्तज्ञान का कारण क्यों न माना जाय ? । घटत्व तथा पट में घट से

भिन्नता तो समान ही है। इसलिये त्रिनागम के अनुसार घट में ही सामान्य तथा विशेष रूप मानना चाहिये। सामान्य और विशेष दोनों विग्रह धर्म एक घट में नहीं रह सकते, ऐसा करना भी संगत नहीं। क्यों कि घट के टूटने से सामान्य और विशेष दोनों की प्रतीति होती है, इसलिये दोनों में विरोध नहीं माना जा सकता।) ॥ ४ ॥

(सामान्य नित्य है, विशेष अनित्य है, इसलिये विरोध होने के कारण एक ही पदार्थ स्वभाव का नहीं हो सकता—ऐसा करना अमङ्गत है। क्या कि) नीप में लेकर आकाश तब तक पदार्थ ममान स्वभाव वाले हैं। नीप एकान्त अनित्य नहीं है, नीपके अणुओं के प्रकाशगुण का नाश होना है, तथा अधस्वरूप गुण उत्पन्न होता है, किन्तु नीपके अणु तब नहीं होने, इसलिये पर्याय की अपेक्षा में कोई भी पदार्थ अनित्य कहा जाता है, तथा द्रव्य की अपेक्षा में वही पदार्थ नित्य भी है। आकाश भी द्रव्य की अपेक्षा से ही नित्य है, अनाद्य रूप पर्याय तो उत्पन्न और तब होने ही रहते हैं, इसलिये पर्याय की अपेक्षा में आकाश भी अनित्य है, इस प्रकार पदार्थानाम नित्य और अनित्य होने के कारण मत स्वभाव हैं। (उत्पादकत्व और स्वभाव हैं।) इसलिये पदार्थ स्थावक व लक्षण में युक्त हैं। (स्थानपर में युक्त होकर ही कोई भी पद किसी भी पदार्थ का प्रतिपादन करना है।) में उपरोक्त युक्ति के अनुसार चिन्ता भी

पदार्थ को स्यान्नित्य हीं कह सकते हैं, 'नित्य ही है' ऐसा नहीं कह सकते)। हे जिनेन्द्र ! उक्तयुक्ति से पदार्थों का समस्वभाव प्रमाणित होने के कारण, आपके अनेकान्तवाद के विरोधियों का-आकाशादि नित्य हीं हैं, दीप आदि अनित्य हीं हैं, इस प्रकार का प्रतिपादन प्रलाप (अनर्थक या युक्ति रहित) हीं है ॥ ५ ॥

“यह पञ्च महाभूत प्रपञ्च सावयव होनेके कारण कार्य है, (क्यों कि नित्य आकाशादि पदार्थ निरवयव हैं।) कार्य कर्त्ता के बिना नहीं हो सकता, इसलिये जगत्कर्त्ता ईश्वर है। वह एक हीं है। (क्यों कि एककार्य के अनेक कर्त्ता मानने से कार्य में एकरूपता तथा नियमितता नहीं रह सकती।) तथा वह व्यापक और सर्वज्ञ है, (इसलिये वह सर्व देश काल में सब कार्य कर सकता है।) वह स्वतन्त्र है। (इसलिये किसी की इच्छा के आभाव में कार्य के रुकने की सम्भावना नहीं है।) तथा वह नित्य है। (अन्यथा उसका जो जनक होगा, उसका भी कोई जनक होगा, इस प्रकार अनवस्था हो जायगी।) हे जिनेन्द्र ! कदाग्रह से किये जाने वाले ये सब कुतर्क उनके हैं, जिनका उप-देशक आप नहीं। (आपके उपदेश (सिद्धान्त) को जानने वाले ऐसे कुतर्क नहीं कर सकते। क्यों कि परमाणु आकाश जीव आदि पदार्थों को सभी नित्य मानते हैं। शरीर आदि कार्य का कारण कर्म हीं है। ऐसी स्थिति में ईश्वर को कर्त्ता मानने की कोई

आवश्यकता नहीं । ईश्वर के अप्रमाणित होने से दूसरी बातें स्वयं ही निर्मूल हो जाती हैं । इसलिये जगत भी नित्या नित्य है, एकान्त अनित्य या एकान्त नित्य नहीं, यह सिद्ध हो जाता है ।) ॥ ६ ॥

यदि सामान्य विशेष को एकान्त भिन्न माना जाय, तो घट धर्मों है, घटत्व धर्म है, इस प्रकार का धर्मधर्मिभाव नहीं हो सकता । (अन्यथा घट पट में भी धर्मधर्मिभाव की आपत्ति होगी ।) घटादि के देखने पर घट तथा घटत्व इन दो ही भावों का भान होता है, समवाय आदि सम्बन्ध का भान नहीं होता । इसलिये घट घटत्वादि में समवायादि सम्बन्ध के कारण धर्मधर्मिभाव है, ऐसा नहीं कहा जा सकता । क्यों कि दोनों में सम्बन्ध ही नहीं है, अन्यथा उसका भी भान होता । (‘घट में घटत्व है’ इस प्रकार के व्यवहार के बल से दोनों में सम्बन्ध की सिद्धि होती है, ऐसा भी नहीं कह सकते । क्यों कि इस प्रकार का व्यवहार समवायादि सम्बन्ध में भी है, जैसे ‘घट में समवाय है’ ऐसा व्यवहार होता है । इसलिये घट और समवाय में भी सम्बन्ध मानना पड़ेगा । ऐसी स्थिति में अनपस्था हो जायगी ।) घट और समवाय का सम्बन्ध स्वरूपात्मक होनेके कारण गौण है, इसलिये उसका सम्बन्धशब्द से व्यवहार नहीं होना है—ऐसा कहना भी उचित नहीं । क्यों कि सम्बन्ध के विषय में गौणमुख्य का भेद नहीं माना

गया है। जैसे ब्रह्मण का पुत्र गौणब्रह्मण नहीं होता, वैसे ही सम्बन्ध का भी सम्बन्ध गौण नहीं माना जा सकता। तथा समवायादि-सम्बन्धों से अनभिज्ञ साधारण जनों को सम्बन्ध के बिना ही धर्म-धर्मी आदि की प्रतीति होती है। इसलिये दूसरे को भी धर्मधर्मी की प्रतीति के लिये सम्बन्ध अनावश्यक है। (इसलिये धर्म-धर्मी व्यवहार के लिये सामान्य विशेष में कथञ्चित् भेदा-भेद मानना ही युक्तिसंगत है। एकाश्रय होने से कथञ्चित् अभेद, तथा सामान्य विशेष इस प्रकार पृथक् व्यवहार होने के कारण कथञ्चित् भेद अनुभव सिद्ध है। इसलिये पदार्थमात्र सामान्यविशेष नित्यानित्यादि-स्वरूप हैं, यह सिद्धान्त है।) ॥ ७॥

हे जिनेन्द्र ! आप के विरोधियों ने—सत्पदार्थ में भी क्वचित् ही सत्ता है, आत्मा का चैतन्य शरीररूप उपाधिजनित तथा भिन्न है, मुक्ति ज्ञानमय और आनन्दमय नहीं है। (क्यों कि आत्मा व्यापक है। यदि चैतन्य को शरीर रूप उपाधिकृत नहीं माना जाय, तो घट आदि में भी आत्मा का सम्बन्ध होने के कारण चैतन्य मानना पड़ेगा। इसलिए चैतन्य औपाधिक ही है, तथा आत्मा से भिन्न है। मुक्त अवस्था में शरीर आदि उपाधि नहीं रहती है। इसलिये कारण के अभाव होने से कार्यरूप चैतन्य का भी अभाव हो जाता है, इसलिये आनन्द भी नहीं है। क्यों कि चैतन्य के बिना आनन्द का अनुभव नहीं हो सकता। अतः मुक्त अवस्था में आनन्द

की सत्ता में कोई प्रमाण नहीं ।) यह सब सूत्र बहुत उत्तम बनाये हैं । (यह उपहास वाक्य है, इसलिये ' उक्तकथन अत्यन्त अप्रमाण है ' ऐसा तात्पर्य है । नैयायिक लोग द्रव्य गुण कर्म सामान्य विशेष समवाय ये छौ भाव, तथा सातमा अभाव पदाथ मानते हैं । उस में आदि के तीनों पदार्थों में रहनेवाला सत्ता नाम का महासामान्य मानते हैं । सत्ता जो शेष पदार्थों में नहीं मानते । यह अयुक्त है । क्यों कि सत् का भाव ही सत्ता है । वह यदि सत्पदाथ में नहीं रहे तो उसको सत्ता ही नहीं कह सकते । जो पदार्थ जहाँ नहीं रहे, उसको उसका भाव नहीं कहा जा सकता । इसलिये सत् पदार्थों में अमुक में सत्ता है, अमुक में नहीं, ऐसा कहना युक्तिविरुद्ध है । ॥ ८ ॥

(आत्मा को व्यापक मानने से ही चैतन्य को औपाधिक मानना पड़ता है, तथा मुक्तजीव को तान और आनन्द रहित मानना पड़ता है । किन्तु आत्मा व्यापक नहीं है । क्यों कि) जिस पदाथ का कार्य जिस देश में देखा जाता है, उस की स्थिति उस देश में ही मानी जाती है । जैसे घड़ा जलसमग्ररूप कार्य घर में करता हो तो घड़ा बाहर में नहीं रहता । इस विषय में सभी एक मत हैं । (क्या कि कार्य के बिना भी यदि वस्तु की सत्ता का स्वीकार किया जाय, तो आकाश कुसुम की सत्ता क्यों न मानी जाय ? । आत्मा का चैतन्य आदि कार्य शरीर में ही उपलब्ध है, इसलिये आत्मा शरीर

मात्र में ही रहने वाली है, अन्यत्र नहीं । यह युक्तिसिद्ध बात है ।) फिरभी अयथार्थ ऐसे एकान्तवाद का स्वीकार करने के कारण नष्टबुद्धिवाले अन्यतीर्थिक लोग आत्मा को देह से बाहर भी रहने वाली (व्यापक) कहते हैं । युक्ति के अभाव के कारण आत्मा व्यापक नहीं । इसलिये चैतन्य को औपाधिक मानना भी आवश्यक नहीं है । किन्तु चैतन्य आत्मा का स्वभाव है । इसलिये मुक्ति ज्ञानमय तथा आनन्दमय है । आत्मा के व्यापक सिद्ध नहीं होने से, व्यापकत्वमूलक सभी बातें मूल के अभाव में शाखा के जैसे ही अपने आप असत् होजाती हैं ।) ॥ ९ ॥

हे जिनेश्वर ! लोग स्वयं ही वितण्डा (अपने पक्ष की चिन्ता किये बिना ही परपक्ष के खण्डन करने) में पण्डित होने के कारण बोलने को सदा उत्सुक तथा विवाद में अभिरुचि वाले होते हैं । फिरभी प्रतिवादी के पक्ष का खण्डन करने के लिये वैसे लोगो को माया (छल, जाति आदि निग्रह स्थानों) का उपदेश देने से, ऐसा लगता है कि अन्यतीर्थिकों के मुनि (गुरु) विरक्त हो गये हैं=प्रतिवादी के पक्ष को सत् तर्कों से खण्डन करने में असमर्थ होने के कारण चिढ़ गये हैं । अन्यथा अपने अनुयायियों को ' छल आदि के द्वारा परपक्ष का खण्डन कैसे कियाजाय ' इस प्रकार का उपदेश क्यों देते ?) अथवा छल आदि का उपदेश करने वाले ये मुनि अदभुत (दूसरे विरक्तों की अपेक्षा से नवीन) विरक्त=निस्पृह हैं । या (जो निस्पृह है,

वह दूसरे को छल करना कैसे सिखा सकता है ?) इसलिये छल का उपदेश करने वाला विरक्त है, यह आश्चर्य है । (गौतम मुनि ने छल आदि का प्रतिपादन किया है, इसके लिये यह कटाक्ष किया गया है ।) ॥ १० ॥

हे जिनेश्वर ! जो लोग यन में की गयी हिंसा को वेदादि-शास्त्रविहित होने के कारण धर्म का हेतु मानते हैं, वह युक्त नहीं । (क्योंकि वेद में सामान्य रूप से हिंसामात्र का निषेध करनेवाला वाक्य विद्यमान है । यदि ऐसा कहा जाय कि सामान्य का विशेषविधि अपवाद होता है । इसलिये सामान्य रूप से हिंसा को पापहेतु बताने वाले वेद के हिंसानिषेध वाक्य का यज्ञ में हिंसा का निधानकरनेवाला वेदवाक्य अपवाद है, इस लिये यन में की गयी हिंसा धर्म का हेतु है, तो यह बात युक्तिसंगत नहीं । क्यों कि) अन्य विषय के सामान्य वाक्य का प्रत्येक विषय का विशेष वाक्य अपवाद नहीं हो सकता । (एक विषय में ही सामान्य और विशेष वाक्य हो, तो सामान्य का विशेष अपवाद होता है । यहाँ तो हिंसा पाप का हेतु है, इस विषय में हिंसा का निषेधक सामान्य वाक्य है । तथा यज्ञ में हिंसा को धर्महेतु बताने के लिये विशेष वाक्य है । इसलिये उक्त दोनों वाक्यों में सामान्यविशेषभाव नहीं माना जा सकता ।) इसलिये अन्यतीर्थियों (जैमिनि के अनुयायियों) का यह (यन में हिंसा धर्म का हेतु है) विचार

अपने पुत्र को मारकर राज्यप्राप्ति की इच्छा के समान है । (जैसे पुत्र के वध से राज्य मिलने पर भी पुत्रमरण का शोक होता ही है, वैसे ही यज्ञ में की गयी हिंसा से काम्य फल के मिलने पर भी हिंसा का दोष लगता ही है । जो पशु पुत्र के जैसे पालनीय हैं, उनका अपनी कामना की सिद्धि के लिये वध करना पुत्र का वध करना ही है । इसलिये हिंसा सर्वथा त्याज्य है, वह धर्म का हेतु नहीं हो सकता ।) ॥ ११ ॥

हे जिनेन्द्र ! ज्ञान (दीप के समान) स्व तथा पर पदार्थ को प्रकाशित करते हुए ही प्रकाशित होता है । प्रकाशक को स्व-प्रकाश के लिये किसी दूसरे प्रकाशक की अपेक्षा नहीं रहती । (प्रकाशक प्रकाश रूप से स्वयं ही प्रकाशित होता है । दीप को जानने के लिये दूसरे दीप की आवश्यकता नहीं होती) । यदि पदार्थ का प्रकाशक ज्ञान को, तथा उस ज्ञान का प्रकाशक किसी दूसरे ज्ञान को माना जाय, तो पदार्थ का प्रकाश असम्भव हो जायगा । (क्योंकि एक ज्ञान के प्रकाश के लिये दूसरे ज्ञान की, उसके प्रकाश के लिये तीसरे ज्ञान की, इस प्रकार परम्परा बढ़ती ही जायगी, इस लिये ज्ञान का प्रकाश नहीं हो सकेगा । तो ज्ञान के प्रकाशित हुए बिना अर्थका प्रकाशन कैसे होगा ? ।) 'फिर भी जैसे तलवार अपने आप को काट नहीं सकता, वैसे ही ज्ञान स्वको प्रकाशित नहीं कर सकता' इस प्रकार के तर्क उपस्थित करने वाले प्रतिवादी

के डर से अन्यतीर्थिका (गौतम, कणाद, जैमिनि) ने ज्ञान को परप्रकाश्य मान लिया है = स्वप्रकाश नहीं माना है । (वे लोग पदार्थ के तत्त्व को नहीं जानते हैं, इसलिये डरते हैं । ज्ञानी को डर नहीं होता । तथा यहां डरने की कोई बात भी नहीं है । ज्ञान स्व को प्रकाशित नहीं करता, किन्तु वह दीप के जैसे प्रकाश स्वभाव है । इसलिये तलवार का दृष्टान्त ज्ञान के विषय में सगत नहीं । तथा नान स्वप्रकाश है यह बात युक्तिसिद्ध होने पर भी उनको स्वप्रकाश नहीं मानने में भय के सिवाय दूसरा क्या कारण हो सकता है ? । इस प्रकार का उपहास भी यहां ध्वनित होता है ।) ॥ १२ ॥

(जो कोई (वेदान्ती लोग) ऐसा मानते हैं कि— 'ब्रह्म ही एक सत् है, जगत् मिथ्या है । रस्सी में सर्प के जैसे नद में माया=अविद्या से जगत का प्रतिभास होता है ।' यह बात युक्ति निरुद्ध है । क्यों कि) हे जिनेन्द्र ! माया यदि सत् है, तो माया और ब्रह्म दो तत्त्व हो जाते हैं । (इसलिये 'एक ब्रह्म ही सत् है' ऐसा कथन असिद्ध हो जाता है ।) यदि माया को असत् माना जाय, तो जगत का प्रतिभास नहीं हो सकता । (जो स्वयं अमत् है वह दूसरे का प्रतिभासक नहीं हो सकता । कोई भी कार्य सत् से ही होता है, अमत् दीप घट आदि पदार्थ का प्रकाशन नहीं करता ।) यदि माया को जगत् का प्रतिभासक माना

जाय, तो उसको सत् मानना ही पड़ेगा । माता को वन्ध्या नहीं कहा जा सकता । उसी प्रकार असत् माया को जगत् का प्रतिभासक नहीं माना जा सकता । जैसे वन्ध्या को माता नहीं कहा जा सकता । कार्य ही सत् का लक्षण है । यदि माया कार्य करती है, तो वह अवश्य ही सत् है । यदि माया असत् है, तो वह कार्य नहीं करेगी । ऐसी स्थिति में प्रत्यक्ष दृश्यमान जगत् का अपलाप नहीं हो सकता । इसलिये 'ब्रह्म ही एक सत् है' यह सिद्धान्त युक्ति विरुद्ध है ॥ १३ ॥

(सामान्य एक है, विशेष अनेक हैं । इसलिये पदार्थ सामान्यविशेषात्मक नहीं हो सकते । इस प्रकार का तर्क युक्ति संगत नहीं । क्यों कि-) घटादि पदार्थ सामान्य रूप से (सङ्ग्रह-नय के अभिप्राय से) एक=कथञ्चित् अभिन्न ही हैं, तथा विशेष रूप से (व्यवहार नय के अभिप्राय से) कथञ्चित् भिन्न ही हैं । पदार्थों में व्यावहारिक दृष्टि से व्यक्तिभेद की प्रतीति होती है । सामान्यदृष्टि से पदार्थों में भेद की प्रतीति नहीं होती है । जो एक घट का सामान्य है, वही दूसरे घट का भी सामान्य है । अन्यथा एक घट के देखने के बाद दूसरे घट के देखने पर अपने आप 'यह घट है' ऐसा ज्ञान नहीं हो सकता । हाँ ; व्यक्ति की अपेक्षा से सामान्य को भी कथञ्चित् अनेक मानते हैं । इस प्रकार सामान्य और विशेष दोनों ही अपेक्षाभेद से एक और अनेक हैं । ऐसी स्थिति में

पदार्थ को सामान्यविशेषात्मक होन में कोई बाधा नहीं है ।) इस प्रकार वाचक शब्द भी सामान्यविशेषात्मक है । हे जिनेन्द्र ! इस प्रकार वाचक शब्दों तथा वाच्य पदार्थों के उक्तयुक्ति वत् से सामान्य विशेष रूप सिद्ध होने पर भी, वाचक तथा वाच्यों में किसी को सामान्य ही तथा किसी को विशेष रूप ही प्रतिपादन करना परतीर्थियों की युक्ति के अन्वेषण की शिथिलता की ही सूचित करता है । (परतीर्थिक लोग युक्ति की कल्पना में निपुण नहीं हैं, इसलिये पदार्थ के सूक्ष्मत्व को प्राप्त करने में सफल नहीं होते ।) ॥ १४ ॥

हे जिनेन्द्र ! कोई जट परतीर्थिक (सादृश्यानुयायी) कितां ही निरुद्ध विषयों का प्रतिपादन करते हैं । जैसे—चैतन्य गुण का गुण है, किन्तु वह पदार्थ का परिणेतक नहीं । (क्यों कि उसको पदार्थ के साथ कोई सम्बन्ध नहीं है ।) बुद्धि प्रकृति का विकार है, इसलिये जट है । (क्यों कि प्रकृति जट है तो उसका परिणाम चेतना कैसे होगा ? किन्तु बुद्धि उभयमुख स्वरूप के समान निराल है, उसका एक तरफ से चैतन्य का दूरी तरफ से पदार्थ का प्रतिबिम्ब पड़ता है, इसलिये बुद्धि चेतना तथा प्रतिभावित होती है, अर्थात् पदार्थ का बुद्धि द्वारा भाव होता है । प्रकृति में बुद्धि, उस में जाग्रत, उसमें शैव शोचिन्द्रिय, शैव क्लेशिन्द्रिय, का, तथा शब्द आदि पञ्चग्राह्य की उत्पत्ति होती है । आराग आदि

पञ्च महाभूत शब्द आदि पञ्चतन्मात्रा से उत्पन्न हुए हैं । पुरुष चेतन है, किन्तु निर्लेप है, क्योंकि बुद्धि को ही पदार्थ के साथ सम्बन्ध है । पुरुष को 'यह बुद्धि का सुख दुःख आदि धर्म है, मेरा नहीं' इस प्रकार का विवेक नहीं होना ही उसका बन्ध है, तथा उस विवेक का होना ही मोक्ष है ।) वस्तुतः पुरुष का बन्ध मोक्ष नहीं होता है । (प्रकृति ही नाना पुरुष से सम्बद्ध होनेपर बन्ध को प्राप्त होती है, तथा उस सम्बन्ध को छोड़ने पर मुक्त होती है । पुरुष में बन्ध मोक्ष का व्यवहार कल्पित ही है ।) यह सब विरुद्ध इस प्रकार है—जैसे=चैतन्य का अर्थ है विषय का ग्रहण करना । यदि वह विषयों का ग्रहण नहीं करता है, तो उसको चैतन्य ही नहीं कहसकते । इसलिये चैतन्य है, किन्तु विषय का ग्रहण नहीं करता है, यह विरुद्ध है । बुद्धि चैतन्य का पर्यायवाचक शब्द है । इसलिये उसको जड़ कहना विरुद्ध है । आकाश आदि नित्य हैं, इस विषय में सब एकमत हैं । इसलिये आकाश आदि की उत्पत्ति का प्रतिपादन करना विरुद्ध है । प्रकृति से भेद का ग्रह नहीं होना ही बन्ध है, तो वह पुरुष को नहीं होगा, तो जड़ प्रकृति को कैसे होगा ? । यदि बन्ध पुरुष का है, तो मोक्ष भी उसका ही होगा । इसलिये पुरुष का बन्धमोक्ष नहीं है, यह विरुद्ध है । विरुद्ध प्रतिपादन करना जड़ता (अल्पबुद्धि) का लक्षण है ।) ॥ १५ ॥

हे जिनेन्द्र ! बौद्ध लोग प्रतिपादन करते हैं कि—बाह्य पदार्थ नहीं है । यदि बाह्य पदार्थों का स्वीकार किया जाय, तो जड़ होनेके कारण उनका प्रतिभास ही नहीं होगा । इसलिये घट आदि आकार से प्रतिभासमान सत्र पदार्थ ज्ञान ही हैं । परन्तु यदि ज्ञानाद्वैत माना जाय, तथा ज्ञान को क्षणिक माना जाय तो कार्य कारण भाव की व्यवस्था नहीं रहेगी । क्यों कि — (एक काल में उत्पन्न होने वाले पदार्थों में कार्यकारणभाव नहीं माना जा सकता । पूर्व काल में रहने वाला कारण कहा जाता है, तथा उत्तर काल में होने वाला कार्य कहा जाता है ।) पूर्वापरकाल में उत्पन्न होने वाले पदार्थों में भी क्षणिक ज्ञानाद्वैत मानने से कार्यकारणभाव नहीं हो सकता, क्यों कि कारण क्षणिक होने के कारण पूर्वकाल में ही नष्ट होगया, तो उत्तर काल में कार्य कहाँ होगा ? कारण ही नहीं है । तथा ज्ञानाद्वैत मानने में पदार्थ का नान कैसे होगा ? क्यों कि पदार्थ ही नहीं है । एसी स्थिति में नान में नान ही भासित होगा, पदार्थ नहीं । इसलिये बौद्धों का क्षणिकानुवाद इन्द्रजालके जैसा नि सार है । ॥ १६ ॥

हेजिनेन्द्र ! आप के गुणों में दोष का आरोप करने वाले बौद्धों का शून्यवाद विलक्षण है । (युक्तिरहित होने के कारण उपहासास्पन् है ।) क्यों कि जैसे परमादी प्रमाण के बिना अपने पक्ष को सिद्ध नहीं कर सकते, वैसे शून्यमादी भी प्रमाण के बिना

शून्यवाद का समर्थन नहीं कर सकते । यदि शून्यवादी प्रमाण का उपन्यास करेंगे तो सर्व शून्यवाद सिद्धान्त ही विरुद्ध हो जायगा । (क्यों कि प्रमाण ही सत् पदार्थ हो जायगा । इसलिये सर्वशून्यवाद का अपने आप खण्डन हो जायगा । असत्प्रमाण से तो किसी भी सिद्धान्त का समर्थन नहीं किया जासकता । इसलिये शून्यवाद प्रमाण की विचारणा के बिना ही प्रवृत्त होने के कारण उपहासास्पद है ।) ॥ १७ ॥

हे जिनेन्द्र ! आप के प्रतिपक्षी बौद्ध कृतप्रणाश, अकृतकर्म-भोग, भवभङ्ग, मोक्षभङ्ग, स्मृतिभङ्ग आदि दोषों की उपेक्षा करके 'सर्व क्षणिक है' ऐसा प्रतिपादन करते हुए महा साहसी (अत्यन्त अविचारित प्रवृत्ति करने वाले) हैं । यह आश्चर्य जनक है । (कोई भी विद्वान् अपने पक्ष में सम्भवित दोषों की उपेक्षा नहीं करता । किन्तु क्षणिकवादी ही ऐसे हैं, इसलिये नवीन होने के कारण यह बात आश्चर्यजनक है ।) क्षणिकत्व वाद में कृतप्रणाशादि दोषों का प्रतिपादन—यदि सब पदार्थों को क्षणिक माना जाय, तो कर्म भी क्षणिक ही होगा । ऐसी स्थिति में किये हुए कर्मों का फल दिये बिना ही तत्काल ही नाश हो जायगा, इसलिये कृत का-फल दिये बिना ही नाश रूप कृतप्रणाश दोष होता है । तथा कर्म का नाश हो जाने से होरहा भोग किये हुए कर्मों का नहीं कहा जा सकता, इसलिये अकृतकर्मभोग दोष होता है ! कर्म के नाश

होजाने से भव=परलोक का भङ्ग होजायगा । क्यों कि कृतकर्म का फल ही भव है । यदि अकृतकर्म का फलभोग माना जाय तो मोक्ष का भङ्ग हो जायगा । अकृतकर्म का फलभोग हेतु के बिना होगा, इसलिये उसका निवारण नहीं हो सकता । तथा आत्मा ज्ञान आदि सब क्षणिक होने के कारण कोई भी बद्ध नहीं रहेगा, तो मोक्ष किस का होगा ? । तथा आत्मा के क्षणिक होने के कारण अनुभव करनेवाला तत्काल ही नष्ट हो जायगा, तो स्मरण किस को होगा ? । क्यों कि जिसको अनुभव होना है उसको ही स्मरण भी होता है । इसलिये क्षणिकत्वपक्ष में स्मृतिमङ्गल्येव भी होता है ।) ॥ १८ ॥

(बौद्ध लोग वृत्तप्रणाशान्तिषो का उद्धार करते हुए कहते हैं कि—“पदाथ मात्र क्षणिक है । किन्तु प्रत्येक पदाथ की क्षणपरम्परा होती है, जिसको क्षणसन्तान कहते हैं । जैसे—घट प्रथम क्षण में उत्पन्न होकर नष्ट होजाता है, उसके समान ही दूसरा घटक्षण होना है, किन्तु यह क्षण अत्यन्त सूक्ष्म है, इसलिये उसकी उत्पत्ति या विनाश का प्रत्यक्ष नहीं होता है;’ तथा पदार्थ म्यायी है ऐसी प्रतीति होती है । चूँकि घट की वामना उन क्षणों में रहती है, इसलिये घटक्षणसन्तान में एकरूप (अभेद) का आभास होता है, या उस घटक्षणसन्तान को एक मानते हैं । ऐसी स्थिति में कर्मभण का सन्तान भी एक है, तथा कर्मफलभोग से उस सन्तान का संस्था

नाश होजाता है, जिससे दूसरे सदृश क्षण उत्पन्न नहीं होते । इसलिये कृतकर्म का फलदिये बिना ही नाश नहीं सिद्ध होता । इस प्रकार कृतप्रणाश दोष के उद्धार से उक्तदोषमूलक भवभङ्गदोष अपने आप ही हट जाता है । तथा कृतप्रणाशदोष नहीं रहने से अकृतकर्मभोग भी नहीं कहा जा सकता । तथा तन्मूलक मोक्षभङ्ग दोष का भी उद्धार होजाता है । स्मृतिभङ्गदोष भी नहीं है । क्यों कि आत्मक्षणसन्तान एक है, तथा पूर्वपूर्व अनुभवों की वासना उस क्षणसन्तान में रहती है । इसलिये स्मरण होता है । तथा जिस क्षणसन्तान को अनुभव हुआ है, उसको ही स्मरण भी होगा ” । किन्तु यह समाधान युक्तियुक्त नहीं । क्यों कि—वासना तथा क्षणसन्तान में यदि अभेद माना जाय तो—वासना या क्षण सन्तान—दोनों में से कोई एक ही रहा । अभिन्न वस्तु में द्वित्व-सङ्ख्या नहीं रह सकती । यदि दोनों में भेद माना जाय तो वासना भी क्षणिक होगी, उसके क्षणसन्तान में भी अभेद के लिये वासनान्तर की कल्पना करनी पड़ेगी । इसप्रकार अनवस्था हो जायगी । यदि भेद या अभेद दोनों में से कोई एक भी पक्ष नहीं मानाजाय, तो वैद्यों के मत में कोई तीसरा पक्ष है नहीं । इसलिये क्षणसन्तान तथा वासना दोनों ही अवस्तु हो जायेंगे । इसलिये—) भेद, अभेद तथा अनुभव (दोनों में से एक भी नहीं) पक्ष में वासना तथा क्षणसन्तान यह दोनों सिद्ध नहीं होते । हे जिनेन्द्र !

उक्त कारण से बौद्ध लोगों को कथञ्चित् भेदाभेद रूप आपका सिद्धान्त ही मानना पड़ेगा । जैसे बड़े जहाज के स्तम्भपर बैठा फपी, जहाज के बीच समुद्र में पहुचने पर, उस स्तम्भ पर से उड़ता है, किन्तु तट तक नहीं पहुच सन्ने के कारण लौटकर फिर उसी स्तम्भ पर जाकर बैठता है । उसप्रकार ही अन्यतीर्थियों को भी आपके सिद्धान्त से दूर जाने पर भी पदार्थ की सिद्धि के लिये कोई दृढतर्क नहीं प्राप्त होता है, इसलिये उनको आपके सिद्धान्त को ही अन्ततः मान्यता देनी चाहिये । (भेदाभेद पक्ष में वासना द्रव्यात्मक होके कारण नित्य हैं, क्षण पर्याय होनेके कारण अनित्य हैं । तथा द्रव्य की पर्याय के बिना तथा पर्याय की द्रव्य के बिना उपलब्धि न होने से दोनों में कथञ्चित् अमेद है । तथा द्रव्य और पर्याय रूप से कथञ्चित् भेद है । इस प्रकार पदार्थ को कथञ्चित्सा भान्यविशेषनित्यानित्यभेदाभेद आदि अनेकधर्मात्मक माननेसे सर्वदोषों का समाधान हो जाता है ॥ १९ ॥

हे जिनेन्द्र ! अनुमान के बिना दूसरे के अभिप्राय से अनभिज्ञ ऐसे नास्तिकों को तो (आप के सिद्धान्त के विरुद्ध) घोलने की भी योग्यता नहीं है । (नास्तिक लोग प्रत्यक्षमात्र को प्रमाण मानते हैं, अनुमान को नहीं । ऐसी स्थिति में वे दूसरों के अभिप्राय को जान नहीं सकते । क्यों कि अभिप्राय मनोवृत्ति है, तथा अरूपी है । इसलिये उसका प्रत्यक्ष हो नहीं सकता । तो

अनुमानप्रमाण को नहीं माननेवाले, दूसरों के अभिप्राय को नहीं जान सकते । तथा दूसरों के अभिप्राय को जाने बिना प्रश्नोत्तररूप वाक्य का प्रयोग नहीं किया जा सकता । इसलिये नास्तिकों को बोलने की भी योग्यता नहीं है ।) चेष्टा आदि से दूसरे के अभिप्राय को जाना जा सकता है । किन्तु चेष्टा कहां ? और प्रत्यक्ष-मात्र कहां ? । (चेष्टा से पराभिप्राय को जानना अनुमान ही है, प्रत्यक्ष नहीं । इसलिये चेष्टा से पराभिप्राय के ज्ञान का स्वीकार करने पर, प्रत्यक्षमात्र ही प्रमाण है, इस सिद्धान्त का खण्डन हो जाता है ।) नास्तिकों का प्रमाद अत्यन्त खेद का विषय है । (अनुमान आदि प्रमाणों के-चेष्टा आदि से पराभिप्राय आदि के ज्ञान से-सिद्ध होने पर भी प्रत्यक्ष से अतिरिक्त प्रमाण को न मानने में प्रमाद के सिवाय दूसरा कारण नहीं । और इस प्रकार का प्रमाद तत्त्वज्ञान में दृढविघ्न होने के कारण अत्यन्त खेद का विषय है । उसका त्याग करना ही चाहिये । तब आप के सिद्धान्त की यथार्थता को वे भी स्वीकार करेंगे ही) ॥ २० ॥

हे जिनेन्द्र ! प्रतिक्षण में प्रत्येक वस्तु के उत्पाद विनाश तथा स्थिरता का प्रत्यक्ष अनुभव करते हुए भी जो आप के सिद्धान्त की उपेक्षा करता है, वह या तो पागल है, या उसको कोई पिशाच लग गया है । (अन्यथा स्वस्थचित्त वाला प्रत्यक्ष का अपलाप कैसे कर सकता है ? । घट उत्पन्न होता है, तथा नष्ट होता है । किन्तु जिस

द्रव्य से घट बनता है, वह द्रव्य तो रहता ही है । इसलिये द्रव्य ही सामान्य, तथा नित्य है । उत्पाद आदि पर्याय ही विशेष तथा अनित्य ह । द्रव्य तथा पर्याय दोनों का एक साथ ही प्रत्यक्ष होता है, इसलिये दोनों कथञ्चित् अभिन्न हैं, तथा द्रव्य और पर्याय रूप से कथञ्चित् भिन्न है, यह प्रत्यक्ष सिद्ध है ।) ॥ २१ ॥

हे जिनेन्द्र ! वस्तु अनन्तधर्मात्मक ही है, अन्यथा वस्तु की सत्ता का उपपादन नहीं हो सकता, इस प्रकारके आप से उपदिष्ट अनुमान आदि प्रमाण भी एकान्तगदीरूप मृगों को भयभीत करने के लिये सिंहनाद के समान है । (सिंहनाद से भयभीत होकर मृग जैसे भाग जाते हैं, वैसे एकान्तगदी भी उक्त प्रत्यक्ष अनुमान आदि प्रमाणों का खण्डन न कर सकने के कारण अपने पथ के खण्डन के भय से दूर भाग जाते हैं । वाद में भाग नहीं लेते । घट को गगान्त अनित्य मान लेने से प्रथम क्षण में ही उसका नाश मानना होगा, तो घट का प्रत्यक्ष नहीं होगा, इसलिये घटकी सत्ता लुप्त होजायगी । एकान्तनित्य मानने से भी, नित्यपदार्थों के सदा एकरूप होने के कारण उससे जलाहरणान्विकार्य नहीं हो सकेगा । अन्यथा कार्यभेद से स्वभावभेद मानना ही पड़ेगा । पदार्थ एक ही स्वभाव से अनेकरकार्य नहीं कर सकता और प्रत्यक्ष तीव्रने वाले उत्पाद तथा विनाश का अपलाप होगा । तथा घट को एकान्त सत् मानने से, वह पदरूप में भी सत् होजायगा । तथा

एकान्त असत् मानने से घटरूप में भी असत् होजायगा । इसलिये घटादि पदार्थ को द्रव्यकी अपेक्षा से नित्य, पर्याय की अपेक्षा से अनित्य, स्वद्रव्य आदिकी अपेक्षा से सत्, परद्रव्य आदिकी अपेक्षा से असत्, इस प्रकार परस्पर सापेक्ष सत्त्व असत्त्व आदि अनन्तधर्मात्मक मानने से ही घट की सत्ता सिद्ध होती है, अन्यथा नहीं ।) ॥ २२ ॥

(घट द्रव्य सत् है, घट उत्पन्न हुआ, घट नष्ट होगया, इस प्रकार एक एक धर्म का उल्लेख करके पदार्थ का प्रतिपादन होता है, अनेकधर्मों का उल्लेख करके नहीं । इसलिये वस्तु अनन्तधर्मात्मक नहीं है, यह कथन असंगत है । क्यों कि—) विवक्षावश सग्रहनय का आश्रयण कर द्रव्य तथा पर्याय में अभेद पक्ष में पदार्थ का पर्यायरहितरूप में (सामान्यरूप में) कथन होता है । जैसे पिण्ड, कपाल, घट इन प्रत्येक अवस्था में 'यह मिट्टी है' इस प्रकार कहा जाता है । तथा पर्याय (व्यावहार)नय की अपेक्षासे पर्यायों के भिन्न होने के कारण घट, कपाल, पिण्ड, इस प्रकार पृथक् पृथक् प्रतिपादन किया जाता है । इस प्रकार का प्रतिपादन विकलादेश (काल आदि से पदार्थ को भिन्न मानने के) पक्ष में होता है । तथा सकलादेश (काल आदि से अभेद का आरोप करने के) पक्ष में सप्तमज्ञात्मकवाक्य से अनन्तधर्मात्मक पदार्थ का प्रतिपादन होता है । इस प्रकार आदेशभेद से पदार्थ के प्रति-

पादन करने की रीति को सम्यग्गानी हीं जान सकते हैं, किन्तु मिथ्यादृष्टिवाले नहीं । हे जिनेन्द्र ! इस प्रकार पदार्थ के यथार्थ रूप में प्रतिपादन करने की रीति आपने हीं बनायी है । (दूसरे लोग पदार्थतत्त्व से अनभिज्ञ होनेके कारण हीं एकान्तवाद का प्रतिपादन करते ह । काल आदि अभिन्न होनेके कारण पदार्थों को अभिन्न मानकर प्रतिपादन करना सकलादेश हे । जैसे घट की सत्ता का जिस काल में प्रतिपादन किया जाता हे, उस काल में शेष अनन्त पदार्थों की सत्ता भी रहती है, इसलिये काल एक होनेके कारण घट की सत्ता तथा शेष अनन्त पदार्थों की सत्ता में भी अभेद का आरोप होने से घटकी सत्ता का प्रतिपादन से शेष अनन्त पदार्थों की सत्ता का भी प्रतिपादन हो जाता हे । इसलिये घट में शेष अनन्त पदार्थों से अभिन्न रूप में प्रतिपादित होना ह । तथा पदार्थ परम्प की अपेक्षा से असत् भी है, इसलिये पदार्थ सत् हीं है, ऐसा नहीं कहा जा सकता । किन्तु कथञ्चित् शब्द के साथ पदार्थ के प्रतिपादन में सातप्रकार के वाक्यप्रयोग होते ह । जैसे-घट कथञ्चित् सत् हीं है । घट कथञ्चित् असत् हीं है । घट कथञ्चित् सत् हीं है कथञ्चित् असत् हीं है । इन तीनों वाक्यों में-प्रथम वाक्य में सत्त्वमात्र की विवक्षा है । किन्तु पदार्थ मात्र परम्प की अपेक्षा से असत् भी है । इसलिये सत् हीं है, ऐसा नहीं कहकर कथञ्चित् कहा गया है । ऐसे ही दूसरे वाक्य में भी असत् की विवक्षा है । तीसरे में सत् की गोण भाव से,

तथा असत् की मुख्य भाव से, या असत् की गौण भाव से तथा सत् की मुख्य भावसे विवक्षा है । दोनों धर्मों को प्रधानभाव से प्रतिपादन करनेवाले शब्द नहीं होनेके कारण दोनों धर्मों के मुख्यभाव से विवक्षा करने पर पदार्थ अवक्तव्य है, किन्तु अवक्तव्यशब्द से उसका प्रतिपादन कथञ्चित् होजाता है । इसलिये 'कथञ्चित् अवक्तव्य है' इस प्रकार का चौथा वाक्य होता है । इस प्रकार सत् और अवक्तव्य इन दोनों धर्मों को एक साथ जोड़कर 'घट कथञ्चित् सत् कथञ्चित् अवक्तव्य ही है ।' यह पाँचमां वाक्य होता है । इसी प्रकार 'घट कथञ्चित् असत् कथञ्चित् अवक्तव्य हीं है', 'घट कथञ्चित् सत्, कथञ्चित् असत्, कथञ्चित् अवक्तव्य हीं है', इस प्रकार सात प्रकार के वाक्यप्रयोगों से किसी भी वस्तु का यथार्थरूप से प्रतिपादन होता है । इस प्रकार नित्यानित्यत्वादिधर्म का प्रतिपादन करने के लिये भी सप्तमज्ञात्मक वाक्यप्रयोग होता है । किसी भी पदार्थ में किसी भी धर्म का यथास्थितरूप में सप्तमज्ञवाक्य के बिना प्रतिपादन नहीं होसकता । नयवाक्य से सामान्यतः किसी एकधर्मात्मक पदार्थ का प्रतिपादन होता है । अनन्तधर्मात्मक पदार्थ का प्रतिपादन सकलादेश से उक्तसप्तमज्ञात्मक वाक्य के द्वारा हीं होता है । इस सप्तमज्ञात्मक वाक्य को हीं प्रमाणवाक्य कहते हैं । ॥ २३ ॥

(जो पदार्थ सत् है, वह असत् नहीं हो सकता, क्यों की सत् असत् दोनों विरुद्ध धर्म है, इस लिये एक पदार्थ में सत् असत् दोनों नहीं रह सकते । ऐसे नित्यत्व अनित्यत्व, सामान्य विशेष, वाच्यत्व अवाच्यत्व, भी एकपदार्थ में नहीं रह सकते । एमी स्थिति में पदार्थ अनन्तधर्मात्मक नहीं हो सकते, इस प्रकार का तर्क सगत नहीं । क्यों कि—) अपेक्षा भेद से पदार्थों में सत्त्व असत्त्व, वाच्यत्व अवाच्यत्व आदि धर्म विरुद्ध नहीं हैं । जैसे एक हा व्यक्ति म पिता की अपेक्षा से पुत्रत्व, तथा पुत्र की अपेक्षा से पितृत्व, दोनों धर्म रहत ह । एक की अपेक्षा से ही पितृत्व तथा पुत्रत्व विरुद्ध धर्म ह । उस प्रकार ही एक की अपेक्षा से ही सत्त्व असत्त्व आदि धर्म विरुद्ध हैं । घटादि पदार्थ स्वद्रव्यादि की अपेक्षा से सत् ह, तो वे स्वद्रव्यादि की अपेक्षा से ही असत् नहीं हो सकते । जैसे कोई व्यक्ति पुत्र की अपेक्षा से ही पिता और पुत्र दोनों नहीं हो सकती । किन्तु अपेक्षाभेद से जैसे एक ही व्यक्ति पिता पुत्र दोनों हैं । वैसे ही घटादि पदार्थ स्वद्रव्यादि की अपेक्षा से सत्, द्रव्य की अपेक्षा से नित्य, अनेक धर्मों को प्रधान रूप से एकसाथही विरक्षा करने से अयुक्त्य हैं । तथा परद्रव्यादि की अपेक्षा से असत् पर्याय की अपेक्षा में अनित्य तथा गुणप्रधान भाव से क्रमशः अनेकधर्मों की विरक्षा करने से वक्तव्य हैं । हे जिनेन्द्र ! इस प्रकार सदसदादिधर्मों में रहने वाले अविरोध को जाने बिना ही जटमति परतीर्यिक लोग सदसदादि धर्मों, के विरोध से डरकर ' पदार्थ सत् ही है, ' इस प्रकार एक

न्तवाद को स्वीकार कर मिथ्यात्वग्रस्त होजाते हैं । इसलिये अधोगति को प्राप्त करते हैं । (मुक्ति सम्यग् ज्ञान से ही होती है । एकान्तवाद युक्तिविरुद्ध होने के कारण सम्यग् ज्ञान नहीं है । विरोध के कारण ही एकान्त का समर्थन किया जाता है । किन्तु वास्तव में विरोध सिद्ध ही नहीं होता । इसलिये एकान्तवाद में कोई तर्क नहीं है, तथा तर्करहित सिद्धान्त मानना ही मिथ्यात्व है । मिथ्यात्व से पतन ही होता है, मुक्ति नहीं । अन्यथा सब जीव मुक्त ही हो जायेंगे ।) ॥ २४ ॥

हे ज्ञानिश्रेष्ठ ! एक ही घटादि पदार्थ—“ कथञ्चित् (पर्याय की अपेक्षा से) अनित्य, कथञ्चित् (द्रव्य की अपेक्षा से) नित्य, कथञ्चित् (अनुवृत्तिप्रत्ययविषय होने के कारण) सामान्यात्मक, कथञ्चित् (व्यावृत्तिप्रत्ययविषय होने के कारण) विशेषात्मक, कथञ्चित् (गुणप्रधान भाव से क्रमशः अनेकधर्मों की विवक्षा करने से) वक्तव्य, कथञ्चित् (एकसाथ प्रधानभाव से अनेक धर्मों की विवक्षा करने से अवक्तव्य, कथञ्चित् (स्वद्रव्य क्षेत्र काल भाव की अपेक्षा से) सत्, कथञ्चित् (परद्रव्य क्षेत्र काल भाव की अपेक्षा से) असत् हैं) इस प्रकार की उक्ति (देशना वाणी) सर्वप्रकार से पदार्थ के तत्त्वज्ञानरूप अमृत के पान से हुई तृप्ति के सूचक पुनः पुनः होने वाले उद्गार ही हैं । (आप को सर्वप्रकार से पदार्थ का तत्त्व ज्ञान है । इसलिये आप की ही ऐसी यथार्थ उक्ति है । पूर्व में

की गयी परीक्षा से यह बात सिद्ध हो चुकी है । अन्यतीर्थियों को पदार्थ का तत्त्व जान नहीं है, इसलिये ही वे एकान्त का प्रतिपादन करते हैं । जिसको पदार्थ का वास्तविक ज्ञान होगा, वह अनेकान्त का ही समर्थन करेगा । इस पथ में स्याद्वाद के चार मूल भेदों का सङ्ग्रह किया गया है । कथञ्चित् भेद, कथञ्चित् अभेद रूप पाचवा भेद भी है । जिसका प्रतिपादन सप्तम पथ में किया गया है । यह बात, यहाँ स्मरण में रखना चाहिये । यहाँ पर सङ्ग्रह नहीं करने का कारण यह हो सकता है कि पदार्थ के नित्यानित्यान्ति स्वरूप सिद्ध होने पर ही नित्यानित्यत्वादि भेदाभेदात्मकत्व का समर्थन हो सकता है, अन्यथा नहीं । इसलिये मूलभेद चार ही होते हैं । चारों भेदों में प्रत्येक में परस्पर भेदाभेद है । यह पक्ष पश्चात् तथा उन चारों भेदों के आश्रय से ही उपस्थित होता है, यह स्पष्ट है ।) ॥२५॥

(एकान्तवादियों को अनेकान्तवाद के विरुद्ध में बोलने का अवसर भी नहीं है । क्योंकि) नित्य एकान्त पक्ष में जो दोष हैं, अनित्य एकान्त पक्ष में भी वह सब दोष समान ही हैं । हे जिनेन्द्र ! अल्पज्ञ होने के कारण आप के क्षुद्रशत्रु जैसे एकान्तवादी लोग सुन्दोपमुन्दन्याय से परस्पर ही नष्ट होने वाले हैं । (नित्यवादी अनित्यवादी का तथा अनित्यवादी नित्यवादी का खण्डन करते हैं । इसलिये परस्पर खण्डन करने से स्वयं नष्ट हैं । ऐसी स्थिति में अनेकान्तवाद का खण्डन करने की क्षमता एकान्तवादियों में कैसे होगी ?)

अपने परस्पर के खण्डन में ही उनकी शक्ति समाप्त है । इसलिये अगत्या मध्यस्थ अनेकान्तवाद का आश्रय ही उन लोगों को भी आवश्यक है ।) हे जिनेन्द्र ! उक्तकारण से आप का शासन अपराजेय है । इसलिये सर्वोत्कृष्ट है । ॥ २६ ॥

हे जिनेन्द्र ! नित्य एकान्तवाद हों अथवा अनित्य एकान्तवाद हों, किसी भी एकान्तवाद में—सुख दुःख का भोग, पुण्यपाप, बन्ध मोक्ष,—यह सब नहीं हो सकते । (यदि पदार्थ को एकान्त नित्य माना जाय, तो आत्मा एक स्वभाव की ही होगी । जो सदा एक स्वभाव है, उसको ही नित्य कहते हैं । सुख दुःख दोनों विरुद्ध धर्म हैं । इसलिये एकस्वभाव से इनका भोग नहीं हो सकता । पदार्थ को एकान्त अनित्य मानने से भी यह दोष होता है । क्योंकि सुख दुःख दोनों का भोग विरोधी होने के कारण एक साथ नहीं हो सकता । क्रम से भी नहीं हो सकता । क्योंकि अनित्य पक्ष में पदार्थ उत्पन्न होते ही नष्ट हो जायेंगे, तो सुख दुःख का भोग किसको होगा ? । तथा नित्य पदार्थ अक्रिय होगा, सक्रिय मानने से क्रियाभेद से स्वभावभेद हो जायगा, तो पदार्थ में नित्यत्व ही नहीं रहेगा । क्रिया के बिना, उससे होने वाले पुण्यपाप कैसे होंगे ? । अनित्यपक्ष में भी पुण्यपाप की सिद्धि नहीं हो सकती । क्योंकि क्रिया करने वाला तो उत्पत्तिकाल में ही नष्ट हो जायगा, तो क्रिया कौन करेगा ?, तथा उससे होने वाले पुण्यपाप

किम्को होंगे ? । पुण्यपाप के अभाव होने से भी सुख दुःख का अभाव ही मिट्ट होता है । क्योंकि सुख दुःख का कारण पुण्यपाप है । कारण के अभाव होने से कार्य का अपने आप अभाव हो जायगा । पुण्यपाप नहीं होने से बन्ध भी नहीं होगा । क्योंकि पुण्यपाप ही बन्ध है । बन्ध के अभाव से मोक्ष का भी अभाव हो जायगा । क्योंकि बन्धन का मोक्ष होता है । इस प्रकार एकान्त बाद में सुखदुःखमोग आदि का अभाव हो जायगा) । हे जिनेन्द्र ! परतीर्थिकों को एकान्तवाद का व्यसन है । (क्योंकि दोष को देखकर भी उसका त्याग नहीं करते हैं) । इसलिये पर तीर्थिक लोग दुर्नीतिगान् (एकान्तगान्) का व्यसनरूपी तलवार से सम्पूर्ण जगत् को ही लुप्त करने पर तुले हुए हैं । (पुण्यपाप ही सृष्टि के कारण हैं । एकान्तवाद में पुण्यपाप का सम्भव नहीं । इसलिये कारण नहीं रहने से कार्यरूप जगत् का लोप अनिवार्य हो जायगा । किन्तु ऐसा होना नहीं है, इसलिये एकान्तवादी लोग दुर्नयगामी हैं ।) ॥ २७ ॥

हे जिनेन्द्र ! दुर्नय (एकान्तवाद) के वाक्यों से पदार्थों का ' मर ही है ' इस प्रकार अव्ययनों का निषेध कर के ही प्रदत्त होता है । (या दुर्नय इसलिये है की इस पत्र में रहने वाले अगस्त्य अनित्य आदि धर्मों का निषेध हो जाता है, इसलिये पदार्थों का समर्थ स्वरूप में प्रदत्त नहीं होता है ।) नदसाम्यों में (पदार्थों

पदार्थ सत् हैं) इस प्रकार पदार्थों का ग्रहण होता है । इस पक्ष में अन्य धर्मों का निषेध नहीं होता है, किन्तु विवक्षित धर्म का प्रतिपादन मात्र होता है, इसलिये वस्तु के एक अंश का यथार्थ रूप में ग्राहक होने के कारण यह पक्ष व्यवहार के लिये ग्राह्य है । प्रमाण (सप्तमज्ञात्मक) वाक्यों से (घटादि पदार्थ कथञ्चित् सत् हैं, इस प्रकार) पदार्थों का ग्रहण होता है । यहा कथञ्चित् पद लगने से अन्यधर्मों की भी साथ-साथ सूचना हो जाती है इसलिये इस वाक्य से यथार्थरूप (अनन्तधर्मात्मक रूप) से पदार्थों का प्रतिपादन होता है । जिस वाक्य का अन्य धर्मों के निषेध में तात्पर्य न हो, किन्तु विवक्षित धर्म के प्रतिपादनमात्र में तात्पर्य हो, उसको नयवाक्य कहते हैं । नय सातप्रकार के होते हैं । जैसे- नैगम, संग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र, शब्द, समभिरूढ, एवंभूत । नैगम नय के अभिप्राय से सामान्य (घटत्व आदि) विशेष (घट आदि) दोनों भिन्न तथा सत् हैं । संग्रहनय के अभिप्राय से सामान्य हीं सत् है, विशेष नहीं । क्योंकि सामान्य से भिन्न विशेष की उपलब्धि नहीं होती है । व्यवहारनय के अभिप्राय से विशेष हीं सत् है, सामान्य नहीं । क्योंकि सामान्य से कोई व्यवहार नहीं होता, तथा विशेष से पृथक् सामान्य उपलब्ध नहीं होता । ऋजुसूत्रनय के अभिप्राय से वर्तमानकालिक वस्तु हीं सत् हैं । क्योंकि अतीत अजागत पदार्थ कार्यकरने वाले नहीं हैं । और कार्य के बिना किली भी पदार्थ की सत्ता मानी नहीं जा सकती । शब्दनय

के अभिप्राय से समान लिङ्ग तथा सङ्ख्या वाले पर्याय शब्द, एक अर्थ के वाचक हैं। किन्तु भिन्न लिङ्ग सङ्ख्या वाले नहीं। जैसे घट, कलश, ये दोनों शब्द समानार्थक हैं। किन्तु-तट, तटी ये दोनों समानार्थक नहीं हैं। समभिरूढ नय के अभिप्राय से प्रवृत्तिनिमित्त के भेद से शब्द भिन्न अर्थ के वाचक होते हैं। जैसे इन्द्र और शक्र ये दोनों समानार्थक नहीं कहे जा सकते। क्योंकि ऐश्वर्य की अपेक्षा से इन्द्र शब्द की प्रवृत्ति है, तथा शक्ति की अपेक्षा से शक्र शब्द की प्रवृत्ति है। इसलिये ऐश्वर्यशाली इन्द्र कहा जाता है, शक्र नहीं, तथा शक्तिशाली को शक्र कह सकते हैं, इन्द्र नहीं। एवम्भूत नय के अभिप्राय से कोई भी शब्द अपनी प्रवृत्तिनिमित्तसहित अर्थ के ही वाचक हो सकते हैं अन्यथा नहीं। जैसे—पानी का लाना आदि घटना (क्रिया) रहने पर ही घट घट है। उक्त क्रिया के अभाव में घर में निष्क्रिय पड़ा हुआ घट घट नहीं। उस अवस्था में घट का व्यवहार औपचारिक ही है, वास्तविक नहीं। इस प्रकार नय का सशेष में यह विवरण है। इन नयों की अपेक्षा से ही लोग निवश्वावश पदार्थों का प्रतिपादन करते हैं। इसलिये पदार्थ सन्नयनात्मक है। पदार्थों को एकनयनात्मक ही मानना दुर्नय है। हे जिनेन्द्र ! आप यथार्थनाता हैं, इसलिये नय तथा प्रमाण मार्ग का आश्रयण कर आप ने दुर्नयमार्ग का तिरस्कार किया है। (एकान्तवाद में

होने वाले दोष यहां नहीं हैं । क्यों कि इस पक्ष में पदार्थ सदसद् नित्यानित्याद्यनन्तधर्मात्मक माना गया है । इसलिये आत्मा द्रव्य-रूप से नित्य हैं, किन्तु पर्याय रूप से उस में सुख दुःख का भोग, पुण्यपाप की क्रिया, बन्ध मोक्ष, सभी का सम्भव है । एकान्त-वाद में यह सम्भव नहीं; इसका प्रतिपादन पूर्व में हो चुका है । इसलिये निर्दुष्ट पक्ष का स्वीकार करने के कारण जिनेश्वर ही यथार्थ ज्ञानी हैं, दूसरे नहीं ।) ॥ २८ ॥

मितात्मवाद (आत्मा अनन्त नहीं, किन्तु परिमित है, इस प्रकार का सिद्धान्त) मानने से—या तो मुक्त का संसार में आगमन मानना पड़ेगा, या संसार-जीवशून्य हो जायगा । क्यों कि काल अनादि अनन्त हैं, यदि आत्मा को परिमित माना जाय, तो चिरकाल में भी ज्ञान से सब जीवों की मुक्ति सम्भवित है । ऐसी स्थिति में जीव फिर से भवग्रहण करें, तभी भव रह सकेगा । ऐसी स्थिति में मुक्ति का कोई अर्थ ही नहीं रह जायगा । क्यों कि पुनः भव का न होना ही मुक्ति है । इस प्रकार मितात्म वाद में भव का लोप या मुक्ति का अभाव इन दोनों में से एक दोष अनिवार्य है । हे जिनेन्द्र ! आपने तो पञ्चजीवकायोंको (पृथ्वी; अप, तेज, वायु, वनस्पति, त्रस-काय) इस प्रकार से अनन्तसंख्यक कहा है, जिससे कोई दोष नहीं होता । (जो अनन्तसंख्यक है, उस में से अनन्त संख्यक पदार्थ के निकाल जाने पर भी, उसकी अनन्तता रहेगी) अन्यथा उसको

अनन्त ही नहीं कहा जा सकता । इसलिये अनादि अनन्त काल में अनन्त जीवों के मुक्त होने पर भी अनन्त जीव सदा ही बद्ध रहेंगे ही । तो भवविलोप कैसे होगा ? । तथा मुक्त जीव को भव में पुनरागमन मानने की क्या आवश्यकता ? । इसलिये उपर्युक्त दोष नहीं हो सकता) । ॥ २९ ॥

हे जिनेन्द्र ! जिस प्रकार दूसरे प्रवाद=नित्य अनित्य आदि एकान्तवाद (यथाकथञ्चित् छल आदि का आश्रय करके जिस वाद का समर्थन किया जाय ऐसा वाद=प्रवाद, तथा जिसके समर्थन में सत् तर्क का आश्रय लिया जाता है, उसको वाद कहते हैं । दूसरे एकान्तवाद प्रवाद ही हैं, क्योंकि उनके समर्थन में सत्तर्कों का अभाव है, यह बात पूर्व में की गयी परीक्षा से सिद्ध हो चुकी है ।) परस्पर पक्ष प्रतिपक्षभाव (एक ही पदार्थ में विरुद्धधर्मों का उपन्यास तथा स्पर्धापूर्वक अपने अपने पक्ष का समर्थन का आग्रह) होने के कारण अत्यन्त असहिष्णु हैं । (एक दूसरे के सण्डन में किञ्चित् भी धैर्य नहीं रखते हैं । किन्तु जिस किसी भी प्रकार से सण्डन में प्रवृत्त रहते हैं । क्योंकि उनको अपने अपने पक्ष में राग है ।) हे जिनेन्द्र ! सर्व (सत्त) नयों को सामान्य रूप से स्वीकार करने वाला, किसी भी पक्ष में राग रहित आप का सिद्धान्त स्याद्वाद वैसा (असहिष्णु) नहीं है । (आप स्वयं भी राग ह, इसलिये आप का सिद्धान्त भी राग रहित है, क्योंकि कारण

के अनुसार ही कार्य होता है । दूसरे तो स्वयं रागी हैं, तो उनका सिद्धान्त रागरहित कैसे होगा ? । इसलिये आप का सिद्धान्त ही विरोधशून्य होने के कारण तथा समदर्शी होने के कारण ग्राह्य है । अपेक्षाभेद से विरोध नहीं रहने के कारण पदार्थ सर्वनयात्मक हैं, यह सिद्धान्त पूर्व में तर्कों द्वारा सिद्ध हो चुका है । इसलिये स्याद्वाद में पक्षप्रतिपक्षभाव, तथा तन्मूलक असहिष्णुता भी नहीं है ।) ॥ ३० ॥

हे पूज्यतम ! जिनेन्द्र ! (आप के सिद्धान्त के कितने विषय परीक्षासे सिद्ध हो चुके हैं । किन्तु) आप की सम्पूर्ण वाङ्मयसमृद्धि के विवेचन=परीक्षण की इच्छा भी नहीं कर सकते हैं । (क्योंकि जो कार्य साध्य होता है, लोग उसकी ही इच्छा भी करते हैं । कोई भी असाध्य कार्य करने की इच्छा नहीं करता ।) यदि वैसी इच्छा करें, तो जांघ के बल से (पाँव के बल पर) समुद्र को लाँघने की इच्छा भी कर सकते हैं । तथा चन्द्रकिरण के पीने की इच्छा भी कर सकते हैं (जैसे समुद्र के लाँघने तथा चन्द्रकिरण पीने की कोई इच्छा नहीं करता, क्योंकि वह असाध्य है । उसी प्रकार हमलोग भी समुद्र के समान अपार तथा चन्द्रकिरण के समान निर्मल, जगत्प्रकाशक तथा प्रयास करने पर भी दुर्ग्राह्य ऐसे आप के वाङ्मय के विवेचन की इच्छा नहीं कर सकते । जिस के विषय में इच्छा भी अशक्य है, उसको कर सकने की बात भी कैसे की जा सकती है ?) ॥ ३१ ॥

हे जिनेन्द्र ! दुष्ट तथा नष्टबुद्धिनाले परतीर्थियों ने ऐन्द्र-जालिक (जादूगर) के जैसे इस ससार-को, जहां तत्त्व अतत्त्व का कोई विवेक नहीं है, इसलिये जो अध पतन का निमित्त होने के कारण भयङ्कर है-ऐसे अज्ञानरूपी अन्धकार में धकेल दिया है । (जैसे जादूगर माया का प्रयोग कर लोगों को जीवते हुए को मृत आदि रूप से कुछ का कुछ ही दिखाकर अत्यन्त अनान अवस्था में रखता है । वैसे ही परतीर्थिक लोगो ने असत्तकों का आश्रय लेकर सरलमति लोगोंको तत्त्व को अतत्त्व तथा अतत्त्व को तत्त्व बताकर अज्ञानके गढ़े में धकेल दिये हैं ।) किन्तु इस प्रकार से लोगों को ऐह-लौकिक तथा पारलौकिक अहित होता है, इसलिये यह अत्यन्त खेद का विषय है । हे पालनहार ! ऐसी स्थिति में इस जगत् का, निश्चित रूप से यथार्थवक्ता होने के कारण केवल आप ही उद्धार करने में समर्थ हैं । इसलिये निजहितेच्छु विवेकी लोग आपके विषय में ही सेवा की भावना रखते हैं । (विवेकी लोग रक्षक की ही सेवा करते हैं । अन्य की सेवा तो उलटे अनर्थकारक ही होगी । यथार्थवक्ता होने के कारण आप ही आप्त तथा सेवनीय हैं) ॥ ३२ ॥

इति कलिकालसर्पेश्वरीहेमचन्द्राचार्यविरचिताऽन्ययोगव्यञ्ज्येद
द्वित्रिंशिकास्तुते श्रीतपोगच्छाधिपतिशासनसम्राट्कदम्बगिरिप्रभृत्यनेकनी-
र्थोद्धारकपालप्रभुचार्याचार्यवर्यश्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कारसमयज्ञ -

शान्तमूर्त्याचार्यवर्यश्रीविजयविज्ञानसूरीश्वरपट्टधरसिद्धान्तमहोदधिप्राकृ-
तविद्विषारदाऽऽचार्यवर्यश्रीकैस्तुरसूरीश्वरगिष्यश्रीकीर्तिचन्द्रविजयगणि-
विरचितःकीर्तिकलाख्यो हिन्दीभाषानुवादः समाप्तः ।

